

TC
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FAHREDDİN RÂZÎ'YE GÖRE İLÂHÎ AZAP

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Osman ALPASLAN

Enstitü Anabilim Dalı :Temel İslâm Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı :Kelâm

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Süleyman AKKUŞ

EYLÜL-2007

TC
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FAHREDDİN RÂZÎ'YE GÖRE İLÂHÎ AZAP

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Osman ALPASLAN

Enstitü Anabilim Dalı :Temel İslâm Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı :Kelâm

Bu tez 27 / 09 / 2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Osman ALPASLAN

27.09.2007

ÖNSÖZ

İlahî azabın varlığı, aşamaları, azap şekilleri, kabir azabının imkânı, uhrevî azabın müddeti ve azaba götüren davranış biçimlerinin neler olduğu konusu, azabın muhatabı olan insanlar tarafından hep merak edilen, tartışılan konular olarak bugün de tazeliğini korumaktadır. İnsanların başlarına gelen musibetler, tabiatta meydana gelen deprem, sel gibi felaketler var oldukça da ilahî azabın varlığı ve mahiyeti tartışılmaya, gündemini korumaya bundan sonra da devam edecektir. Kaçınılmaz bir gerçek olarak ölüm, ölüm sonrası hayat, ona ait nimet ve azabın imkânı, niteliği de aynı şekilde hep sorgulanacaktır.

İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahip Fahreddîn er-Râzî'nin azapla ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalıştığımız tezimiz başlıca iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde azabın tanımı ve konuyla ilgili genel yaklaşımlar üzerinde duruldu. Yine bu bölümde azaba götüren fiiller itikâdî ve amelî açıdan ele alındı.

İkinci bölümde ise, azabın gerçekleşme alanı olan dünya, kabir ve cehennemdeki azap konusu, azabın geliş şekilleri, muhatapları ve azabın müddeti konularına değinildi. Büyük günah sahiplerinin cehennemdeki durumlarıyla ilgili görüşlere yer verildi.

Konumuzla alakalı âyetlerin meâllerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meâli esas alınmıştır. Öncelikle Kuran-ı Kerim'in ilgili âyetleri tespit edilerek ilgili bağlamları da göz önünde bulundurularak Râzî'nin muhtelif konularla alakalı azap âyetlerini nasıl anladığı Mefâtihu'l Gayb isimli tefsiri öncelikli olarak incelenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber müellifin diğer eserleri başta olmak üzere konuyla doğrudan ya da yakın ilgisi bulunan kaynaklara ulaşılmaya çalışıldı. Böylece farklı yaklaşımlarla Râzî'nin fikirlerini karşılaştırma imkânı bulmuş olduk.

Gerek tez konusu seçmemde gerekse çalışmalarımda hiçbir fedakârlığı esirgemeyen değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Süleyman AKKUŞ'a, ayrıca istediğim her zamanda yardım ve desteğini alabildiğim değerli hocam Doç. Dr. Ramazan BİÇER'e, Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK'a, bizlerin yetişmesi ve gelişmesinde emekleri geçen tüm hocalarıma, anneme-babama ve çalışmam süresince beni yalnız bırakmayan eşime minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Osman ALPASLAN

27.09.2007

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY.....	v
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: AZAP KAVRAMI VE AZABA GÖTÜREN FİİLLER.....	4
1.Azap	4
1.1. Tanımı ve İslâm Düşüncesindeki Genel Tasavvuru.....	4
1.2.Azaba Götüren Fiiller.....	17
1.2.1. İtikâdî Açından.....	22
1.2.1.1. İnkâr	22
1.2.1.2. Şirk	27
1.2.2. Amelî Açından	29
1.2.2.1. Dinde Emredilen Vazifeleri Terk Etmek	30
1.2.2.2. Dinde Yasaklanan Fiilleri Yapmak.....	32
BÖLÜM 2: AZABIN AŞAMALARI.....	39
2.1. Dünyevi Azap ve Şekilleri.....	39
2.1.1. Doğal Afetler.....	43
2.1.1.1. Suda Boğma	43
2.1.1.2. Taş Yağması.....	44
2.1.1.3. Şiddetli Rüzgâr.....	46
2.1.1.4. Deprem	48
2.1.1.5. Yıldırım Çarpması.....	51
2.1.1.6. Kıtlık	52
2.1.1.7.Hastalıklar	53
2.1.1.8. Mesh.....	54
2.1.2. Manevî Azap	56
2.1.2.1. Korku	56
2.1.2. 2. Hizy (Zillet).....	58

2.2.Kabir Azabı.....	59
2.2. 1. İmkânı	60
2.2. 2. Şekli	64
2.2. 3. Mahşer Anı.....	68
2.3. Cehennem Azabı	68
2.3. 1. Varlığı, İmkânı:.....	70
2.3.2. Ruh ve Bedene Birlikte Uygulanacağı.....	75
2.3.3. Süresi:.....	79
2.3.3.1. Ebedî Olmadığını Düşünenler.....	80
2.3.3.2. Günahkâr Müminler İçin Ebedî Olmayıp Kâfirler İçin Ebedî Olduğu.	88
2.3.3.3. Sınırlı Bir Ömre Karşılık Ebedî Azap.....	101
2.3.4. Büyük Günah Sahiplerine Azap Edilmeyeceği İddiasında Olanlar	105
2.3.5. Azabın Şekilleri:.....	106
2.3.5.1. Fizikî Azap.....	107
2.3.5.2. Psikolojik Azap.....	108
SONUÇ.....	114
KAYNAKÇA.....	117
ÖZGEÇMİŞ.....	122

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
C.	: Cilt
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
Md.	: Madde
MÜİFAV	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Ö	: Ölüm tarihi
S.	: Sayfa
Sav	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
Thk	: Tahkik
Trc.	: Tercüme Eden
Ts	: Tarihsiz
vd.	: Ve Devamı
Yay.	: Yayınevi, Yayınları

Tezin Başlığı: “Fahredden Râzî’ye Göre İlâhî Azap”

Tezin Yazarı: Osman ALPASLAN **Danışman:** Yrd. Doç. Dr. Süleyman AKKUŞ

Kabul Tarihi: 27 Eylül 2007 **Sayfa Sayısı:** V(Ön kısım) + 122(Tez)

Anabilimdalı: Temel İslâm Bilimleri **Bilimdalı:** Kelâm

Çalışmamızda Fahreddin Râzî’ nin ilahî azapla ilgili görüşlerini ele aldık. Öncelikle Kur’an-ı Kerimin azapla ilgili âyetlerini sonrasında, başta tefsiri olmak üzere Râzî’ nin diğer eserlerini inceledik. Yer yer başka kaynak ve görüşlere de değinilerek Râzî’ nin; azabın tanımı, azaba götüren sebepler, azabın safhaları; dünyada, kabirde ve âhirette azap, azabın kimler için olduğu, süresiyle ilgili konular hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Fahreddin Râzî, kelâm, azap

Title of the Thesis: The Concept of Termont According to Fakhr al-Din al-Razi

Author: Osman ALPASLAN

Supervisor: Asist.Prof. Süleyman AKKUŞ

Date: 27 September 2007

Nu. of pages: V(pre text)+122 (main body)

Department: Temel İslâm Bilimleri **Subfield:** Kalam

The subject matter of our work is the concept of torment according to Fakhr al-Din al-Razi. Firstly, we have searched the Our'anic verses about the torment. Then, we have studied Razi's Tefsir and his other works. Thus, we have tried to analyze the Razi's views on definition of torment, reasons leading to torment, stages of torment, the torment in this life, grave and hereafter, people will suffer torment, time and form of torment; with touching upon some other sources and views.

Keywords: Fakhr al-Din al-Razi, Termont, İslamic theology (al-kalam)

GİRİŞ

Bilgi, insanlar için hayati bir değer taşır. Kendi doğrularımızı tespit, ancak doğru bilgiyle mümkündür. Bunun için öncelikle ilgilendiğimiz konu ya da kavramla alakalı geniş zamanlı farklı yaklaşımları kapsayacak derinlemesine bir okuma yapılmalıdır. Bugünü doğru değerlendirmek, bugünü geçmişle birlikte okumaktan geçer. Yarınlar ışık tutmak da ancak böyle mümkündür. Sadece Batılı bilginleri veya çağdaş İslâm âlimlerini okumak, ya da sadece klasik kaynaklarla yetinmek yerine hepsinin düşüncelerini ayrıntılı olarak kavrayarak bir harman yapmak, geleceğe bir adım daha atmak demektir.¹ İbn Haldûn, Kelâm ilminde inanç esasları yanında, filozofların iddialarını ve onlara verilen cevapları öğrenmek isteyenlerin Gazzâlî ve Râzî'nin eserlerine bakmalarını tavsiye eder. Zira ona göre bu ikisinden sonra gelen bir kısım âlimler dışında pek çoğu, kelâm ilmiyle felsefe ilminin konularını birbirine karıştırmış, birbirinden ayırt edilemeyecek noktaya vardırırmıştır.² Diğer taraftan her önemli bilgin gibi Râzî de yaşadığı asrını ve sonraki İslâm düşüncesini etkilemiştir. Bu açıdan Râzî sonrası İslâm düşüncesini iyi anlamak için, Râzî'yi de anlamak gerekmektedir.³ İşte bunun içindir ki, Râzî'nin hayatı ve fikirleri bizler için ayrı bir önem taşımaktadır.

Fahreddîn Râzî'nin hayatıyla ilgili pek çok çalışma mevcuttur.⁴ Burada kısaca hayatından bahsedip kelâma dair önemli eserlerinden örnekler verip asıl konumuz olan, O'nun ilahî azapla alakalı görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız. Ebû Abdillâh (Ebü'l Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, tercih edilen görüşe göre H. 543 (1149 M.) Yılında Rey şehrinde doğmuş, H. 606 (1210 m.) yılında Herat şehrinde vefat etmiş Arap asıllı bir âlimdir. Doğumuyla ilgili olarak H. 544 tarihi de nakledilmektedir.⁵ Muhyiddin İbnü'l Arabî, İbn Rüşd el-Hafîd, Abdülkâdir Geylânî, İzzeddin b. Abdüsselâm gibi âlimlerle aynı asırda yaşamıştır. Râzî, kelâm, fıkıh usulü, tefsir, felsefe, mantık, Arap dili, astronomi, tıp, matematik gibi birbirine uzak yakın pek

¹ Bünyamin Duran, *İslâm Tarihinin Konjektürel Değişimi-2 Gazzâlî*, Nesil Yay. İst.1998, s. 7-8.

² İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, Mukaddime,(Trc. Halil Kendir), İmaj Yay. 2004, İst. I, s. 647.

³ Râzî, el- Muhassal, (Trc. Hüseyin Atay), AÜİF. Yay. s. 1-4.

⁴ Bu konuda bak.Süleyman Uludağ, *Fahreddîn Râzî*, Kültür Bakanlığı Yay.1991;Muhammed Salih ez-Zerkan, *Fahrüddîn er-Râzî ârâ'ühü'l- kelâmiyye*, Dâru'l Fikr, ts.; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, 89-94.

⁵ Râzî, *a.g.e.* s. 1-12; Ömer Rıza Kahhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Dımaşk 1380/1960, XI, 79; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, , VII 203; Muhsin Abdulhamîd, *er-Râzî Müfessiren*, Bağdat 1394/1974.

çok farklı ilimde, birbirinden değerli pek çok eser telif etmiştir. O'nun bu yönü kendisini hicrî altıncı (Miladî XII) asrın en büyük âlimlerinden biri yapmıştır.

Râzî, düşünce tarihinde daha çok kelâm ve tefsir alanında meşhur olmuştur. Bununla birlikte, daha çok kelâm alanında eserleri vardır. O'na göre bir ilme değer katan onun konusudur. Bu açıdan kelâm bütün ilimlerin en şerefliisidir.⁶ Genel olarak Eş'ariyyenin kelâm düşüncesini savunan Râzî, metot olarak, felsefe ile kelâm konularını birleştirip felsefî kelâm dönemini başlatmıştır.⁷

Kelâma dair önemli eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *el-Muhassal*.
2. *el-Metâlibü'l âliye*.
3. *Kitâbü'l Erbaîn fî Usûliddîn*.
4. *Esâsü't-Takdîs*.
5. *el-Mâlimu Usûliddîn Levâmîü'l- beyyinât (Şerhu esmâ'illâhi'l-hüsnâ)*.
6. *İsmetü'l Enbiyâ*.
7. *Nihâyetü'l Ukûl*.
8. *el-Mesâilü'l-Hamsûn fî usûli'd-dîn*.

Çalışmamızın Amacı: “Fahredden er-Râzî'ye Göre İlâhî Azap” isimli bu çalışma, İslâm Kelâm düşünce tarihinde ayrı bir öneme sahip olan Râzî'nin, ilahî azabın varlığı, aşamaları ve niteliği hakkındaki görüşlerini ortaya koymayı hedeflemiştir.

Önemi: İlâhî azabın varlığı, dünya ve âhiret hayatına bakan yönü, azabın şekli ve süresi gibi konular dün olduğu gibi bugün de tazeliğini korumaktadır. Kelâmî konuların karşılaştırmalı olarak okunmasının, fikirlerin gelişme tarihine ışık tutması açısından önemli katkılar sağlayacağı bir gerçektir.⁸ Bu noktada çalışmamızın, konumuzla alakalı günümüzdeki yaklaşımlarla beraber klasik kaynaklardaki tarz ve ispat metodunu görme açısından, küçük de olsa bir katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

⁶ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, Dâru'l-Kütübi'l İlmiye, 1. Baskı, Beyrut, 1990, II, 79 vd.

⁷ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yay. İlaveli 6. Bsk. İst. 2000, s. 33; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Yay.4. Baskı, Konya, 1998, s. 66,

⁸ Râzî, *el- Muhassal*, (Trc. Hüseyin Atay), AÜİF. Yay. s. 5.

Metodu: Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde mevcut kaynakların varlığı dikkate alınarak, Râzî'nin kısaca hayatı, kelâmî yönü ve önemli eserleri vermekle yetinildi. Bununla birlikte müellifin hayatıyla ilgili çalışmalara derinlemesine yer verilmemiş sadece kısaca değinilmiştir.

Birinci bölümde azabın tanımı, İslâm düşünce tarihinde genel tasavvuru ve azaba götüren fiillerin neler olduğu konuları işlenmiştir.

İkinci bölümde ise azabın aşamaları olan dünya, kabir ve cehennem azaplarına dair görüşler ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda, elverdiği ölçüde konuyla ilgili farklı görüşler de zikredilmiştir.

BÖLÜM 1: AZAP KAVRAMI VE AZABA GÖTÜREN FİİLLER

1. Azap

İlahî azaba geçmeden önce azabın yapısı ve anlamı üzerinde kısaca durup, genel itibariyle azapla ilgili yaklaşımlara yer vermek daha uygun olacaktır.

1.1. Tanımı ve İslâm Düşüncesindeki Genel Tasavvuru

Azap kelime olarak “azb” kökünden türemiş olup farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu kullanımlarla ilgili olarak; ukûbet ve nekâl,⁹ ceza,¹⁰ şiddetli acı vermek, hayatın tadını gidermek, hapsedmek, engellemek¹¹ terk etmek, vazgeçmek, bir şeyden menetmek,¹² vazgeçirmek, işkence, eza-cefâ, başkasının hayatını perişan etmek, açlık-susuzluk, kamçı ile vurmak, ateşle yakmak, gibi anlamlar sayılabilir. Bütün bunları bir araya getirdiğimizde; bir suçun karşılığında ceza olarak verilip acı veren her şey azap kavramını ifade etmektedir.

Istılahta ise; Allah’ı tanımayan veya O’nun emirlerine karşı gelenlere dünya ve âhîret hayatında verilen ilahî cezadır.¹³ Kur’an’da bu anlamda 490 defa kullanılmıştır. Bununla birlikte aynı anlamı ifade eden daha pek çok kelime vardır. Nâr, cehennem, cahîm, ricz, be’s, ikâb, hutâme, sakar, musibet, helak, lanet kavramları bunlar arasındadır.¹⁴

Fahredden Râzî’ye göre “azab” lâfzı, yapısı ve manası bakımından cezalandırmak, kayıtlamak, kaçınmak, sakınmak anlamlarına gelen¹⁵ ‘nekâl’ kelimesine benzer. Bir

⁹ İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b.el-Mükerrem, *Lisânü’l Arab*, Mısır, 1300 h. II, 74.

¹⁰ Mustafa b. Şemsuddîn el-Karahisârî, *el-Ahteri Kebîr*, Dersaadet Baskısı, 1319 h. s. 660–661.

¹¹ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât li-Elfâzi’l Kur’an*, Tahk. Muhammed Halil Aytânî, Dâru’l Marife, Beyrut, 2005, s. 330.

¹² Ebu’l Kasım Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *Esâsu’l Belâğa*, Beyrut, 1965, s. 411

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, “Azab”, *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 302–309.

¹⁴ Kur’an’da azapla ilgili müstakil çalışmalar mevcuttur. Bu konuyla ilgili bilinen en eski kaynaklardan biri İbn Recep Hanbelî’nin *et-Tahvîf mine’n Nâr* isimli eseridir. Müellif konuyu bablar altında işler. Cehennem ateşiyle korkutma, ateşten korkmak ve ondan korkanların hali, Cehennemdekilerin yiyecekleri-içecekleri, kalacakları yer bu başlıklardan bazılarıdır. Konuyla ilgili çağdaş çalışmalar da yapılmıştır. Faiz Kalın’a ait *Kuran’da Azap Kavramı* adlı çalışma buna örnek olarak verilebilir. AÜİF. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.

¹⁵ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 508.

kimsenin kendisini veya başkasını herhangi bir şeyden men etmesi durumunda, bu kelime kullanılır. ‘el-Azbu’ kelimesi ise, tatlı su anlamında yine aynı kökten türemiştir. Susuzluğu arttıran tuzlu suyun aksine, tatlı suyun bu şekilde isimlendirilmesi de buna delâlet eder; çünkü tatlı su, susuzluğu giderir. Yani kelimenin yapısında bir şeyden bir şeyi gidermek anlamı vardır. Kelimenin manası zaman içerisinde genişleyerek, insanı ezen, ona ağır gelen her elem ve kedere ‘azâb’ denilmiştir.¹⁶

Hayır da şer de yaşanan hayatın gerçeklerindedir. Kâinatta iyilik mevcut olduğu gibi kötülük de mevcuttur. İnsanlık, kendi dışında gerçekleşen belâ ve musibetlerin kaynağını hep sorgulayagelmiştir.¹⁷ Kimileri Mecusîlerde olduğu gibi düalist bir yaklaşımla hayra ve lezzete ayrı, şerre ve eleme de ayrı bir Tanrı öngörmüşlerdir.¹⁸ Birçokları da hayrı Allah’a izafe ederken, O’nun şerrin yaratıcısı olmadığını söyleyerek bu noktada şirke düşmüşlerdir.¹⁹ Mu’tezile de bunlardan biridir. Böylelikle Allah’ı, şer olan münkerâtı yaratmaktan tenzih etmek, şerri kendi iradesiyle işleyen kulu sorumlu tutmak istemişlerdir.²⁰ Onlara göre kulun işlediği zulmü, söylediği yalanı Allah’ın yarattığı söylenirse, Allah’a zulüm ve yalan sıfatları nispet edilmiş olur. Hâlbuki zalim zulüm işleyen, yalancı da yalanı bizzat söyleyen kimsedir.²¹ Cebriye mezhebine göre ise kulun işlediği günahta, yeryüzünde insan eliyle ortaya çıkan kötülük ve şerlerde insanın hiçbir payı yoktur.²² Tevhit dini olan İslam’a göre ise Allah her şeyin yaratıcısıdır.²³ Bazı dinlerin ve felsefelerin aksine Kur’an şerri bir vakıa olarak kabul eder.²⁴ Kur’an’da yirmi beş defa geçen ‘şer’ kelimesinin bulunduğu âyetlerde, insanların hayır diye gördüklerinin şer, şer diye gördüklerinin hayır olabileceği (2/261; 3/180) insanın şerle karşılaşabileceği (17/83; 41/49) belirtilmiş, insanlardan Allah’ın lanet ve gazap ederek maymunlar, domuzlar yaptığı kimselerden (5/60) bahsedildiğini görmekteyiz.

Bu kâinatta hayır ve şer suretinde tecelli eden her şeyin yaratıcısı O’dur. Mu’tezile Allah’ın her şeyin yaratıcısı olduğunu beyan eden söz konusu bu âyetlerin, umum ifade

¹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye Beyrut, 1. Baskı, 1990, II, 49.

¹⁷ Lütfullah Cebeci, *Kuran’da Şer Problemi*, Akçağ Yay. 1. Bsk. Ankara, 1985, s. 2–6.

¹⁸ Lütfullah Cebeci, *a.g.e.*, s. 31-39.

¹⁹ Ömer Nasûhî Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Bilmen Yay., İst. Trhsiz, s. 311

²⁰ Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi* (İlm-i Kelâm), Diyanet Yay. Ank. 1964, I, 246.

²¹ Abdülkahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne’l-fırak*, Thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid el-Kevseri, (Fotokopi nüsha), 1948, s. 75

²² Sadık Kılıç, *Kuran’da Günah Kavramı*, Hibaş. Yay. Konya, 1984, s. 51.

²³ el-En’âm 6/102; er-Ra’d 13/16; ez-Zümer 39/62.

²⁴ Lütfullah Cebeci, *Kuran’da Şer Problemi*, s. 67–68.

etseler de içersine kulların fiillerinin girmeyeceğini ileri sürmüştür. Râzî ise Ehl-i Sünnet'in genel çizgisinde bu düşünceye karşı çıkar. Ona göre, âyetlerdeki yaratmanın bütün her şeyi kapsadığı dolayısıyla hayır, şer, iman, isyan, fayda ve zarar, Allah'ın takdiri ve kazasıyla gerçekleşmektedir.²⁵ Bu, kulun hiçbir kudretinin olmadığı anlamına gelmemektedir. İnsana kudret verilmiştir. Sıhhat açısından sağlam biriyle aciz, hasta birisi arasındaki fark aşikârdır. Kulun fiili yapmaya kudreti olduğu gibi onu yapmamaya de kudreti vardır. Bununla beraber tüm fiilleri Allah yaratır.²⁶ Enam 6/93, Zümer 39/62 âyetlerinde Allah'ın her şeye vekil olduğu vurgulanmıştır. Kulun fiili eğer kendi yaratmasıyla meydana gelseydi o zaman bu fiil, Allah'ın vekâletinde olmamış olurdu. Bu ise, âyetin umumî manasına uygun düşmemektedir.²⁷ Mu'tezile'ye göre eğer kul, fiillerinin hâlıkı olmazsa bu durumda, karşılığında nimet veya azap olacak fiilleri yapan Allah olduğu halde kul, azaplandırılmış ya da mükâfatlandırılmış olacaktır. Hâlbuki Allah'ın yaptığından kulun azap görmesi zulümdür. Böyle bir şey Allah için düşünülemez. O'nun adaleti insanın sadece kendi yaptığı şeylerden hesaba çekilmesini iktiza eder.²⁸ Fiilin övgü veya yergi anlamı taşıması için onu yapanın bizzat fail olması gerekir.²⁹ Allah'ın, "*O, her şeyi yaratandır*" ifadesini, kendisini methetmek için söylediğini savunur. Onlara göre, eğer bu ifadenin manasına kulların amelleri de girmiş olsaydı, bu bir övgü olmaktan çıkardı. Çünkü bu durumda Allah'ın yarattığı şeyler arasına kulların işlediği zina, hırsızlık ve inkâr gibi çirkin işler de girmiş olacaktı ki bunları kendisinin yarattığını söyleyerek övünmesi uygun düşmezdi. Bununla beraber Mu'tezile, âlemdeki yırtıcı hayvanlar, hastalıklar, elemeler ve kederlerin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmektedir.³⁰

Ehl-i Sünnet'in genel kanaatine göre ise hayrın da şerrin de yaratıcısı Allah olmakla beraber şerre rızası yoktur. O'nun iradesi bütün her şeye şamildir. Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi bazı fiiller bunun dışında tutulursa, o zaman Allah'ın bu tür fiilleri murat etmediği halde yarattığı, çirkin olan fiilleri de yine mecbur olduğundan terk ettiği

²⁵ Râzî, *el-Mesâilu'l Hamsûn Fî Usûli'd-Dîn*, Thk. Dr.Ahmet Hicâzî es-Seka, el-Mektebu's Sekafi Yay., Kahire, 1989, s. 60-61.

²⁶ er-Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, Haz. Semih Duğaym, Dâru'l Fikri'l-Lübnânî, Beyrut, 1992, s. 63, 65.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 10-11.

²⁸ Abdü'l Kerîm el-Hatîb, *Meşîetullah ve Meşîetü'l İ'bâd*, Dâru'l-Livâ, Riyad, 1980, s. 20; Ali Arslan Aydın, *a.g.e.*, s. 247.

²⁹ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 62.

³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIII, 100.

sonucu ortaya çıkar ki bu muhaldir.³¹ Diğer taraftan küfrün, şerrin murat olunması, onun mutlaka işlenmesini gerektirmez. Allah'ın hayır olsun şer olsun bütün fiillerinde hikmetler, maslahatlar vardır. O'nun var ettiği varlıklar arasında abese yer yoktur. Bunun içindir ki şerri yaratması da bir kısım hikmetlere dayandığından bunların yaratılmasının çirkin olduğu söylenemez. Ancak insan, aklıyla her şeydeki hikmetleri hemen görememektedir. Hâlbuki insana kendisini kötü şeylerden koruyabilecek kabiliyet de verilmiştir. Nitekim âyet-i kerimede “*İnsanı imtihan etmek için iştirici ve görücü yaptık*”³² buyrulmuştur. Öyleyse çirkin ve şer olan, şerrin Allah'ın irade ve kudretiyle olması değil, onu işlemektir. Resmin çirkin olması sanat eserinin de çirkin olduğunu göstermez. Allah'ın da bize nispetle şer olan bir kısım yarattıkları, yaratma fiili açısından çirkin sayılmaz. Bize nispeten musibet sayılan başkalarına göre hayır olabilir.³³ Diğer bir husus da bu dünya bir imtihan yeridir. Zaten bu imtihan âleminde şer namına hiçbir şeyin bulunmaması gaye ve hikmete aykırıdır.³⁴ İmtihanın gereği olarak insanların derece bakımından birbirinden ayrımı için bazı şerlerle denenmesi tabii bir şeydir. Bu açıdan bakıldığında şerrin, ya bizzat imtihan içinde, imtihanın bir parçası olarak ya da imtihandaki başarısızlıklar yahut da hata ve hıyanetin cezası olarak karşımıza çıkacağı görülecektir.³⁵ Diğer bir açıdan yararlı ve zararlı şeyler sayesinde itaatkâr oluşa terettüp eden sevabın lezzetiyle isyankârlığa ait cezanın acısı öğrenilmiş olur. Çünkü insanlar yaptıkları işlerin sonuçlarını göz önünde bulundurma hissiyle yaratılmışlardır. Böylece Allah uhrevî fiillerin sonuçları için duyular âleminden bir örnek yaratmıştır ki uhrevî akıbet zihinlerde canlansın.³⁶

Bu konuda Râzî'nin Eşarî çizgiyi devam ettirdiğini görmekteyiz. Ona göre, Allah'ın itaat edenlere mükâfat, kötülük yapanlara da ceza vermesinin vacip olduğunu savunan³⁷ Mu'tezile'nin aksine Allah bir kula azap, elem veya bir meşakkat verdiği zaman, buna karşı kulun, Allah'tan mutlaka bir mükâfat bekleme hakkı yoktur. Çünkü Allah tüm

³¹ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, Haz. Bekir Topaloğlu, 1971, Baskı, s. 71; Râzî, *Kitâbü'l-Erbâin fî Usûli'd-Dîn*, Tahk. Ahmet Hicaz Sakka, Mektebetü'l Külliyyeti'l Ezheriyye, Kahire ts. s. 354.

³² el-İnsan 76/2.

³³ Ali Arslan Aydın, *a.g.e.*, s. 248; Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 66.

³⁴ Ali Arslan Aydın, *a.g.e.*, s. 250-251.

³⁵ Lütfullah Cebeci, *a.g.e.*, s. 129.

³⁶ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, Trc. Bekir Topaloğlu, İsam Yay.Ank., 2003, s. 137.

³⁷ Abdü'l Kerîm el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 21; Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Yay.4. Baskı, Konya, 1998, s. 47

kullarının malikidir. Mülkünde dilediği şekilde tasarruf etme yetkisine sahiptir. Bununla beraber Allah genellikle kulun beklentisine uygun davranır.³⁸ Eğer Allah'ın amele karşı sevap vermesi vacip olsaydı, bunu terk etmesi halinde zemme, yerilmeye kapı açardı ki bu Allah için muhaldir.³⁹ Allah'a hiçbir şey vacip değildir. Dünyada insan için faydalı olma, o hükmün sadece şeriatla tespitiyle olur.⁴⁰ Kur'an'da cehennem ateşinden Allah'a sığınmak, müminlerin özellikleri olarak zikredilmiştir.⁴¹ Yine müminlerin O'nun azabından korktuğu belirtilerek⁴² böyle kimselere rahmet edileceği haber verilmiştir.⁴³ Zahiren zarar olan bu fiillerin olmaması Allah için vacip olsaydı, insanlardan bu yönde bir dua istenmezdi.

Allah'ın fiillerinin güzelliği ya da çirkinliği konusunda aklen bir hüküm vermek imkânsızdır.⁴⁴ Bazı şeylerin insan tabiatına uygunken bir kısmının bunun dışında olduğu bir gerçektir. İnsan akli şeriata gerek duymaksızın bunun gibi açık şeylerin güzelliği ya da çirkinliği hakkında söz sahibidir. Ancak neticesi itibariyle dünyada övgü ya da yergi, ahirette sevap veya ceza ifade eden fiillerin durumu kısaca hüsün veya kubhu akılla bilenemez. Bu ancak şeriatla sabit olur.⁴⁵ Mu'tezile'nin aksine "salah" ve "fesat", fiillerin ayrılmaz vasfı değildir. Bir şeyin güzel olması, sırf şeriatın onu emretmesi, çirkin olması da sırf şeriatın onu yasaklaması sebebiyledir.⁴⁶ Râzî'ye göre, "*Haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur*" âyeti, kabîh olanın da hasen olanın da, kendisinde bulunan bir durum sebebiyle "hasen" ya da "kabîh" sayılmasının doğru olmayacağına delâlet etmektedir. Eğer bir şey, kendisinde bulunan bir sebepten dolayı "iyi" veya "kötü" olacak olsaydı, o zaman Allah'ın ancak iyi olan şeyleri emretmesi, çirkinlik barındıran şeyleri de yasaklaması söz konusu olurdu. Bu durumda Allah, istediği tarzda emretme ve yasaklamada bulunmazdı. Bu ise âyete ters bir durumdur. Âyet, Allah'ın kullarına istediğini istediği şekilde emredebileceğini ifade etmektedir.⁴⁷ Allah'ın fiillerinin mutlaka bir sebebe bağlı olduğu söylenemez. Çünkü her türlü iş,

³⁸ Râzî, *el-Mesâilu'l Hamsûn Fî Usûli'd-Dîn*, s. 62–63.

³⁹ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 92.

⁴⁰ Râzî, *Muhassal*, (Çev. Hüseyin Atay), Ankara Üniv. Yay. s. 147.

⁴¹ Â-i İmrân 3/16, 192;2/201.

⁴² el-İsra 17/57;el-Meâric 70/27.

⁴³ İbrahim 14/14.

⁴⁴ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 68.

⁴⁵ Râzî, *Kitâbü'l Erbaîn fî Usûli'd-Dîn*, tahk., Ahmet Hicazi Sakka, Mektebetü'l Külliyyeti'l Ezheriyye, Kahire ts. s. 346,

⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 30.

⁴⁷ Râzî, *a.g.e.*, XIV, 101.

mutlaka ya bir maslahat elde etmek ya da bir zararı defetmek içindir. Bunlar, zati itibariyle noksan olup ihtiyacını dışardan tamamlayanlar içindir. Allah hakkında ise bunları tahsil edip etmeme durumu arasında fark yoktur.⁴⁸ Râzî ilahî fiillerin çirkinlikle vasıflandırılmasının caiz olmadığını söylerken bununla ilgili üç noktaya işaret etmiştir. Birincisi, Allah'ın şehvet ve gazaptan münezzehtir. İkincisi, Allah mülkün sahibidir, dilediği gibi tasarruf eder. Üçüncü olarak da “*Sizi başıboş bırakacağımızı mı sandınız!*”⁴⁹ âyetine yer vererek Allah'ın abes iş yapmayacağını belirtir.⁵⁰ Netice itibariyle bakıldığında şer suretinde tezahür eden şeylerin pek büyük faydaları beraberinde getirebileceği inkâr edilemez bir gerçektir. Dolayısıyla âlemde meydana gelen hadiselerin bir takım kederlere sebep vermesine istinaden bunlarda hiçbir hikmetin olmadığını savunmak geçerli bir görüş değildir.

Eşya, zıtlarıyla bilinir. Hastalıklar, kederler sıhhatin kıymetini anlatır. Musibetler insanı korku ve ümit arasında tutup bunlardan korunmak için ilticaya vesile olur. Râzî konumuzla ilgili olarak, nasıl ki deri tabaklandıktan sonra kullanıma daha elverişli hale geliyorsa, aynı şekilde insanın başına gelen sıkıntı ve belaların da, yüzleri Allah'a çevirdiğini belirtir.⁵¹ Şu da var ki, şer suretinde gözükken, hoşla gitmeyen pek çok olayın sebebi, bazen insanın bilmeyerek sebep olması bazen de kendi iradesini kötüye kullanarak âlemdeki ilahî kanunlara muhalif hareket etmesinin neticesidir.⁵² Aslında insan yaratılış itibariyle hayra meyillidir, şerri sonradan kazanır. Yetişme tarzı, gelenek ve eğitim gibi etkenlerin bunda önemli bir rolü vardır. Nitekim Bakara/286. âyette hayrı kazanma için kazanmak anlamına “kesb”, şerri kazanmak içinse külfetle, zorla kazanmak anlamı ifade eden “iktisab” kelimesi kullanılmıştır.⁵³ Neticede, Allah'ın şerri yaratması şer değil, şerri işlemek şerdir, çirkindir. İradesini hayra kullananlar mükâfat, şerre kullananlar ise mücazat görürler.⁵⁴

Tebliğin en tesirli çeşidi inzâr⁵⁵ yani sakındırmakla yola gelmeyen kullar ilahî azaba muhatap oluyorlar. Allah mutlak irade ve kudret sahibidir. Dilediğine azap eder,

⁴⁸ Râzî, *Kitâbü'l Erbaîn fî Usûli'd-Dîn*, 350.

⁴⁹ el- Müminûn 23/115.

⁵⁰ Râzî, *el-Mesâilu'l Hamsûn Fî Usûli'd-Dîn*, s. 61.

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXII, 48.

⁵² Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, s. 310-313.

⁵³ Ahmet Saim Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, 2006, s. 195.

⁵⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Haz. Sabri Hizmetli, Umran Yay., Ankara 1981, s. 335-336.

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 42.

dilediğini mükâfatlandırır ancak maksat ve gayesi nimet ve rahmettir. Azap ve elem ise vesiledir. Nimeti için bir vasıttır. O'nun katında rıza gazaptan, af cezalandırmaktan, rahmet de azaptan önde gelir. Dünya hayatında da rahmeti gazaba galiptir. Öyle ki rahmet ve mağfiret Allah'ın zatına izafe edilirken, azap ve ukûbâtı 'muakıb' ve 'muazzib' olarak isimlendirilerek nispet edilmemiştir.⁵⁶ Azap bizatihi maksat olmayıp insanları Allah'a itaate sevk eden bir kamçıdır. Bu açıdan o da bir ilahî nimettir.⁵⁷ Şer problemi değerlendirilirken yanlış anlamaya meydan vermemek için mutlaka Allah'ın merhameti, ilim ve hikmeti, iradesi, kudreti ve adaleti göz önünde bulundurularak konuya bakılmalıdır.⁵⁸

Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda, inkârcı ve isyankârların dünyada ilahî azapla cezalandırılmalarının, yaptıklarına pişman olup girdikleri sapık yoldan vazgeçmeleri ve rablerine yönelmeleri gibi hikmet ve gayelere bağlandığını görmekteyiz.⁵⁹

Allah'ın, kâfirler ve asi müminler için azap etmesinin gerçekleşeceği hususunda İslâm âlimlerinin çoğu aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Bununla birlikte bir kısım Cebriye, Mürcie mensuplarıyla bazı filozofların da içinde bulunduğu pek az bir kısım ise azabın, ilahî hikmet ve adalete uygun olmayacağını söyleyerek, ilgili âyetler karşısında, "aslında onlar bu azabı hak etmişlerdir, ancak Allah'ın rahmeti, keremi, hikmeti affetmeyi gerektirir" şeklinde bir yaklaşımı benimsemişlerdir.⁶⁰ Râzî bu görüşte olanların, genellikle delil olarak şunları ileri sürdüklerini aktarır:

a-) Bu azap etme her türlü faydadan uzak sırf bir zarardır. Bu konuda hiç bir şüphe yoktur. Çünkü söz konusu bu azap etmenin öncelikle her türlü fayda ve zarardan münezze olan Allah'a da, azap görene de bir faydası yoktur. Çünkü zarar vermekle, fayda bir değildir. Başkasının yararına yönelik olması da düşünülemez. Çünkü zararı defetmek, faydayı yerine ulaştırmaktan daha çok önem arz eder. Buna göre, bir şahsa faydayı ulaştırmak adına başka bir şahsa zarar vermek, doğru bir iş olmaz. Şu da var ki, Allah Teala, fertlerden birine ulaştırmak istediği menfaati, bir başkasına zarar vermeyi

⁵⁶ İsmail Hakkı İzmirli, *a.g.e.*, s. 326,336-341.

⁵⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *et-Tahvîf mine'n Nâr*, s. 21.

⁵⁸ Lütfullah Cebeci, *a.g.e.*, s. 70.

⁵⁹ Nuh, 71/25; el-Mü'min, 40/46; el-Mu'minûn, 23/100.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 50; *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 92; Bk Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", *DİA*, IV, 302.

aracı kılmadan yapmaya kadirdir. Buna göre, başkasına zarar vermeyi aracı kılmak, faydasız bir iş olur. Öyleyse bu azap etme, ne azap verene, ne azap görene ve ne de başkasına yönelik olarak her türlü faydadan uzak, sırf zarar arz eden bir uygulama olur. Azap etmenin çirkin olduğu bu şekilde sabit olunca, böyle bir çirkinliğin, her işinde bir hikmet olan, Hakîm olan Allah'tan sudur etmesi de mümkün olamaz.⁶¹

b-) Allah, aslında kâfir kimselerin iman etmeyeceklerini biliyordu. Şu âyet bu manayı ifade eder: “*Kâfir olanlar yok mu? Onları uyarsan da birdir, uyarmasan da, onlar iman etmezler.*”⁶² Hüküm böyle olunca, kâfir kimseler mükellef kılındığı zaman, onlardan isyan ve inkâr dışında hiç bir şeyin zuhur etmeyeceği açıktır. Eğer azap etmenin sebebi bu isyan olursa, söz konusu teklif azabı hak etmesi için verilmiş olur. O zaman bu teklif meydana geldiğinde, sonunda kesinlikle cezanın geleceği açıktır. Faydadan uzak sırf zarar için bunu yapmak ise, çirkin bir şeydir. O halde, böyle bir teklif çirkin olur. Hakîm olan Allah çirkin iş yapmaz.⁶³

c-) Allah'ın mahlûkatı yaratması hususunda “ya fayda veya zarar için yaratmıştır” ya da “ne fayda ne de zarar için yaratmıştır” denilebilir. Buna göre, eğer fayda için yaratmışsa, bilerek maksadı olan faydanın zıddına zarara dönüştürecek bir şeyi onlara teklif etmemesi gerekir. Şayet onları böyle bir şeyle mükellef tutarsa, isyan edeceklerini bildiği için, bu teklif onları cezalandırmaya yönelik olur. Allah onların faydasını murat ediyorsa, onları sorumlu tutmaması gerekir. Sorumlu tuttuğuna göre, bu teklif onların isyan etmelerinin azabı hak etmeleri için bir sebep olmadığını gösterir. Allah mahlûkatı, ne fayda ne de zarar için yaratmıştır, demek de doğru değildir. Böyle bir şey anlamsız olur. Böyle bir şey için onları hiç yaratmayıp yoklukta bırakması da bu iş için yeterlidir. Allah'ın onları, zararları için yarattığı da söylenemez. Çünkü merhametli, ikramı bol ve iyiliksever olan bir zat sırf zarar olanı murat etmez. İşte bütün bunlar, cezanın olmadığını gösterir.⁶⁴

d-) Allah, günahlara sebep olacak şeyleri yaratandır. Yani bizzat O, günah işlemeye mecbur edendir. Bu nedenle günahlardan ötürü azap etmesi, onun için çirkin bir şey

⁶¹ *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 92; Râzî, *a.g.e.*, II. 51.

⁶² el-Bakara, 2/6

⁶³ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s.93

⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 50-51

olur. Bir fiilin, kulun kudretiyle olmasının, Allah'ın yarattığı bir sebebin o kudrete eklenmesine dayanmasıyla mümkün olduğundan, kul icbar altındadır. Bu cebrî görüşe göre insanlar için kudret, irade ve ihtiyar söz konusu değildir. Bütün fiiller Allah'a aittir. Fiillerin kullara nisbeti mecazîdir. Aynen “ağaç meyve verdi” demek gibidir. Zira ağaçta da meyve verme iradesi olmadığı halde meyve ona nispet edilmiştir.⁶⁵ İcbar altında olan bir kimseye azap etmek ise, aklın çirkin bulduğu bir iştir. Râzî söz konusu düşünce sahiplerinin, bu durumu açıklamak üzere ileri sürdükleri görüşlerden örnekler verir. Onlara göre dinî emir ve yasaklar, insanlardan iki kimseye gelse; bunlardan birisi bu emir ve yasakları kabul etse, diğeri de bunlara muhalif davransa; böylece onlardan kabul eden mükâfatlandırılır, kabul etmeyip muhalefet eden ise cezalandırılır. Buna göre birbiri ardınca gelişen sorular şöyledir: “Kabul eden niçin kabul etti, diğeri niçin etmedi?” Cevap olarak şöyle denilir: “Kabul eden kimse, sevabı sevip cezadan kaçındığı için itaat etti. Diğeri ise, mükâfatı sevmeyip, cezadan kaçınmadığı için, isyan etmiştir.” Ya da: “Bu, kendisine nasihatte bulunanı dinlemiş, dediğini iyice anlamış ve itaat etmiş; diğeri ise, nasihati dinlememiş, anlamamış, böylece de muhalefet etmiştir.” denilir. Bu cevabı müteakiben, “Bu, niçin dinlemiş, anlamış da diğeri dinlememiş, anlamamış?” Buna cevap olarak da, “bu akıllı ve zeki, öteki ise, ahmak, cahildir” denilir. Sonra şöyle sorulur: “Bu niye akıllı, zeki de, ötekisi değil?”... Bu akıl yürütmeden sonra, zeki veya ahmak olmanın yaratılıştan olduğunu, haliyle hiçbir insanın ahmaklığı tercih etmeyeceğini, bunları isteyerek yapmayacağını söyleyerek tüm bu sebeplerin, bütün bu işlerin mecburî olarak Allah'ın hükmetmesiyle olduğu kanaatine varmışlardır. Yani bu düşünceye göre, şahıslardan sadır olan itaat ve isyan, Allah'ın yaratması ve hükmetmesiyle meydana gelen bir takım işlerdir. Günahkârı katılık, ahmaklık, akıl noksanlığı ve beceriksizlik gibi huylarla yaratıp, sonra da bunların neticesinde çıkan hata ve günahlardan dolayı onu cezalandırması O'nun adalet ve rahmetine şefkat ve keremine uygun düşmez. Öyleyse azabın varlığını kabullenmek aklın kurallarına aykırı bir hüküm vermek olur.⁶⁶

e-) Allah, insanları faydalı işleri yapmakla mükellef kılmıştır. İyilik yapan, kendi lehine, kötülük yapan da, yine kendi aleyhine bir iş yapmış olur.⁶⁷ Dolayısıyla isyan eden, lehi-

⁶⁵ Abdu'l Kerîm el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 24

⁶⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 51; *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 93.

⁶⁷ el-İsrâ 17/ 7.

ne olan faydalardan mahrum olmuş olur. Hakîm olan Allah'ın böyle bir insanı sorumlu tutması ve ona bazı yararlı olan şeyleri, kendi aleyhine olarak kaçırdığı için çok şiddetli azap edecek olması, aklen güzel bir şey değildir. Çünkü zararı defetmek, faydayı elde etmekten daha önemlidir. Ki böylesi bir durum için azap edileceği kabul edilse bile bu, azabın devamlı olacağı anlamına gelmez. Nasıl ki insanların en katı kalplisi, hayırdan en uzak olanı, kendisine kötülük yapmada çok ileri giden birini hesaba çekerek ona, bir gün, bir ay, bir sene azap ettiğinde, azap eden kimse bundan usanır. Yine de azap etmeye devam etse herkes onu kınar.⁶⁸ Böyle bir durum insan için çirkin oluyorsa, bütün bunlardan münezzeh olan zatın, iddia edildiği üzere devamlı azap etmesi O'na yakışmayacaktır.⁶⁹

f-) Kul, dünyada her ne şekilde küfre dalarsa dalsın, sonunda tövbe ederek öldüğünde, Allah onu bağışlar. Kullarına dünyadayken kerem sahibi olan Allah, âhirette neden kerem sahibi olmasın? Yine azabı gören kimselerin günahlarından tövbe etmeleri de mümkündür. Onlar tövbe ettiklerinde Allah da onların tövbelerini kabul edebilir. Burada "*Bana dua ediniz, size icabet edeyim*"⁷⁰ diyen bir zat, âhirette de kendisine yalvarıp yakaranlara karşı onların dua ve yakarışlarına aynı merhametle karşılık verebilir. Yani, bütün bu özellikler Allah'ın azap etmeyeceğinin göstergesidir.

Râzî, "Allah'ın herhangi bir şeye muhtaç olduğu düşünülemez. Dolayısıyla Allah'ın mücrimlerin işlediği suçlar sebebiyle etkilenmesi, rahatsız olması söz konusu değildir. Eziyet duygusu, rahatsız olma, etkilenme gibi şeyler Allah için imkânsız olunca, Allah'ın intikam alma duygusuna kapılması da düşünülemez. Öyleyse kâfirlere böyle azap vermede, ne Allah'ın, ne herhangi bir kulun faydası vardır. O zaman bu azap, hiçbir faydası olmayan bir zarardır. Hem Rahîm ve Kerim olan Allah'a, onların yakarışlarına aldırmaksızın yıllarca, asırlarca bu azabı sürdürmesi nasıl uygun düşer?" şeklinde özetlenebilecek bu yaklaşımlara verdiği cevapta, Allah'a yaptığı işlerin sebebinin sorulamayacağını belirtmiş "*O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar.*"⁷¹ âyetini hatırlatarak Allah, Kur'an'da bu hükmü verince onu kabullenmek gerektiğini belirterek O'nun dilerse azap, dilerse rahmet etme kudretinin

⁶⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 51.

⁶⁹ Râzî, *a.g.e.*, II, 52.

⁷⁰ el-Mü'min 40/60.

⁷¹ el-Enbiyâ 21/23.

tek sahibi olduğuna işaret etmiştir.⁷²

Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda ise azapla ilgili yüzlerce âyetin olduğunu görüyoruz. Buna rağmen azabın olmayacağını savunanlar, ilgili âyetlere farklı izahlar getirme yoluna gitmişlerdir. Râzî, onların bu âyetleri, sadece korkutma anlamı taşıyıp fiilî elem vermenin olmayacağı şeklinde anladıklarını aktarmış⁷³ ve bununla ilgili şu yaklaşımlarına yer vermiştir:

Lâfzî bir kısım delillere sarılmak, yakın ve kesinlik ifade etmezken, aklî deliller kesinlik ifade ederler. Bu bakımdan zannî olan bilgi kesin olan gibi değildir. Çünkü lâfzî delillerin tamamı zannî olan bir takım kaidelere dayanır. Bu kaideler, kelimeler, nahvin ve sarfin nakline dayanır. Bunlar hakkındaki aktarımın tevatür derecesine ulaştığı bilinemez. Dolayısıyla zanna dayanan da zannîdir. Kur'an'ın umumî lâfızlarının hemen hemen tamamı tahsis edilmiştir, müteşâbih âyetlerin hepsi, zahiri manalarından tevil edilmiştir. Şu da var ki bu kaideler, akli bir muarızın olmamasına dayanırlar. Böyle bir muarızın olması durumunda, "her ikisinin de ne doğru, ne de yalan olmasına hükmetmek mümkün olur. Nakli, akla tercih etmek de mümkün değildir. Çünkü akıl, naklin aslıdır. Azapla ilgili aklî delillerin olması, bu naklî delillerin delâletinin zannî olduğunu gösterir. Zannî delilin katî delile karşı koyamayacağı ise açıktır."⁷⁴

Diğer bir nokta da vaîdden vazgeçmek, insanlar arasında da hoş karşılanır. Tehdidi yerine getirme hususunda ısrarlı olmak ise kınanmıştır. Bu insanlar arasında böyleyse, vaîdden vazgeçmeme, tehditte ısrarlı olma Allah'a hiç yakışmaz. Bu düşüncelerine delil olarak Ehl-i sünnetin savunduğu, kendisine uyma müddeti bitmeden önce bir fiilin mensuh olmasının caiz olduğu görüşünü getirmişlerdir. Bu böyle olunca Kur'an'da verilmiş olan haberlerin de aynı şekilde olması mümkündür. Kur'an'da yer alan haberlerdeki hikmetin kaynağı, va'd ya da vaîdler hususunda olabilir. Âyetlerdeki azapla tehditler de günah işlemekten men etme ve taatlere yönelme maksadını ifade etmektedir. Emre uygun olmayan böyle bir şey meydana geldiğinde, haber verilen vaîdin bulunmaması caizdir. Zira Ehlisünnet âlimleri de, "Allah'ın mükâfat hususundaki va'di haktır ve vaciptir; ama cezalandırmaya dair tehditlerine gelince, bunu

⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 65–66.

⁷³ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 92.

⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 53.

gerçekleştirmesi zorunlu değildir demişlerdir. Cenabı-ı Hak, böyle bir üslupla, mükelleflerin iyiliğini murat etmiştir. Söz konusu görüşü savunanlar iyiye yöneltip kötülüklerden sakındırma maksadıyla gelen ilahî tehditleri, çocuğunu dövmekle, öldürmekle tehdit eden bir babanın durumuna benzetmişlerdir. Çocuk babasının emrini yerine getirirse, şüphesiz bundan faydalanmış olur. Yok dinlemeyip babasının dediklerini yapmazsa, babanın kalbinde bulunan şefkat ve merhamet çocuğunu öldürmesine ve onu cezalandırmasına mâni olur.⁷⁵ Bu düşünceyi savunanlar, böylelikle Allah'ın azapla tehdit etmesine rağmen azap etmemesinin mümkün olduğunu ifade etmişlerdir. Zira bazı Mürcîler va'd konusunda istisna olmadığını ancak va'dde gizli bir istisna bulunduğunu iddia etmişlerdir. Yani birini tehdit eden kimse daha sonra kendisinin bildiği gizli bir istisna sebebiyle bu tehdidinden dönüp onu affedebilir.⁷⁶

Onlara göre isyankârlar hakkında ilâhî tehdidi ifade eden âyetlerde azap aslında tövbe etmeme ve affetmeme şartına bağlanmıştır. Günahkâr, bu tür cezalara hak kazanır. Bu konuda gelen âyetler kulun cezaları hak ettiğini haber vermek için gelmiştir. Böylece onların azabı hak ettiklerinin haber verilmesinin mutlaka azap edilecekleri anlamına gelmeyeceğini ileri sürmüşlerdir.

Râzî, karşı tarafın görüşlerini sıraladıktan sonra, azabın gerçekleşeceğini kabul edenlerin düşüncelerini, "bu azabın vuku bulacağı, Hz. Peygamber'den tevatür yoluyla bize kadar naklolunmuştur; bu sebeple azabın olacağını inkâr etmek, Hz. Peygamber'i tekzip etmek demektir." şeklinde özetlemiştir.⁷⁷ Buna göre itaat edenle isyan edenin, inananla inanmayanın, eşit tutulmaması ilahî adalet ve hikmetin gereğidir. Şu da var ki dünyanın düzeni ancak bir yaratıcıya, ölümden sonra dirilişe iman etmekle mümkündür.⁷⁸ Âhirete imanın dünya hayatına bakan bu faydası ise ancak burada yapılanların orada rahmet ya da azap olarak karşılık bulacağı inancına bağlıdır.

Allah af ve mağfiret sahibidir. Aynı zamanda sonsuz adalet O'nun en yüce sıfatlarından. Bu noktada Allah'ın affının adaletle ilişkisi tartışılmıştır. Mu'tezile temel prensipte ameli, imandan bir cüz olarak kabul ettiği için büyük günah işleyenleri,

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 53.

⁷⁶ Eş'arî, Ebu'l Hasan, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, KabalaYayınevi, 1.Baskı, İst. 2005, s. 146.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 53.

⁷⁸ Râzî, *a.g.e.*, II, 80.

tövbe etmedikleri takdirde ölürlerse kâfir olarak ölecekleri fikrini benimsemiştir.⁷⁹ Buna göre “fâsık” olan bu kimseler Allah’ın affının dışındadır. Bununla birlikte son dönem Mu’tezile âlimlerinden Kâdî Abdülcebbar, Allah’ın fâsık kimseyi affetmesinin aklen imkânsız olduğu düşüncesine karşı çıkmış ve bunun imkânsız olduğu için değil, Allah’ın bu kimselerin cezalandırılacağını buyurduğu için bağışlamayacağını ileri sürmüştür. Ehl-i Sünnet ise Allah’ın şirk ve inkâr dışında kalan bütün günahları eğer dilerse affedeceği görüşünü savunur.⁸⁰ Bazı İslâm âlimleri, Allah’ın ne mükâfat ne de ceza haberinde buna aykırı davranmasını kabul etmezken bazıları ise, Allah’ın vaîdinden dönebilir ama va’dinden dönemeyeceğini belirtmişlerdir.⁸¹ Bu görüşü ortaya koyarken, affetmenin yüce bir haslet olduğu, bir insan olarak herkesin, ceza verebileceği halde cezalandırmayıp af yolunu seçen biri hakkında, onun adaletsizlik ettiğini düşünmeyeceklerini, bilakis takdir edeceklerini belirtmişlerdir. Netice olarak, insanlar hakkında düşünüldüğünde bu kadar anlamlı olan sıfatı, insanlara af yolunu tutmayı tavsiye eden, af ve mağfiret sahibi olma sıfatları yanında, en yüce sıfatlarla muttasıf olan Allah hakkında imkânsız görmek istememişlerdir.⁸²

Fahreddin Râzî, bir kısım insanlarca Allah’ın vaîdinden dönmesinin övgüye değer olarak görülmesine şiddetle karşı çıkar. Zira bu durum vaîdiyle alakalı düşünülürse, bu hilafın, başka konularda da mümkün olabileceği ihtimaline yol açar.⁸³ Kur’an’ı Kerim’de “(Allah) dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder.” ifadesi sıkça zikredilir. Râzî bunu, “hiç kimsenin, Allah’ın kendisini bağışlamasını gerektiren bir hakkı bulunmamaktadır. Ve yine O’nun üzerinde hiç kimsenin, Allah’ın kendisine azap etmesine mani olacak bir hakkı yoktur. Tam tersine mülk ancak onundur; O, istediğini yapar, dilediğine hükmeder” şeklinde ifade etmiştir. Böylece Mu’tezile’nin, Allah’a itaatte bulunup büyük günahlardan kaçınan herkese, Allah’ın rahmet ve nimetini ebedi olarak ulaştırmasını aklen vacip gören, eğer O, âhirette belli bir zaman sonra, bu nimetini bir an kesip vermeyecek olsa, ulûhiyetinin batıl olacağı ve bu işin ilahî hikmet sıfatına yakışmayacağını savunan görüşüne şiddetle karşı çıkmaktadır. Râzî’ ye göre Mu’tezile’nin bu sözü, Allah’ın kendilerine en mükemmel biçimde merhamet edip

⁷⁹ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 176.

⁸⁰ Eş’arî, *a.g.e.*, s. 239.

⁸¹ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli’-d-Dîn*, s. 82.

⁸² Bk. Mustafa Çağrı, “Af”, *DİA*, I, 394–395.

⁸³ Râzî, *el-Mesâilu’l Hamsûn Fî Usûli’-d-Dîn*, s. 63.

inayette bulunacağına inanarak, "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız" diyen Ehli Kitap'ın sözünden daha ileri söylenmiş bir sözdür. " (Allah) dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder " âyeti, Ehli Kitap'ın iddialarını iptal ettiği gibi, Mu'tezile'nin iddiasını öncelikle iptal eder.⁸⁴ Allah mahlûkatının malikidir, dilediğini yapar, istediği gibi hükmeder. Yarattıklarının hepsini cennete veya cehenneme soksa bu hiçbir şekilde zulüm olmaz. Zira zulüm, kişinin, malik bulunmadığı konudaki tasarrufu⁸⁵ ya da bir şeyin konulması gereken yerden başka bir yere konulmasıdır. O ise mutlak maliktir, zulüm işlemesi tasavvur olunamaz.⁸⁶ Akıl O'nun yaptığı şeyin güzelliği ya da çirkinliğine hükmedemez. Bu ancak şeriatla sabit olur. Diğer yandan, ilahî fiillerin mutlaka bir hikmete dayanması da gerekmez. Zira bütün fiillerde asıl amaç lezzet ve sevinç elde etmek ya da bir elem ve hüznü uzaklaştırmaktır. Allah ise bütün bu gayeleri vasıtasız elde etmeye kadirdir.⁸⁷

1.2. Azaba Götüren Fiiller

Allah'ın kullarına zulmedici olmadığı pek çok âyet-i kerimede tekrar edilmiştir. İnsanların başlarına gelen musibetlerin çoğu kendi zulümleri sebebiyledir. Allah insana akıl gibi paha biçilmez bir nimetle birlikte hayırda da şerde de kullanabileceği bir irade vermiştir. Bundan dolayı kul yaptıklarından sorumludur. Zaten kulun sorumlu tutulabilmesi için ihtiyari fiillerini tam ve müstakil bir irade ve kudretle yapabilir olması gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁸ Dolayısıyla Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket edenler O'nun va'dine muhatap olduğu gibi, buna aykırı hareket edip isyan edenler ise O'nun va'dininin muhataplarıdır.

Azaba götüren fiiller denildiğinde, itikâdî yönden inkâr, şirk, nifak gibi sapmalar bunların başında gelir. Amelî yönden ise yapılması emredilen hususların terki veya yasaklandığı dinen kesin bir delile dayanan ve hakkında dünyevî veya uhrevî bir ceza konulan davranışlar diye tarif edilen⁸⁹ büyük günahlar akla gelir. Bu durum şu âyet-i

⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* XI, 153.

⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Trc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay. I, 286.

⁸⁶ Muhammed Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Trc. Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri*, Ensar Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2005, s. 105.

⁸⁷ Râzî, *Kitâbü'l-Erbâin fî Usûli'd-Dîn*, s. 351; İzmirli, İsmail Hakkı *Yeni İlm-i Kelam*, s. 70-71.

⁸⁸ Ahmet Saim Kılavuz, "Adl", *DİA*, I/338.

⁸⁹ Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 139-142; Adil Bebek, "kebire" *DİA*, XXV/163.

kerimede açıkça görülür. “*Büyük günah üzerinde ısrar ediyorlardı.*”⁹⁰ Küçük günahlarda ısrar ettikçe büyük günaha dönüşeceği de ifade edilmiştir. Böyle bir ayrıma gitmeden tüm günahları büyük olarak gören görüşler de mevcuttur. Hariciler bunların başında gelir. Fakat bazı Sünni âlimlerin de bu görüşü savunanlar arasında düşünülebileceği ifade edilmiştir.⁹¹ Eş’ari, Bakıllani, İbn Fürekan ve Ebû İshak el-İsferayinî gibi kelâmcılara atfedilen bir başka anlayışa göre ilahî emirlerle bağdaşmayan her davranış büyük günah kapsamında değerlendirilebilir. Bununla birlikte bunların bir kısmı diğerlerine oranla küçük kabul edilmiştir. Her günah kendinden yukarıdakine göre küçük, aşağısındakine göre büyüktür.⁹² Konuyla ilgili bir diğer görüş de şudur; dinen yasaklandığı konusunda kesin delil bulunan ve hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen fiiller büyük günahdır. Dolayısıyla bütün günahların kebir statüsünde kabul edilmesi naslara aykırıdır. Mu’tezile ve Mâtürîdîyye kelâmcıları ile müteahhir dönem Eşariyye âlimlerinin çoğunluğu bu görüşü benimsemiştir.⁹³

Burada, dünya ve âhiretteki sonuçları bakımından büyük günah işleyen bir kimsenin dinî yönden durumu hakkındaki görüşler, ayrı bir önem arz etmektedir. Zira kebir sahibi kişinin ahirette alacağı karşılık, şefaate layık olup olmayacağı, cehennemde kalma müddeti, iman-amel ilişkisine yaklaşımla doğrudan ilgilidir.⁹⁴ Kelâmcıların konuyla ilgili birbirinden oldukça farklı görüşler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Genel itibariyle baktığımızda, Haricî anlayışa göre büyük günah sahipleri tövbe etmedikçe dünyada da âhirette de kâfir sayılır. Netice itibariyle kâfirlere uygulanacak azap onlar hakkında da gerçekleşecektir.⁹⁵ Mu’tezile ise büyük günah işleyen imandan çıkar, ancak küfre de girmeyip, “el-menzile beyne’l-menziletayn” diye isimlendirdikleri imanla küfür arasında bir yerde bulunur. Tövbe ettiği anda iman dairesine girer, tövbe etmeden ölürse kâfir olarak gider ve ebedi olarak azap görür. Mu’tezile bu iddiasına delil olarak, bir mümini kasten öldüren hakkındaki ebedi cehennem (Nisa 4/93) hükmünü ve Kur’an’da azapla ilgili olup da mümin kâfir ayırt etmeyen umum ifade eden lafızları

⁹⁰ el-Vâkıa 56/46.

⁹¹ Teftâzânî, Sa’duddîn Mes’ud b. Ömer, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 2. Baskı, İst. 1982, s. 262–263.

⁹² es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli’-d-Dîn*, s. 85.

⁹³ Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi* (İlm-i Kelam), s. 134; Bk. Adil Bebek, “Kebîre”, *DİA*, XXV/164.

⁹⁴ Murat Sülün, *Kuran-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ekin Yay., İst. 2000, s. 27.

⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, III, 168; Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 263.

gösterir.⁹⁶ Konuyla ilgili olarak bir diğer görüş de Mürcie'nin görüşüdür. Mürcie'ye göre büyük günah sahipleri, günahlarından dolayı azap görmeyecekler. Onlara göre, nasıl ki kâfirlerin işledikleri iyilikleri kendilerine bir fayda sağlamayacaksa, işledikleri günahlar da müminlere zarar vermeyecektir.⁹⁷ Kur'an'daki şu âyet, Haricilerin de, Mürcie'nin de delil getirdikleri âyetlerdendir: "*Karşılığında nefislerini sattıkları şeyi kıskançlıkları sebebiyle Allah'ın, kullarından dilediğine lütfuyla indirdiği vahyi inkâr etmeleri ne kötüdür! Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar. İnkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır.*"⁹⁸ Hariciler, "muhtelif âyetlerle fâsığın (günahkârın) azap göreceği haber verilmiştir. Bu âyetle de ancak kâfirin azap göreceği sabit olmuştur. Öyle ise günahkârın kâfir olduğunu söylemek gerekir" derken, Mürcie'den bir kısmı, "bu âyetle, ancak kâfirlerin azap göreceği; fâsığın da kâfir olmadığı sabit olmuştur. Bundan ötürü, günahkârın azap görmeyeceğini kesin olarak söylemek gerekir" demiştir.⁹⁹

Matürüdiyye ve Eşariyye âlimleri ise, büyük günah her ne kadar kişiyi isyan ve fıska sevk etse de, bu durumda bulunan bir mümini fâsık ve fâcir olarak görmenin isabetli olmayacağı görüşünü benimsemiştir.¹⁰⁰ Bu görüşe göre, amel imanın bir parçası olmadığı için, kişi ilahî her hangi bir emre aykırı davranırken imanını yitirmez, yine mümindir. Nitekim adam öldüren bir kimseye kısas cezası öngörülürken, ondan yine mümin diye bahsedildiğini (2/178) görülmektedir.¹⁰¹ Kur'an'da yer alan pek çok âyette de imanla amel birbirinden ayrı olarak yer almıştır.¹⁰² Selefiyye, mürtekib-i kebireyi fasık diye nitelendirmekle birlikte, büyük günah sahiplerinin dünya ve ahiretteki durumları açısından Ehli Sünnet kelâmcılarıyla aynı görüşü paylaşırlar.¹⁰³ Netice itibariyle Ashab- Hadis ve Ehl-i Sünnet, ehl-i kiblede zina, hırsızlık vb. büyük günah işleyenleri işlemiş oldukları günah sebebiyle kâfir saymazlar.¹⁰⁴ Zira "*Eğer müminlerden iki zümre(taraf) birbirleriyle savaşarlarsa...*"¹⁰⁵ âyeti, imanla büyük

⁹⁶ Râzî, *a.g.e.*, III, 133-139; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 176; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, s. 72.

⁹⁷ Râzî, *a.g.e.*, III, 168; Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 263; Eş'arî, *a.g.e.*, s. 149; Ayrıca bk. "Mürcie", *DİA*, Sönmez Kutlu, XXXII,41-45

⁹⁸ el-Bakara 2/90.

⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 168.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 420 vd.; es-Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰¹ Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 264.

¹⁰² Bkz. el-Bakara 2/277; Fussilet 41/8; Nisa 4/124.

¹⁰³ Adil Bebek, "Kebire" *DİA*, XXV/164.

¹⁰⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın), s. 238.

¹⁰⁵ el-Hucurât 49/9.

günahların bir şahısta toplanabileceğini göstermektedir.¹⁰⁶ Ancak, “büyük günah sahibi bu kimselerin imanı kemale ermemiştir” denilebilir.¹⁰⁷

Allah, azabı netice verecek hususları açık açık beyan etmiştir. Buna rağmen azaba sebep olan fiilleri işleyenler, neticesine katlanacaklar demektir. Zira bir şeyin sebebine razı olan kimsenin, onun neticelerini bildiği zaman, mutlaka o şeyin zorunlu sonuçlarına da katlanması gerekir. “İşte bunlar hidayeti verip sapıklığı, başışlanmayı verip azabı satın alanlardır. Onlar ateşe karşı ne kadar da dayanıklıdırlar.”¹⁰⁸ Neticede, bu hususu bile bile Allah'ın azabını ve ateşini gerektiren şeylere cesaret edenler, Allah'ın azabına razı olmuş ve ona katlanmış gibi olurlar.¹⁰⁹

Kur'an, cezayı, insanın söz konusu yanlış yönelimlerinin bir sonucu olarak gerçekleşen tarihî bir olgu şeklinde sunar. Buna göre ceza, uyarılmış olmasına rağmen negatif bir yol benimseyenleri haklı olarak gelip yakalar.¹¹⁰ Gerek fert gerekse toplum olarak insanların başlarına gelen iyi ya da kötü şeylerin, insanların yaptıklarıyla doğrudan alakası olduğu, bir âyette şöyle ifade edilmiştir: “Başınıza her ne musibet gelirse kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder.”¹¹¹ Râzî âyetteki musibetlerle, acılar, hastalıklar, kıtlıklar, boğulmalar, yıldırım çarpması ve benzeri hoş gitmeyen her şeyin kastedilmiş olabileceğini ifade etmiştir.¹¹² Ancak âlimler, ağrı, sızı ve benzeri bütün bu şeylerin, daha önce işlenmiş bir takım günahlara karşılık verilmiş bir ceza olup olmadığı hususunda ise ihtilaf etmişlerdir. Bazı âlimler, bunun böyle bir ceza olmadığını kabul etmişlerdir. Onlara göre öncelikle Allah, “Bugün herkese kazandığının karşılığı verilir. Bugün asla zulüm yoktur”¹¹³ buyurmuş ve bu cezanın kıyamet gününde olacağını açıklamıştır. Fatiha Suresi’nde de “O, din günününün (Kıyametin) sahibidir” buyurmuştur. Bununla kıyamet günününün kastedildiği hususunda ittifak vardır. İkinci olarak, dünyadaki musibetlere bakıldığı zaman, inanan kimsenin de inanmayan kimsenin de bu musibetlerde ortak oldukları görülmektedir. Böyle olan bir şeyin daha önce işlenmiş günahlara bir ceza olarak verildiğini kabul etmek imkânsızdır. İnsanlık

¹⁰⁶ Aydın, Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁰⁷ Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 130.

¹⁰⁸ el-Bakara, 2/175

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, V, 25

¹¹⁰ Sadık Kılıç, *a.g.e.*, s. 348

¹¹¹ eş-Şûra 42/30

¹¹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII,148.

¹¹³ el-Mü'min 40/17

yaşamına bakıldığında söz konusu musibetlerin günahkârlardan ziyade, salih ve muttaki kulların başına geldiği rahatlıkla görülecektir. İşte bundan ötürü, Hz. Peygamber (s.a.s) "*Bela ve musibetler öncelikle peygamberlere, sonra velilere, sonra derece derece daha aşağı olanlara verilmiştir*"¹¹⁴ buyurmuştur. Neticede dünyevî musibetler işlenen günahlara ceza olmaktan öte imtihan içindir. Dünya, mükellefiyet yurdudur, imtihan ve tecrübe için vardır. Dolayısıyla, işlenen günahlar burada karşılık bulmuş olsaydı, o zaman dünya, aynı anda hem mükellefiyet hem de ceza yurdu olmuş olurdu.

Bu tür belâ ve musibetlerin, işlenmiş günahlara karşılık birer ceza olduğunu söyleyenler ise, musibetlere insanların sebebiyet verdiklerini ifade eden naslara sarılmışlardır. "*Onlara temiz şeyleri zulümleri sebebiyle haram kıldık*"¹¹⁵, "*Yahut (içlerindeki) yaptıklarından dolayı onları helak eder.*"¹¹⁶ gibi âyetlerle ve Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivayet edilen şu hadis-i şerif bunlar arasındadır: "*İnsanoğluna bir ağaç çiziği (diken batması) veya benzeri (küçük) bir şey (bile), ancak onun günahı sebebiyle isabet eder.*"¹¹⁷

Râzî ise âyette (eş-Şûrâ 42/30) yer alan "*kendi yaptıklarınız yüzündendir*" ifadesinin, bunun bir ceza olduğunu açıkça gösterdiğini belirterek konuyla ilgili Hz. Ali (r.a)'den gelen bir rivayete yer verir. Hz. Peygamber (s.a.s) bu âyeti okuyunca şöyle buyurmuştur: "Allah, bir kere affettiği bir şeyi ahirette yeniden söz konusu etmeyecek kadar yücedir. Allah dünyada iken cezalandırdığı bir suça karşı, âhirette tekrar azap etmeyecek kadar kerimdir. Buna göre Allah, müminin günahlarından bir kısmını, dünyada iken insana verdiği belâ ve musibetlerle affedip temizlemiş, bir kısmını da belâ vermeden affetmiştir. Kâfirlere gelince, onlar kıyamet günü, Rableri ile yüz yüze gelinceye kadar, Allah onların günahlarının cezasını vermez, bu hususta acele etmez."¹¹⁸ Kâfirin ortaya koyduğu inkâr suçu, başta insan olmak üzere Allah'a inanıp ibadet eden tüm mahlûkatın kulluğunu görmeksizin haklarına tecavüz anlamı taşıdığından, bir anlamda bu günahlar, büyük davaların görüleceği büyük mahkemeye bırakılmaktadır. Hadiste de ilahî rahmete nail olan ümmetin âhiretten ziyade dünyada azaba uğratılacağı

¹¹⁴ Buhârî, "Mardâ ve Tıb", 3.

¹¹⁵ en-Nisâ 4/161.

¹¹⁶ eş-Şûrâ 42/34.

¹¹⁷ Ahmet b.Hanbel, *Müsned*, 6/261.

¹¹⁸ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 148–149.

haber verilmiştir.¹¹⁹ "Onlara biz zulmetmedik, fakat onlar kendi nefislerine zulmettiler!"¹²⁰ âyeti de azabın kendi yaptıklarının sonucu olduğunu açıkça ifade etmektedir. Buna göre onlar, küfürleri ve isyanları sebebiyle kendi kendilerine zulmetmişlerdir. Başlarına gelenler, Allah'tan olan bir zulüm değil, aksine adalet ve hikmettir. Çünkü onlar, Allah'ın hukukunu dikkate almayarak küfür ve isyanlara yönelmiş olmaları sebebiyle her şeyden önce kendilerine zulmetmiş, böylece de bu amelleri yüzünden Allah'ın azabına muhatap olmuşlardır.¹²¹

Netice olarak insanı azaba götürücü sebep ve davranışların neler olduğunun bilinmesi ve o vasıflara sahip olmamak için gayret sarf edilmesi büyük önem arz etmektedir.¹²² Başlıca ulûhiyete, nübüvvete ve hükümlere bağlı olarak¹²³ kendini gösteren bu sebepleri itikâdî ve amelî açıdan ele alacağız.

1.2.1. İtikâdî Açıdan

Allah'a inanmamak, ya da O'na ortaklar koşmak, inanmadığı halde inanmış gibi görünmek, âhirete ve diğer iman esaslarına inanmamak, Allah'ın kendisini tarif ve tavsif ettiği sıfatlarına aykırı tasavvurlar içersinde olmak gibi itikâdî noktadan, inkâr, nifak ve şirki gerektiren bütün inanışlar, insanı felakete sürükleyen sebepler arasında yer alır. Böyle kimselerin, dünya ve ahirette farklı farklı azaplarla karşılaşacakları haber verilmiş ve bu azapların başta helak edilen kavimler olmak üzere, yaşanmış örnekleri onlarca âyette dile getirilmiştir.

1.2.1.1. İnkâr

Azaba götüren ve azabın en kötüsünü netice veren şeylerin başında inkâr gelir. Bu durum Allah'ı, peygamberleri ve onların Allah'tan getirdiklerini inkâr gibi konularda gerçekleşir. Kur'an-ı Kerim bunun örnekleriyle doludur. Burada sadece birkaç âyetle yetinmek istiyoruz.

¹¹⁹ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, IV, 410.

¹²⁰ Hûd 11/101.

¹²¹ Râzî, *a.g.e.*, XVIII, 46.

¹²² Günahkârların vasıfları ve tahlilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sadık Kılıç, *Kuran'da Günah Kavramı*, s. 175 vd.

¹²³ Ramazan Altıntaş, *Kuran'da Dalalet ve Hidayet Kavramları*, Pınar Yay, 1.Basım, İst.1995, s. 317.

Konumuzla ilgili bir âyette şöyle buyrulmuştur: *"Allah'ın âyetleri hakkında tartışanları görmedin mi? Nasıl da döndürülüyorlar? Onlar, kitabı (Kur'an'ı) ve elçilerimize gönderdiklerimizi yalanlayanlardır. Onlar bilecekler. O zaman onlar, boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde kaynar suda sürüklenecekler, sonra da ateşte yakılacaklardır. Sonra onlara, "Allah'ı bırakıp da ortak koştuklarınız nerede?" denilir. Onlar da, "(Yüzüstü bırakıp) bizden uzaklaştılar. Hayır, demek ki, biz önceleri hiçbir şeye tapmıyormuşuz. (taptıklarımız bir hiçmiş)" derler. İşte Allah inkârcıları böyle saptırır. Bu, sizin yeryüzünde haksız yere şumarmanızdan ve böbürlenmenizden ötürüdür. Onlara, "Ebedî kalmak üzere cehennem kapılarından girin. Büyüklük taslayanların yeri ne kötüdür!" (denir)."*¹²⁴

Şu âyette ise amelce en çok kaybeden, çabaları boşa gidenler haber verilmiştir: *"Onlar, Rab'lerinin âyetlerini ve O'na kavuşacaklarını inkâr eden, böylece amelleri boşa çıkan, o yüzden de kıyamet gününde amelleri için bir terazi kurmayacağımız kimselerdir. İşte böyle. İnkâr etmeleri, âyetlerimi ve Peygamberlerimi alay konusu yapmaları yüzünden onların cezası cehennemdir."*¹²⁵ Allah, bu cezânın, onların inkârları ve bununla yetinmeyip işi onlarla alay etmeye kadar vardırımları sebebiyle olduğunu haber vermiştir.¹²⁶

Başka bir âyette ise, kâfirlerin hor ve hakir kılınmalarına, yardımsız bırakılmalarına sebep olan sıfatlar sayılırken, kendilerine Rablerinin âyetleri hatırlatıldığında onlardan yüz çevirmelerine işaret edilmiştir.¹²⁷ İnsanlar inkâr etmeyip iman ederek Allah'a karşı gelmekten sakındıkları zaman, kendilerine gökten ve yerden nice bereket kapılarının açılacağı haber verilmiştir.¹²⁸ Böylece bereketsizliğin sebeplerinden birinin inkâr olduğu belirtilmiştir. Nitekim İbrahim Suresi yedinci âyette de *"eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir."* buyrulmuştur. Râzî' ye göre burada şükürün mukabili olarak nankörlük kullanılmıştır. O'na göre nankörlük, söz konusu nimetlerin Allah'tan olduğunun bilinmemesi durumunda gerçekleşir. Nimetleri inkâr etmek, bilmemek, Allah'ı inkâr etmektir. Allah'ı inkâr etmek de, en büyük ikâb ve azabı gerektirir. Buna göre, Hak bilgisi ile meşgul

¹²⁴ el-Mü'min 40/76.

¹²⁵ el-Kehf 18/103–106

¹²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXI, 148.

¹²⁷ el-Kehf 18/57.

¹²⁸ el-A'raf 7/96.

olmak, dünya ve âhirette bütün hayır kapılarının açılmasına; sadece maddî şeylerle meşgul olarak marifetullahtan yüz çevirmek dünya ve âhirette çeşitli afetler ve korku kapılarının açılmasına sebep olacaktır.

Bir diğer âyette âhirette ziyana uğratabilecek ameller ve bu amellerin karşı karşıya bırakacağı durumlar birlikte sıralanmıştır. Buna göre, Allah adına yalan şeyler uyduran, insanları Allah yolundan, hakka uymaktan engelleyen ve inkâr eden kimseler, zillet ve ceza meydanının ortasında Allah'ın huzuruna çıkarılacaklar. Allah'ın azabından kaçamayacaklar. Böylece onlar, rüsvaylık ve büyük bir utanç yaşayacaklar, lanete uğrayacaklardır. Allah'ın azabından kaçmak imkânsızdır. Çünkü Cenabı Hak, bütün mümkünâta kadirdir. Onlar, Allah'ın azabını kendilerinden savuşturacak dostlardan mahrum edilecekler ve kat kat azaba uğratılacaklardır.¹²⁹ Râzî'ye göre, "*Onlar yeryüzünde Allah'ı aciz bırakabilecek değillerdir*" buyruğu, onların kaçıp kurtulamayacaklarına; "*kendilerini Allah'tan kurtaracak hiçbir hamileri de yoktur*" buyruğu da, hiç kimsenin onları o azaptan kurtaramayacağına delalet etmektedir. Allah'ın onlara kat kat azap etmesinin sebebi ise, onların Allah'ı, öldükten sonra dirilmeyi ve haşri inkâr etmeleri olduğu söylenmiştir. Yani onların mebd'e ve meâdı (ilk yaratılışı ve ahireti) inkâr etmeleri sebebiyledir. Râzî ise, bu izahların mümkün olmasıyla birlikte, alabildiğine sapmış olmalarının yanı sıra, diğer insanları da hak dinden alıkoyup, ondan saptırmaya çaba sarf ettikleri için azaplarının kat kat olduğunu söylemenin daha doğru olacağını belirtir. Yani kendi cezalarına, sebep oldukları kimselerin cezası da eklenecektir.¹³⁰

Bir diğer cezaları ise, dünyada iken, kalplerinin sağır, ruhlarının kör olmasıdır. Râzî, Allah'ın mükellefte onu imandan alıkoyacak şeyi yaratabileceğini mümkün görmektedir. Böylece bir noktadan sonra Allah'ın delillerini anlamaktan aciz kalacaklar. Cübbaî, böyle düşünüldüğü takdirde kulun bunu yapmaya veya yapmamaya gayret etse bile yapamayacağı anlamına geleceğini, dolayısıyla o kulda "istita'a"nın yani güç yetirmenin olmadığı sonucunu vereceğini söyler. Ona göre sağırlık ve körlükten maksat, onların hakkı işitmeyi ihmal etmeleri ve onu işitmekten hoşlanmamaları demektir. Râzî ise, âyetin kâfirleri tehdit makamında geldiğini, dolayısıyla bunun onlara has bir şey olması

¹²⁹ Hûd 11/18–22.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XVII, 165.

gerektiğini ifade eder ve Cübbaî'nin yaklaşımının âyetin zahirini terk etmek olduğunu belirtir.¹³¹

Azabın insanların günahları yüzünden dünyada da gerçekleştiğini ifade eden bir âyette şöyle buyrulmuştur: "(Bir de) Yahudiler ve Hıristiyanlar, "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız" dediler. De ki: "Öyleyse (Allah) size neden günahlarınız sebebiyle azap ediyor? Hayır, siz de onun yarattıklarından bir beşersiniz. " (Allah) dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Göklerin, yerin ve bunların arasında bulunanların da hükümranlığı Allah'ındır. Dönüş de ancak onadır." ¹³² Râzî bu âyetle ilgili olarak akla gelebilecek; "eğer âyetteki kimselerin Allah'ın sevgili kulları olmadığı delili, onların dünyada azap görmesi ise, bu onların iddialarına zarar vermez. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s) de, hem kendisinin hem de ümmetinin, Allah'ın dostları olduklarını iddia etmiştir. Ama buna rağmen onlar, dünyada belâ ve musibetlerden bir türlü kurtulamamışlardır. Uhud savaşı, Hasan ile Hüseyin'in öldürülmesi gibi. Eğer bunun delili onların ahirette azap görmesi ise, onlar zaten bunu kabul etmiyorlar." şeklindeki bir soruya verdiği cevabında, bunun delilinin dünya azabı olduğu düşünüldüğünde, Uhud'da veya başka yerlerde, Müslümanların başlarına gelen durumların, söz konusu düşünceyle çakışmayacağını belirtir. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s), kendisinin ve ümmetinin, Allah'ın dostları olduğunu iddia etmiş, ama Allah'ın evlatları olduğunu iddia etmemiştir. Yani azabı gerektiren bir şey söz konusu değildir. Onların âhirette azap görecekleri delil olarak ele alındığında ise, yine onların oradaki azapları Allah'ın sevgili kulları olmadığına göstergesidir. Onlar, kendileri hakkında âhiretteki azabı kabul ediyorlar ancak onun sadece birkaç gün olacağını iddia ediyorlardı.¹³³

Şu âyet ise, azabın yanlış bir alış-verişin neticesi olduğunu ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir: "İman karşılığında küfrü satın alanlar Allah'a hiçbir zarar veremezler. Onlar için elem verici bir azap vardır."¹³⁴ İmana karşılık küfrü satın alanlar, ancak kendilerine zarar verirler. Küfrün meyvesi azaptır. Bu davranış onların, inkâr etmeleriyle beraber, ne kadar zayıf görüşlü ve sebatsız olduklarını gösterir. İnsan, din gibi işlerin en önemli ve en büyüğü hakkında, onu yapıp yapmamaya ancak iyice

¹³¹ Râzî, a.g.e., XVII,124-126.

¹³² el-Mâide, 5/18.

¹³³ Râzî, a.g.e., XI, 152.

¹³⁴ Âl-i İmrân, 3/177.

düşünüp taşındıktan sonra yönelir. Bu insanlar ise, böyle bir meselede, en zayıf sebepler ve en tutarsız gerekçelerle karar veriyor. Din meselesinde, dünyevî az bir menfaat karşılığında, âhiret mutluluğunu verecek kadar zayıf bir akla sahip kimselerdir.¹³⁵ Böyle bir alışverişin neticesi azaptır.

Bir diğer âyette de yakıcı azabın sebebi olarak peygamberlerini inkâr ederek öldürmek gösterilmiştir. "...Onların dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürmelerini yazacağız ve "Tadın yangın azabını!" diyeceğiz. "Bu, kendi ellerinizin (önceden yapıp) gönderdiklerinin karşılığıdır. " Allah, kullara asla zulmedici değildir."¹³⁶ Yani bu yakıcı azap, yaptıklarının cezasıdır, bir zulüm değil, sırf adalettir.¹³⁷

Allah'ın âyetlerini inkâr edenler ve insanlardan adaleti emredenlerin canına kıyanlar da azapla muhatap olacaklar. Onlara yardım edilmeyeceği ve yaptıkları şeylerin, dünyada da âhirette de boşa gideceği belirtilmiştir.¹³⁸ Râzî, amellerinin boşa çıkmasını, onların methedilecek yerde kınanması, lanet edilmesi şeklinde olacağını belirtmiştir. Ayrıca buna, savaşlarda öldürülmeleri, esir alınmaları, mallarının ganimet olması gibi, başlarına gelen zilletler de girer. Âhirette ise, sevabın ikâba dönüştürülmesi ile olacaktır.¹³⁹

İnkâr edenler aynı zamanda bir zulüm işlemektedirler. Bu zulüm en başta kendi aleyhlerinedir. "*İnkâr edenler ise zalimlerin ta kendileridir.*"¹⁴⁰ Diğer bir ifadeyle Allah'a karşı yalan uydurandan, ya da onun âyetlerini yalanlayandan daha zalim kimse yoktur.¹⁴¹ Küfrü ve fıskı tercih ettiklerinden dolayı, kendilerine zulmeden kimseler olmuşlardır. Kendilerinin muhtaç olacakları ve ihtiyaç içinde kalacakları bir gün için hazırlıkta bulunmamakla, yine zulmetmişlerdir. Bu gibi kendilerine zulmedenlerin halleri aktarılırken, yaşayanlar uyarılarak onlar gibi olmamak, aksine Allah'ın azabından kurtulup rahmetine nail olabilmek için oraya gitmeden önce faydalı bir şeyler

¹³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 86.

¹³⁶ Âl-i İmrân 3/181-182.

¹³⁷ Râzî, *a.g.e.*, IX, 97.

¹³⁸ Âl-i İmrân 3/21,56.

¹³⁹ Râzî, *a.g.e.*, VII,187; XI, 78-80.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/254.

¹⁴¹ el-En'âm 6/21.

gönderilmesi gerektiği haber verilmiştir.¹⁴²

Bir başka âyette Allah'ı inkâr ve halkları O'nun yolundan alıkoymanın haram aylarda savaşmaktan daha büyük günah olduğuna işaret edilmiş ve devamında, zulüm ve baskının adam öldürmekten daha büyük bir suç olduğu belirtilmiştir.¹⁴³ Hak yolu eğriltmeye yeltenmek, çeşitli şek ve şüpheler atmakla onu insanlara çirkin göstermeye çalışmak ve böylece onları sırat-ı müstakimden alıkoymak, azabın en büyüğü ile tehdit edilmiştir.¹⁴⁴ Neticenin böyle olmasının nedeni, tüm bu fiillerin inkâr anlamı taşıması sebebiyledir.¹⁴⁵

1.2.1.2. Şirk

Azaba götüren bir diğer sıfat ise, Allah'a ibadet etmeyi terk edip, putlara ibadet etmektir. Bu itikadî sapma, putlara tapmanın yanında cinleri ortak koşmak, Allah'a oğul, kız¹⁴⁶ ve zevce¹⁴⁷ isnat etmek gibi şekillerde de kendini göstermiştir. Allah'ın varlığından ziyade birliğini ortaya koyan onca delillere rağmen şirke girmek, azaba götüren itikadî sebeplerin başında gelir.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Allah'ın bir kısım insanları cehenneme atması, onların kendi yaptıkları sebebiyledir. Nitekim *"Onlar, yaptıkları şeyleri hazır bulmuşlardır. Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez"*¹⁴⁸ ifadesi bunu açıkça ortaya koymaktadır. Naslarda azaba götüren başlıca fiillerden biri olarak zulüm, zulmün en büyüğünün de şirk olduğu belirtilmiştir. Kâfirler, işleri yerli yerinde yapmadıklarından dolayı kendilerine zulmetmişlerdir. Allah'tan isteyecek yerde faydası zararı olmayan şeylerden istemişler ve şirk koşmuşlardır. Şefaati, Allah katında şefaet etme hakları bulunmayan varlıklardan beklemişlerdir.¹⁴⁹ Hâlbuki Allah hidayete götürücü rubûbiyeti sadece kendi nefesine layık kılmıştır.¹⁵⁰ İşte, göklerde ve yerde bulunan her şeyin, sahibi olan Allah'ı bırakıp da, zarar ve fayda veremeyen; kendisi yaratılmış olup hiçbir şey yaratamayan,

¹⁴² Râzî, *a.g.e.*, VI, 176.

¹⁴³ el-Bakara 2/217.

¹⁴⁴ İbrahim 14/2-3; Ayr. Bk. el-A'raf 7/148, Yunus 10/35.

¹⁴⁵ Râzî, *a.g.e.*, V, 30.

¹⁴⁶ el-En'âm 6/100.

¹⁴⁷ el-En'âm 6/101.

¹⁴⁸ el-Kehf 18/49.

¹⁴⁹ Yûnus 10/18.

¹⁵⁰ Yûnus 10/35.

idraktan yoksun nesnelere tapanlar, en büyük azabı ifade eden "veyl" ile tehdit edilmiştir.¹⁵¹

Şirkin kişiye karşı olumsuz neticelerinin dünya ve âhirette görüleceği haber verilmiştir. İsrailoğullarını dalalete sürükleyen Sâmiri hakkında “(Musa ona şöyle) dedi: ‘Defol’ dedi. Artık hayatın boyunca sen, ‘bana dokunmayın’ diyeceksin. Hem senin için asla kurtulamayacağın bir ceza günü var”¹⁵² ifadeleri yer almıştır. Böylece tevhit inancını bozan Sâmiri’nin dünyevî cezası, insanlarla sosyal ilişkisinin kesilmiş olmasıdır. Öyle bir noktaya gelecek ki, insanlar ona dokunmak istese bile ‘dokunmayın’ diyecektir.¹⁵³ Buna Allah’tan bir azap olarak bulaşıcı cüzzam hastalığına yakalanmış olacağı şeklinde rivâyetler vardır.¹⁵⁴ âhirette ise azabı devam edecektir.

Bu fiilin sahipleri, şirk itikadiyle kendilerine en büyük zararı hazırlıyorlar. Nitekim bu durum şöyle ifade edilmiştir: “Uydurmakta oldukları şeyler de kendilerini yüz üstü bırakıp kaybolup gitmiştir”¹⁵⁵ Yani onlar, dinlerini dünya karşılığında satınca zarar etmişlerdir. Çünkü kıymetli olanı verip değersiz olanı almaya razı olmuşlardır. Âhirette ise bu değersiz şey yok olacak ve ondan hiçbir iz kalmayacaktır. Çünkü kıymetli ve yüce olanı verip, yerine alınan, değersiz şey, baki kalmayıp aksine yok olacak cinsten bir şey olduğundan, bu ticaret, sonunda da zarara dönüşmüş olur. İşte bundan ötürü Allah, “Şüphesiz bunlar âhirette en çok ziyana uğrayanlardır” buyrulmuştur.¹⁵⁶

1.2.1.3. Nifak

İnanmadığı halde inanmış gibi görünmek yani münafıklık, dünya ve âhirette azaba götüren sebeplerin başında gelir. Nitekim “Çevrenizdeki bedevilerden ve Medine ahalisinden birtakım münafıklar vardır ki onlar nifak üzerinde idman yapmışlardır. Sen bunları bilmezsin. Onları biz bilir: Biz onları iki kere azaba uğratacağız. Sonra da onlar daha büyük bir azaba döndürüleceklerdir”¹⁵⁷ âyetinde bu durum açıkça ifade

¹⁵¹ İbrâhim 14/2.

¹⁵² Tâhâ 20/97.

¹⁵³ Ramazan Altıntaş, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁵⁴ es-Suyutî, Celâleddin, C. Mahallî, *Tefsîru’l Celâleyn*, Tahk. Sabri Muhammed Musa-Muhammed Fazıl Kamil, Beyrut, 2004, s. 318.

¹⁵⁵ Hûd 11/21;Bk.46/28.

¹⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XVII, 124–126.

¹⁵⁷ et-Tövbe 9/101.

edilmiştir. Râzî, âyetteki ‘iki azap’tan maksadın, her türlü azap kısımlarıyla dünya ve kabir azabı olduğunu söylemiştir. "Sonra da onlar daha büyük bir azaba döndürüleceklerdir" ifadesi ise kâfirlerin, ebedi ve devamlı olarak kalacakları bir azapla karşılaşacaklarını anlatmaktadır.¹⁵⁸

Kalplerinde hastalık olması,¹⁵⁹ yeryüzünde fesat çıkarmaları,¹⁶⁰ yalancı ve korkak olmaları,¹⁶¹ kötülüğü emredip iyilikten sakındırmaları,¹⁶² haksızlık ve sözde durmama¹⁶³ onların en bariz sıfatlarıdır.

Râzî, inançta ikiyüzlülüğün adı olan nifağın aslının, inkâr ve korkaklık olduğunu belirtir. Bu yüzden, münafık kâfirden daha tehlikeli ve zararlıdır. İnkârda kâfirle eşit olmakla birlikte, hile ve saptırma bakımından ondan daha ileridir.¹⁶⁴ Çünkü nifakla, İslâm ve Müslümanlarla dalga geçmişlerdir. Zira bu sayede Müslümanların yanında gözükürken onların sırlarını kâfirlere taşımak suretiyle küfre çalışmışlardır. Suçta kâfirden ileri olunca, azapta da ondan daha şiddetli bir azaba, cehennem en alt tabakasına atılmakla¹⁶⁵ cezalandırılacaklardır.¹⁶⁶

1.2.2. Amelî Açıdan

Kişiyi azaba götüren ameller pek çoktur. Biz bunları, iki ana başlık altında değerlendirip konuyla alakalı birkaç örnekle yetineceğiz. Netice itibariyle şu bir gerçektir ki, dinen yapılması emredilen görevlerin terki, yapılmaması istenen işlerin yapılması; kişinin tövbe etmemesi ya da Allah’ın affına mazhar olmaması halinde, onu azaba sürükleyen bir rol oynar. Allah, peygamberler ve kitaplar göndermek suretiyle kullarının amelî noktadan yapılması ve yapılmaması gerekenleri açıklamış, emirlerine itaat edenlere mükâfatının, isyan edenlere ise mücazatının olacağını haber vermiştir.

¹⁵⁸ Râzî, *a.g.e.*, XVI, 138.

¹⁵⁹ el-Bakara 2/10.

¹⁶⁰ el-Bakara 2/11,12.

¹⁶¹ et-Tövbe 9/56,57.

¹⁶² et-Tövbe 9/67.

¹⁶³ et-Tövbe 9/75.

¹⁶⁴ H. Mehmet, Soysaldı, *Kuran Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yay.1.Bas. İzmir,1997, s. 88 vd.

¹⁶⁵ en-Nisa, 4/145.

¹⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XI, 69,70.

1.2.2.1. Dinde Emredilen Fiilleri Terk Etmek

İnsanı yoktan yaratan Allah, bu hayatın kendi koyduğu kurallara göre yaşanmasını istemiştir. İnsanın dünyada asıl vazifesi Allah'a kulluk etmek; onun emirleri doğrultusunda bir hayat sürdürmektir. İmtihanın bir gereği olarak istenmiş bu emir ve görevlerin yapılıp yapılmaması kişinin lehine veya aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin namaz kılmamak (Müddessir 74/43), fakirleri, muhtaçları görüp gözetmemek (74/44) azabın sebepleri arasında sayılmıştır. Dünya hayatını âhiret hayatına severek tercih etmek ilahî azabın sebeplerindedir.¹⁶⁷ Râzî'ye göre, âyetteki 'İstihbâb' kelimesi, bir şeyi sevmenin talebini ifade eder. İnsan bazen bir şeyi sever ama onu sevmemeyi de ister. Yani bir yandan da gönlünün onu sevmesini sevmez. Örneğin bazı insanların tabiatları fiska, günahlara meyleder ancak bunlara olan meylini sevmez, istemeyerek yapar. İstihbab ise, bir şeyi sevmekle birlikte, ona olan sevginin oluşmasını da sevmektir ki sevmenin zirvesidir. Buna göre, "*Onlar dünya hayatını severler*" ifadesi, onların, dünya hayatına karşı duyulan muhabbetin zirvesinde bulduklarına delâlet eder. İnsan, ancak uhrevî hayattan ve bu geçici dünyanın kusurlarından habersiz olduğu zaman böyle olabilir.¹⁶⁸ Sadece dünya hayatını isteyen ve onunla yetinen kimseler için âhirette ateşten başka bir şey olmayacağı belirtilmiştir. Dünyada yaptıkları şeyler, orada boşa gidecektir.¹⁶⁹ Âhirette de bir nasipleri yoktur.¹⁷⁰

Önceki ümmetlerin başına gelen köklerini kazıma azabının sebebi olarak, "*Sizden önceki devirlerde, yeryüzünde fesat çıkarmaktan vazgeçirmeye çalışacak fazilet sahibi kimseler bulunmalı değil miydi?*"¹⁷¹ denilerek onların içinde, yeryüzünde fesat ve fitne çıkarmaktan yasaklayıp karşı koyacak toplulukların bulunmaması gösterilmiştir. İkinci olarak da, nimet ve bollukla şımarmaları, dinin rükünlerinden büyük ve önemli birisi olan "iyiliği emir ve kötülükten sakındırmak" vazifesiyle ilgilenmeyip, şehvî arzular ve dünyevî lezzetler elde etme peşine düşüp kendilerine zulmetmeleri gösterilmiştir.¹⁷²

"O halde bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk.

¹⁶⁷ İbrahim 14/2.

¹⁶⁸ Râzî, *a.g.e.*, IXX, 62.

¹⁶⁹ Râzî, *Mefatihu'l Gayb*, XVII, 159–160; Bk. Hûd 11/15–16.

¹⁷⁰ eş-Şura 42/20

¹⁷¹ Hûd 11/116.

¹⁷² Râzî, *a.g.e.*, XVIII, 60.

Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedi azabı tadın."¹⁷³ İnsanın fitratında Allah'a inanma duygusu yerleştirilmiştir. Dünya işleriyle oyalanarak bu duygunun unutulması sebebiyle ebedi azapla karşılaşılacaktır. Aslında 'unutma', daha önce bilinen şeyin sonradan bilinmemesi anlamına gelir. Demek ki Allah'a kavuşmanın yani âhiret hayatının varlığının delilleri, ortada açık olduğu için, sanki görünmüş ve insanlarca önceden öğrenilmiş olur. Dolayısıyla, delilleriyle ortaya çıktıktan sonra bu gerçeği umursamayınca, tıpkı daha önce bildiği bir şeyi inkâr eden kimse gibi, açık bir işi inkâr ettiklerine işaret olsun diye, "unutma" tabiri kullanılmıştır. Yapılanlara karşılık ümitleri tamamen kırmak için, "*Biz de sizi unuttuk?*" buyrulurken, bu kimselerin her türlü yardımdan mahrum bir şekilde ilahî azapta ebedî kalacakları vurgulanmıştır. Zira Allah'ın kurtarmadığı kimseyi, hiçbir kimse kurtaramayacağına göre onlar için kurtuluş söz konusu değildir.¹⁷⁴

*"Sizi Sakar'a (cehenneme) ne soktu? Onlar şöyle derler: "Biz namaz kılanlardan değildik. Yoksula yedirmezdik. "Batıla dalanlarla birlikte biz de daldık. Ceza gününü de yalanlıyorduk."*¹⁷⁵ Âyette, insanı cehenneme götüren dört husus bir arada zikredilmiştir. Râzî, âyetin başındaki sorunun maksadı, o kâfirleri iyice azarlayıp utandırmak manası taşıdığını, bu haliyle âyetin, "Sizi cehennem dibine hapseden şey nedir?" şeklinde olduğunu belirtmiştir. Onları cehenneme hapseden şeyler ise; namaz kılmamak, yoksulu doyurmamak ve asılsız şeylerle meşgul olmak olarak sıralanmıştır. Râzî bu iki ifadenin, farz namaz ve zekât manasına alınması gerektiğini, aksi halde, farz olmayan bir şeyin yapılmamasından ötürü, onların azaba duçar olduklarını söylemenin caiz olmadığını söyler. Asılsız şeylerle meşgul olmak ifadesiyle de batıl-asılsız şeylere dalmak kastedilmiştir. Diğerleri ise âhiret gününü yalan saymak olarak belirtilmiştir.¹⁷⁶

İnsanlardan beklenen güzel amellerden biri de, Allah'a verilen söze sadakat göstermektir. Bunu gerçekleştirebilenler mükâfatlandırılırken, aksine davrananlar içinse azap öngörülmüştür. Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler, âhirette azap göreceklerdir. Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları

¹⁷³ es-Secde 32/14.

¹⁷⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXV, 157.

¹⁷⁵ el-Müddessir 74/42-46; Hakka 69/33-34.

¹⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXX, 186; XXX, 101-102.

temizlemeyecektir.¹⁷⁷ Allah'a verdikleri sözler ile yeminleri hususundaki gereğini yerine getirmeyenler, yalan yere yemin ettikleri zaman kullandıkları Allah'ın isimlerine saygı göstermeyenler, bu tehdidin muhataplarıdır.¹⁷⁸

Kalbi manevî lezzetleri talep etmek ve rabbanî bilgilerle meydana gelecek mutluluktan uzak olanın; maddî lezzetlere dalıp, sadece onlarla yetinen gafil kimselerin varacakları yer ateş olarak belirtilmiştir.¹⁷⁹ Böylece, sadece dünyevî mutluluk peşinde koşanların âhirette bundan büsbütün mahrum olacaklarına işaret edilmiştir. Netice olarak onların ateşe girmeleri, bu kötü sıfatları yüzünden olmuştur.¹⁸⁰

1.2.2.2. Dinde Yasaklanan Fiilleri Yapmak

İnsanı azaba, helake götüren amelî fiillerin başında dinin açıkça yasakladığı fiiller gelir. Allah'a şirk koşmak(Furkan, 25/68), Allah'ın öldürülmesini haram kıldığı canı haksız yere öldürmek(Furkan, 25/68), faiz yemek, zina etmek(Furkan, 25/68), ana babaya karşı gelmek, yetim malı yemek, iffetli kadınlara zina isnadında bulunmak(Nur, 24/4), büyü yapmak, içki içmek(Maide, 5/90), kumar oynamak(Maide 5/90), yalancı şahitlikte bulunmak(Furkan, 25/72), sıla-ı rahimi terk etmek, gıybet, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek veya azabından emin olmak bunların başında sayılabilir. Aslında günahlara dair büyük-küçük ayrımını bizzat Kur'an'ın yaptığını ve günahların küçüğü, büyüğü, açığı, gizlisi her türlüşünden uzak durulmasının tekrar tekrar emredildiğini görüyoruz. Bununla birlikte, günahların büyüklerinden sakınılırsa kulun yaptığı küçük günahların affedileceği müjdelenmektedir.¹⁸¹ Aksi bir durumda büyük küçük bütün günahların ortaya konulacağı, bunu gören günahkârın şaşkınlığı şöyle anlatılır: *“Eyvah bize! Bu nasıl bir kitaptır ki küçük, büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş!”*¹⁸²

Allah'ın emirlerini yapmamak nasıl azabı netice veriyorsa, yasaklarından sakınmamak da aynı neticeyi vermektedir. Zira ikisinde de yaratana isyan vardır. Şimdi bununla ilgili bir iki örnekle konuyu özetleyelim. İslam dininin koruma altına aldığı temel değerlerden

¹⁷⁷ Âl-i İmrân/77, Ayr. Bkz. İsrâ 17/34; İnsan /7; Ahzab 33 /23.

¹⁷⁸ Râzî, a.g.e., VIII, 91-92.

¹⁷⁹ Yûnus 10/7-8.

¹⁸⁰ Râzî, a.g.e., XVII, 32-33.

¹⁸¹ en-Nisâ 4/31.

¹⁸² el-Kehf 18/49.

biri de malın korunmasıdır. İslam, bu temel ilkeye zarar verecek her türlü haksız kazancı yasaklamış bunun dışındaki alış-verişi ise teşvik etmiştir. İşte yasaklardan biri de faizdir. Faiz, insanın malını, bir karşılık vermeden almak demektir. Hz. Peygamber (s.a.s.) *"İnsanın malının haramlığı kanın-canın haramlığı gibidir"* ¹⁸³ buyurmuştur. Dolayısıyla bir insanın malını karşılıksız almanın haram olması vurgulanmıştır. Âyette ise, *"Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, "Alış veriş de faiz gibidir" demelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır"* ¹⁸⁴ buyrulurken günahın büyüklüğü ortaya konmuştur. Râzî, buradaki şeytanın çarpmasıyla ilgili görüşleri belirtmiş, kendisinin de katıldığı görüşe dikkat çekmiştir. Buna göre şeytanın insanlara dokunmasından murat onun, insanı lezzet ve şehvî arzuların peşine düşmeye ve Allah'tan başka şeylerle meşgul olmaya davet etmesidir. Artık insan dünya hayatını süslü görecektir, dünya işlerine karşı adeta çarpılmışa dönecektir. Aynı şekilde riba yiyen kimse de, dünya sevgisinde ileri gitmiş ve kendisini olmadık tehlikelere atmış demektir. Kişi bu sevgi ile öldüğü zaman, onun bu sevgisi, kendisi ile Allah arasında bir perde olacak, mala olan aşırı sevgisinden dolayı dünyada meydana gelen bu çarpılma, âhirette başına gelecek çarpılmayı hazırlayacaktır. ¹⁸⁵ Ribanın haram olduğunu ikrar edip de onu yiyen kimsenin durumu ise Allah'a kalmıştır. Allah dilerse azap eder, dilerse bağışlar. Âyetin sonunda ise, *"Kim de tekrar dönerse, onlar cehennemlik olur ki orada onlar ebedî kalıcıdırlar"* buyruğu ise, "kim de o geçen söze dönerse, yani bu fiili helâl sayarsa" demektir. ¹⁸⁶ Faizi helal olan alışverişle bir tutup haram olarak görmeyenler içinse, içinde ebedi kalacakları cehennem vardır. *"Kim de tekrar dönerse, onlar cehennemlik olup, orada onlar ebedi kalıcıdırlar"* Çünkü kim bu ribayı helal sayarsa küfre düşer ve cehennemi hak eder. Bu ifade aynı zaman da, ebedi kalmanın sadece kâfirler için söz konusu olacağı hususunda kesin bir delil teşkil eder. Her ne kadar âyetin zahiri, söz konusu cehennem azabının faiz yiyen büyük günah sahiplerini kapsıyor gözükse de Râzî, ribanın helal sayılıp sayılmamasını esas almıştır. Râzî'nin bu yaklaşımında Ehli Sünnet'in büyük günah hakkındaki temel görüşünü paylaştığını görüyoruz. Büyük günah sahibi, Allah'a ve Resulüne iman etmiş olursa, o kimseyi Allah'ın affetmesi caiz olduğu gibi, ona azap

¹⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/446.

¹⁸⁴ el-Bakara 2/275; Âl-i İmrân 3/130.

¹⁸⁵ Râzî, *a.g.e.*, VII, 78-79.

¹⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VII, 82.

etmesi de caizdir. Bu iki hususta onun durumu, Allah'a havale edilmiştir. Allah'ın o kimseye azap etmesinin kabul edilmesi durumunda, hiç şüphesiz Allah o kimseyi cehennemde ebedî bırakmaz. Çünkü ebedî kalış, müminler için değil, kâfirlere has bir durumdur. "*Ve işi de, Allah'a aittir*" ifadesi de buna işaret eder. Râzî'ye göre, Allah'ın büyük günah sahibini affetmesi caizdir.¹⁸⁷

Arkadan çekiştirmek, yüze karşı alay etme ve ayıplama¹⁸⁸ da kişiyi azaba götüren kötü davranışlardır. Râzî, bu davranışların çirkinliğini ortaya koyma açısından âyette geçen "veyl" kelimesi üzerinde durur. Zemmetme, kınama ve öfkelenme ifade eden, sıkıntı anında söylenen ve kendisiyle bedduada bulunulan bir lafız olan bu kelimenin, nekre olarak getirilmesi, "yazıklar olsun" anlamındaki tehdidi, ancak Allah'ın bilebileceğine işaret etmekte; dolayısıyla bu davranışların ne kadar çirkin olduğunu göstermektedir. Bu tehdidin, aynı yolu benimseyen herkesi mi, yoksa bu ifadelerin nüzulüne sebep olan belli bazı kimseleri mi içine aldığı konusunda ihtilaf olmakla birlikte, bu tehdidin, kim olursa olsun bu özellikleri taşıyan, bu davranışlarda bulunan herkesi içine alan genel bir ifade olduğu ağır basmaktadır. Çünkü sebep-i nüzulün hususi olması, âyetin lafzının umumiliğine zarar vermez.¹⁸⁹

İnsanların dünya ve âhiretlerini düzene koyan İlahî bilgiyi insanlardan gizlemek de üzerinde çokça durulan konulardan biridir. Allah bu gibi kimselerin, Allah'ın ve tüm lanetçilerin lanetine uğrayacağı,¹⁹⁰ böyle kimselerin karınlarına ateşten başka bir şey doldurmadıkları, bu sebeple kıyamet günü Allah'ın kendileriyle konuşmayacağı, kendilerini arındırmayacağı, elem verici bir azapla karşılaşacakları belirtilmiştir.¹⁹¹ İslam, hakkı üstün tutmaya, hakkın yanında yer almaya büyük önem verir. Bundan dolayı zalimlere müsamaha göstermek ve onların gönüllerini hoş etmek veya onlardan bir menfaat elde etmek veya bir sakınma ve korkudan dolayı ya da herhangi geçersiz bir sebeple gerçeği insanlara açıklamayan ve ondan bir şeyi gizleyen herkes, bu âyetin ifade ettiği tehdide dâhil olur.¹⁹² Ki onlar için elem dolu bir azabın olacağı haber verilmiştir. Bu ifadeler, insanları uyarmak ve onları Allah'ın âyetlerini gizlemekten men etmek için

¹⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VII, 82; IX, 34.

¹⁸⁸ el-Hümeze 104/1–2.

¹⁸⁹ Râzî, a.g.e., XXXII, 97.

¹⁹⁰ el-Bakara 2/159.

¹⁹¹ Âl-i İmrân 3/174; 3/187.

¹⁹² Râzî, a.g.e., IX, 106–107.

dinî ilimlerin açıklanmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Lanete uğratılma hükmü, bu hükmün illeti olan mükellefin muhtaç olduğu dinî şeyleri gizleyen herkes hakkında geçerlidir.¹⁹³

İnsanları helake sürükleyen suçlardan biri de fesattır. Hayır ve şerre olan kabiliyetin şerden tarafa kullanılmasıdır. Tahrip etme, yakma ve yağmalama gibi yollarla başkalarının mallarına zarar vermenin yanında, Müslümanların kalplerine şüphe sokmaya ve küfrü kuvvetlendirmek için hileler çıkarmaya çalışmak da bu isim altına girer.¹⁹⁴ Ayrıca zihin tekelsizliği yaparak dinde tefrika çıkarmak da bu kabilden sapma bir davranış biçimidir. “*Kıyamete kadar aralarında düşmanlık ve kin saldık*”¹⁹⁵ buyrulur, iradelerini İslam milletinin birliğine değil de kendi arzularına tabi kılarak tefrika yönüne çevirenler yerilmiştir.¹⁹⁶

Aslında bütün günahlar, bir anlamda sapma ifade ettiği için “fısk”, bu fiilleri işleyen kimseye de “fâsık” denilmiştir. Çünkü “Fısk”, lügatte, insanın kendisine çizilen sınırdan dışarı çıkması manasındadır. Toprağa düşen tohumun filiz vermesi de bu kelimeyle ifade edilir.¹⁹⁷ Mana itibarıyla suyun kendisine yapılan setten çıkıp zarar vereceği bir noktaya akması anlamına gelen “fücur” kelimesiyle yakınlık arz eder. Buna göre, insanın kendisi için çizilen sınırı geçip fesada girmesi, suyun seddini yarıp zarar vereceği bir yere akmasına benzetilmiştir. Râzî, bu tanımla akla gelen, “eğer ‘fısk’ ya da ‘fücur’, Allah’ın insan için çizdiği sınırdan, hat ya da setten çıkmaksa niçin sadece büyük günah işleyen kimse için ‘fasık’ ya da ‘facir’ deniliyor. Küçük günah sahipleri hakkında denilmiyor?” şeklindeki soruya şöyle cevap vermiştir: “Bu iki vasıf, her önemli ve büyük olan günaha isim olarak verilebilirler. Çünkü nehrin kenarından küçük bir gedik açan kimse için “o, bu nehri yardı” denilmez. Fısk da böyledir, haddi aşma ancak büyük olduğu zaman o fiile fısk denilir. Bununla birlikte her kâfir fâsıktır, ama her fâsık kâfir değildir.”¹⁹⁸

Şu âyette ise azaba götüren başlıca sebepler olan nifak, fesat, kibir hak düşmanlığı bir

¹⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IV, 148; V, 24–25.

¹⁹⁴ Râzî, *a.g.e.*, V, 170.

¹⁹⁵ el-Mâide 5/14.

¹⁹⁶ Ramazan Altıntaş, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁹⁷ el-İsfehânî, *el-Müfredat li-Elfâzi'l Kur'an*, s. 382.

¹⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 182.

arada zikredildiği görülmektedir: “*Hâlbuki o düşmanlıkta en amansız olandır. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez. Ona "Allah'tan kork" denildiği zaman gururu onu daha da günaha sürükler. Artık böylesinin hakkından cehennem gelir. O ne kötü yataktır.*”¹⁹⁹ Râzî, “*İnsanların eşyasına haksızlık etmeyin*” ifadesi içerisine gasb, hırsızlık, rüşvet alma, yol kesme ve her türlü hileli yollarla insanların mallarını almadan men etmenin de girdiğini belirterek bir anlamda Medyen halkı örneğinde olduğu gibi insan ve toplumu kötü sona, helake taşıyan çirkin fiiller arasına bunları da dâhil etmiştir.²⁰⁰

Başka bir âyette, kötü bir insan portresinin sıfatları olarak; çok yemin etme, daima kusur arayıp kınama, insanlar arasında söz taşıma, iyiliği engelleme, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba gibi vasıflar sayılmıştır.²⁰¹

Dünyaya aldanıp, bir gün Allah’a kavuşmayı akıllarına getirmeyenlerin, o gün orada unutulacakları, her türlü yardımdan uzak bir şekilde oraya atılacakları haber verilmiştir.²⁰² Dünyadayken Allah’ı, âhireti unutup, onu önemsemeksizin âhiretini dünyasına feda edenlere, Allah da ahirette, anılmaya değmez, unutulmuş bir şey gibi muamele edecektir. Böylece onlar şu üç şiddetli azabı tadacaklar: Allah’ın rahmeti üzerlerinden tamamen kesilecek. Cehenneme gidecekler. Kendilerine hiçbir yardımcı olmaması yanında, kurtulmak üzere verilecek hiçbir ücret ve fidyenin kabul edilmemesi. Bütün bu azapların sebebi ise; inkârda ısrar, dinle alay etmek ve âhiretten tamamen yüz çevirip, dünya sevgisine dalmaktır.²⁰³ Dünyanın kırılmaya mahkûm camlarını, âhiretin elmas değerlerine bilerek değiştirmek yanlısını yapanlar, kendilerini yaratan ve şu ticarethaneye gönderen Rableri tarafından cezalandırılacaklardır.

Allah’ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasaklayan ve onların yıkılması için çalışan kimseler de en büyük zulmü yapmakla nitelendirilmişler ve bu kimseler için dünyada rezillik, âhirette ise büyük bir azap olacağı ifade edilmiştir.²⁰⁴

Yapılması yasaklanan işlerden biri de yalandır. Yalan, bir şey hakkında, gerçekte

¹⁹⁹ el-Bakara 2/ 204–206.

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 141–142.

²⁰¹ el-Kalem 68/10–16.

²⁰² el-Câsiye 45/34.

²⁰³ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 235-236.

²⁰⁴ el-Bakara 2/114.

olduğunun aksine şeyler söylemektir. Kur'an'da "*Yalan söylemeleri sebebiyle*" sözüne sık rastlanır. Allah'ın bu anlamdaki sözleri, onların yalanlarının, elem verici bir azabın sebebi olduğu hususunda açık bir ifadedir.²⁰⁵

Yine mal ve imkânlarını Allah yolundan alıkoymak için harcayan kimselerin harcadıkları bu malların, onlar için dünyada iken yürek acısı ve kaybetme sebebi olacağı, âhirette ise şiddetli bir azaba duçar olacakları bildirilmiştir.²⁰⁶

İçki, kumar, (tapmaya mahsus) dikili taşlar, fal okları da çirkin işler olup bunlar müslümana yakışmayan işlerdendir. Kurtuluş bunlardan uzak durmaktır.²⁰⁷

Hırsızlık da neticesi elem olan bir suçtur. El kesmek de bir cezadır. Aslında söz konusu âyette yer alan, "*o irtikâp ettiklerine bir karşılık ve ceza olmak üzere...*"²⁰⁸ ifadesi, bunun bir suç olduğunu ve Allah'ın işlenen bir suça ceza vermesinin uygunluğunu göstermektedir.²⁰⁹

Yetimlerin mallarını haksız yere yemek de kişiyi cehenneme götüren çirkin işlerdendir.²¹⁰ Onları savunmasız bularak haksız yere mallarını yiyenler, hayırlı bir iş yapmamışlardır. Allah onlara, rahmetinin neticesi olarak sahip çıkmış ve yetimlere haksızlık yapanları en ağır şekilde cezalandıracağını haber vermiştir. İşte, bir taraf için azap olarak görülen, diğer taraftan gayet olması gereken bir rahmet anlamı taşımaktadır. Eğer yetimin mallarına el uzatanlar bu şekilde tazip edilmese, asıl o zaman zulüm olurdu. Râzî, burada olduğu gibi azapla ilgili pek çok ifadeyi yorumlar. Ona göre buradaki ateş yeme tabiri hakiki olabilir ancak mecazî olması daha uygundur. Bu ifadeden murat; yetim malı yemek, cehenneme götürmesi ve cehennemi gerektirmesi bakımından sanki ateşi yeme gibidir. Bazen biri diğerinin gereği olan iki şeyden birinin ismi, diğerine verilebilir. Bu Allah'ın, "*Kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür*"²¹¹ âyetinde olduğu gibidir. Yani yetim malını haksız yere yemenin gerektirdiği sonuç ateştir, azaptır.

²⁰⁵ Râzî, *a.g.e.*, II, 59.

²⁰⁶ el-Enfâl, 8/36-37.

²⁰⁷ el-Mâide, 5/90.

²⁰⁸ el-Mâide, 5/38.

²⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XI, 176-178.

²¹⁰ en-Nisâ, 4/10.

²¹¹ eş-Şûrâ 42/40.

Allah'ın verdikleri şeylerden cimrilik edenlerin de bu yaptıkları şeyler, aleyhlerine sonuçlanacağı; cimrilik ettikleri şeylerin, kıyamet günü boyunlarına dolanacağı haber verilmiştir.²¹² Râzi, âlimlerin çoğuna göre cimriliğin, farz ve vacip olan şeyi vermemekten ibaret olduğunu, nafilâ olanı vermemenin cimrilik olmadığını belirtmiştir. Buna göre azabı mucip olan, verilmesi farz ve vacip olan şeyleri terk etmektir. Âyetin, hem ilimde cimrilik, hem de malda cimrilik hakkında olup bu tehdidin, her ikisi için de geçerli olması mümkündür.²¹³

Kul hakkı da, ilahî azabın önemli sebeplerindendir. Fahreddin Râzî, Kâbe, Ebrehe, gelmeden önce de Kureyş müşriklerince putlarla doldurulmuştu ama Allah onları helak etmezken, onu yıkmaya geleni yenilmiş ekin yapraklarına çevirmesini, kul hakkının önemi olarak yorumlamıştır. Buna göre, Kâbe'yi putla doldurmak Allah'ın hakkını çiğnemek, onu yıkmak ise, mahlûkatın hakkını çiğnemektir.²¹⁴

Sonuç olarak emredilenleri yapmamak veya yasakları gözetmemek ilahî çizginin dışına çıkmaktır. Bu zulümdür, zulüm ise Allah'ın ısrarla yasakladığı bir konudur.²¹⁵ Tüm bu sapmalardan ve kötü neticelerinden uzak durmanın yegâne çaresi, Allah'ın kitabı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetine sarılmaktır.²¹⁶

²¹² Âl-i İmran, 2/180; Tövbe, 9/35, Nisa, 4/37.

²¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 91–94; *a.g.e.*, X, 79–81; *a.g.e.*, X, 104–106; *a.g.e.*, XVI, 35–40.

²¹⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 94.

²¹⁵ el-Bakara, 2/124–258; Nisa, 4/168–169; Maide, 5/45; En'am, 6/21,129,135; Tövbe, 9/109; Hud, 11/18–100–102; Yusuf, 12/23; İbrahim, 14/27,45.

²¹⁶ Ebû Dâvud, *Sünen*, “Menâsik”, 56.

BÖLÜM 2: AZABIN AŞAMALARI

2.1. Dünyevi Azap ve Şekilleri

İlahî azabın gerçekleşme alanlarından olan, dünya, kabir ve âhiret aşamalarının ilk kısmını, dünyevi azap oluşturur. Yaşanılan bu âlemdeki azap örnekleri, buna göre daha bilinmez olan ve kendisiyle sürekli tehdit edilen kabir ve âhiret azaplarının olabilirliği noktasında, akıllara bir fikir verme açısından önemlidir. Bu noktada özellikle önceki kavimlerin başlarına gelen azap ve helaklerin onlarca âyette tekrar edilmesi dikkat çekicidir. Böylece bir anlamda dünyada, isyan edenleri cezalandıran Allah'ın, kabir ve âhirette de cezalandırma irade ve kudretine sahip olduğu mesajı verilmiştir. Âlemin yaratıcısı olan sonsuz kudret sahibi Allah, dilerse azap eder dilerse affeder.²¹⁷ Bununla birlikte O, azabının kendisini inkâr edenlerle emir ve yasaklarını yerine getirmeyenlere, isyan edenlere olduğunu belirtmiştir.²¹⁸

Azap, hem dünyada hem de âhirette verilecektir.²¹⁹ Kur'an, dünyada müşahede edilen şerhlerin, musibetlerin, imtihan olarak verilenleri dışında büyük bir kısmını ceza olarak göstermektedir. Bu durum şu âyette gâyet açıktır: *"(Bedir'de düşmanı) iki katına uğrattığımız bir musibet (Uhud'da) size çarpınca mı: "Bu nereden" dediniz? De ki: "Bu başınıza gelen kendinizdendir."*²²⁰ Bununla birlikte dünya hayatında insanın başına gelen deprem, sel, yangın, hastalık, kaza gibi farklı sıkıntıların hepsinin, kişiler hakkında her zaman azap anlamı taşıyacağı düşünülemez. Çünkü bunlar bazen de birer sabır, şükür, samimiyetin sınanması içindir. Örneğin deprem, bir azap şeklidir ama oluşan her deprem, onu yaşayan herkes için mutlaka bir azap manası taşımayabilir. Hz. Musa'nın yaşadığı sarsıntı yoldan çıkmış kavmi için azapken kendisi için bir imtihandır.²²¹ Hastalık bir azap çeşididir ama her hastalık kulun günahları sebebiyle verilmez, bazen de onun bir şekilde imtihan edilmesini ifade eder. *"Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz."*²²² "İnsanlar, "İnandık"

²¹⁷ el-Mâide 5/40, Ankebût 29/21.

²¹⁸ el-A'râf 7/96, Tevbe 9/95; Yûnus 10/70.

²¹⁹ es-Secde 32/21; Ra'd 13/30-31.

²²⁰ Âl-i İmrân 3/165.

²²¹ el-A'râf 7/155.

²²² el-Bakara 2/155.

demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler.”²²³ “Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz”²²⁴ Daha başka âyetlerde de, insanın muhtelif şekillerde bu imtihanları yaşayacağı ifade edilmektedir.²²⁵ Firavun'un yaptığı işkence ve ona bu işi yapma imkânı verilmesi, inananlar hakkında Allah'ın bir imtihanı olmuş olur. Diğer bir yönüyle de, Allah'ın inananları kurtarmasına bir işarettir. Bu da bir imtihandır. Çünkü bela, "imtihan ile sınamak" anlamındadır. Bu sınama, bazen nimet ile bazen de mihnet ve sıkıntılarla olur. Allah “Biz sizi, fitne olarak hayırlar ile ve şerlerle imtihan ederiz”²²⁶ buyurmuştur.²²⁷

İnsan ne şekilde olursa olsun bunların hepsinin Allah'tan olduğunu bilmeli, hayatını gözden geçirmeli, varsa kusurları düzeltme yoluna gitmelidir. Olaylardan ders almadan hiçbir şey olmamış gibi umursamazlık içine girmemelidir. Bu konuda Allah Teala şu gerçeği dikkatimize sunuyor: “ Biz hiçbir memlekete bir peygamber göndermedik ki (karşı çıkmaktan vazgeçip) yalvarıp yakarsınlar diye ora halkını yoksulluk ve sıkıntıya uğratmış olmayalım. Sonra kötülüğün (sıkıntı ve darlığın) yerine iyiliği (bolluk ve genişliği) getirdik. Nihayet çoğaldılar ve (nankörlük edip): "Atalarımız da darlığa uğramış ve bolluğa kavuşmuşlardı" dediler. Biz de, farkında değillerken onları ansızın yakaladık. Eğer, o memleketlerin halkları iman etseler ve Allah'a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereketler (in kapılarını) açardık. Fakat onlar yalanladılar, biz de kendilerini işledikleri günahlarından dolayı yakalayiverdik.”²²⁸ Bununla birlikte dünyada ilahî azaptan az ya da çok hiç etkilenmeyen bir ülke ya da insan topluluğu olmayacaktır.²²⁹ Bu azabın kâfir beldelerine olacağı ileri sürülmüştür. Onların akıbetleri, ya helak, yani köklerinin kazılması ya da toptan helak olmaksızın, müminlerin eliyle savaşlar gibi muhtelif vesilelerle azaba uğratılmaktır.²³⁰

Dünya azabı, ölüm, savaş, lanet, kınama ve hor-hakir kalma gibi şekillerde olmuştur. Bunlara musibetler ve hastalıkların dâhil olup olmaması konusunda, âlimler farklı

²²³ el-Ankebût 29/2.

²²⁴ el-Enbiyâ 21/35.

²²⁵ Âl-i İmrân 3/186, Sad 38/34, el-Enfâl 8/17, el-Cin 72/17.

²²⁶ el-Enbiyâ 21/35.

²²⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IXX, 67.

²²⁸ el-A'râf 7/94-96.

²²⁹ el-İsrâ 17/58.

²³⁰ Râzî, *a.g.e.*, XX, 186.

görüşler sergilemişlerdir. Bazıları "bunlar da dünya azabına dâhildir" derken, bazıları da; "bunlar bir ceza olmaz. Çünkü başına bir musibet gelen herkes, ona sabretmekle emrolunmuştur. Eğer bu bir ceza olsaydı, ona sabretmek vacip olmazdı" demişlerdir. Ceza olarak görenler ise, "Kim kötü bir iş yaparsa onunla cezalanır" gibi ifadeler, her ne kadar kâfirler hakkında ise de, dünyadaki hastalıklar, elemeler, hüzneler, endişeler şeklinde her insana isabet edebilecek cezaları da içerdiğini söylemişlerdir.²³¹ Râzî de, "Başınıza her ne musibet gelirse kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder"²³² âyetindeki musibetlerle, hoşa gitmeyen her şeyin kastedilmiş olabileceğini ifade etmiştir.²³³ Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) de kaza, cinayet ve savaşlardaki ölümleri, bulaşıcı hatalıklar, deprem ve sel felaketlerini, iç anlaşmazlıkları dünyevî azaptan saymıştır.²³⁴ İlahî rahmete nail olan ümmetinin daha çok dünyada azaba uğratılacağını haber vermiştir.²³⁵ Ancak dünya azabı âhîret azabına göre daha hafiftir.²³⁶ Âhîret azabının daha çetin oluşu, kuvvet ve şiddet bakımından olabileceği gibi, azabın çeşitlerinin çokluğu, içersine hiçbir rahatlık sebebinin karışmaması ya da azabın devamlı olduğu gibi manalarda da anlaşılabilir.²³⁷ Kur'an-ı Kerim'de, dünyadayken ilahî azaba uğramış kavimlerden bir kısmı, isimleri ve bu acı sonu hazırlayan sebepleriyle birlikte tekrarlanır. "Sizden önceki Nuh, Âd ve Semûd kavimlerinin ve onlardan sonrakilerin -ki onları Allah'tan başkası bilmez- haberi size gelmedi mi...?"²³⁸ âyeti, İslâm âlimlerinin bir çoğu tarafından, helak edilmiş kavimlerin sayılanlardan ibaret olmadığı şeklinde anlaşılmıştır.²³⁹

Dünyada insanların başına ilahî azap olarak gelen bela ve musibetler, sırf onların kendi kötülükleri, taşkınlıklarının neticesidir. Kâinatta gerçek manada 'şer' vasfına layık olanlar, insanların dalaletleri ve günahları olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁰ Kısaca insanlar kendi elleriyle yaptıklarının karşılığını görmekteler.²⁴¹ Nitekim "...Onlar ancak

²³¹ Râzî, *a.g.e.*, XI, 52.

²³² eş-Şûrâ 42/30.

²³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVII, 148.

²³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 418, VI, 64.

²³⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, IV, 410.

²³⁶ er-Ra'd 13/34.

²³⁷ Râzî, *a.g.e.*, IXX, 46, Ayr. Bk. Neseî, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, II, 157.

²³⁸ İbrahim 14/9

²³⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IXX, 70.

²⁴⁰ Lütfullah Cebeci, *a.g.e.*, s. 310.

²⁴¹ Râzî, *a.g.e.*, XV, 143.

yapmakta olduklarının cezasını çekerler” buyrulmuştur.²⁴² Kalplerini dünya sevgisi kaplamış ve dünyaya düşkün karakterler, itaat ile emrolunmaktan, günahtan menedilmekten hoşlanmazlar. Böyle kimseler, peygamberin anlattıklarını ağır bulurlar.²⁴³ Aslında Allah kullarına zulmedici değildir²⁴⁴ fakat kullar O’nun çizdiği yolda yürümediklerinden kendi azaplarını hazırlamışlardır. Dolayısıyla bu ceza, adalettir. Bu âyetlerde “Allah kullarına -mübalâğa sığasıyla- zulümkâr(çok zulmeden)”²⁴⁵ değildir”²⁴⁵ Allah’ın azabı bir zulüm olsaydı bu zulüm büyük bir zulüm olurdu. İşte Allah bu ifadeyle kesinlikle zulüm olmadığını belirtmiştir.²⁴⁶ Allah, önceki kavimlerin başına gelen azapları ve buna niçin maruz kaldıklarını sıkça hatırlatarak,²⁴⁷ insanların öğüt alıp aynı hatalara düşmemelerini istemiştir.²⁴⁸ Azabın daha büyüğü ise ahirette gerçekleşecektir. “Böylece Allah dünya hayatında onlara zilleti tattırdı. Elbette ki ahiret azabı daha büyüktür!...”²⁴⁹ İnsanlar bundan haberdar edilmişler ki çekinsinler.²⁵⁰ Bahçe sahiplerinin Allah’a isyanları neticesinde bağ ve bahçelerinin helak edilmesi²⁵¹ belirtildikten sonra, peygambere karşı inadını sürdürüp inkâr ve günahta isyan edenler de hem bu azapla, hem de ahiretteki büyük azapla uyarılmışlardır.

Kur’an’da, helak edilen toplumlar anlatılırken, dünyevi azaplarına sebep olarak gösterilen yanlış davranışlarına baktığımızda bunların özetle, Allah ve peygamberi inkâr ve isyan,²⁵² peygamberi öldürme,²⁵³ nifak,²⁵⁴ dini-peygamberi yalan saymak,²⁵⁵ şirk,²⁵⁶ âhireti unutup dünyaya sarılmak,²⁵⁷ kibirlenmek,²⁵⁸ nimete nankörlük,²⁵⁹ insanları hak

²⁴² el-A’râf 7/147, Ayrıca Bkz. Hûd 11/11, en-Nisâ 4/62.

²⁴³ Râzî, *a.g.e.*, XVII,110.

²⁴⁴ Al-i İmrân 3/182, el-Enfâl 8/51.

²⁴⁵ Fussilet 41/46

²⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, IX, 97

²⁴⁷ el-A’râf, 7/64–136, Hûd /67,94, el-Hicr15/74–83, el-Furkân 25/36–39, el-Ankebût 29/34–38.

²⁴⁸ Râzî, *a.g.e.*, IV, 64

²⁴⁹ ez-Zümer 39/26

²⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXVI, 239

²⁵¹ el-Kalem 68/26–33

²⁵² Nûh 71/25, Hûd 11/64–68.

²⁵³ Al-İmran 3/112.

²⁵⁴ et-Tevbe 9/74.

²⁵⁵ Kâf 50/12–14.

²⁵⁶ el-En’âm 6/148.

²⁵⁷ el-Bakara 2/85–86.

²⁵⁸ el-En’âm 6/93, el-Mü’minûn 23/66–67.

²⁵⁹ es-Sebe’ 34/17.

yoldan engellemek,²⁶⁰ homoseksüellik,²⁶¹ ölçü ve tartıda adaletsizlik²⁶² gibi fiillerin olduğunu görmekteyiz.

Dünyevî azap, kimine gökten taş yağması, kimine suda boğulma gibi fizikî bir ceza şeklinde gelirken, kimine de zillet damgası vurulması, şiddetli korkular gibi manevî bir azap şeklinde kendini göstermiştir. Şimdi kısaca fizikî ve manevî azabın örnekleri üzerinde duralım.

2.1.1. Doğal Afetler

İnsanlık tarihine bakıldığında ilahî cezanın en yaygın olanının, yine insanın hizmetine sunulan doğal çevre eliyle, adeta hizmet edenlerin hezimetine uğrama şeklinde geldiğini görmekteyiz. Böylece dünyanın günahkâr insanları, tanıdığı olduğu tabiat unsurları ile çarpılmakta, onların günahkârlıklarına bu güçlerin de gizli başkaldırısı sezdirilmektedir.²⁶³ Bir âyette bunlardan bir kısmı şöyle sıralanmıştır: “*Her birini günahı sebebiyle yakaladık; kimine taşlar savuran rüzgârlar gönderdik, kimini bir çığlık yok etti, kimini yerin dibine geçirdik, kimini de suda boğduk. Onlara, Allah zulmetmiyordu, fakat onlar kendilerine yazık ediyorlardı.*”²⁶⁴ Bu nevi azaplar başlıca şu şekillerde gerçekleşmiştir.

2.1.1.1.Suda Boğma

Bu konuda akla gelen ilk örnek Hz. Nuh’un (a.s.) kavmini hedef alan tufandır. “...*Âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk.*”²⁶⁵ Hz. Nuh, kavminden, Allah’a inanmalarını, O’ndan korkmalarını ve O’na itaat etmelerini istedi. Bunu yaptıklarında, Allah’ın kendilerini bağışlayacağı, dünyevi nimetler sunmanın yanında bir takım zararlardan da koruyacağını vaat etmişti. O davetine gece-gündüz devam etti. Çünkü davetten istenilen şey mağfiretin gerçekleşmesiydi. Ama dinlemediler, büyüklük tasladılar. Allah’ın, kendilerine doğruları tebliğ eden içlerinden bir elçiyi göndermesini uzak gördüler ve sapıklıkla nitelendirdiler. Hakikati görececek gözleri olmayan bu toplum,

²⁶⁰ el-A’râf 7/86.

²⁶¹ ez-Zâriyât 51/33–34.

²⁶² el-A’râf 7/85, el-Enbiyâ 21/6–12, el-Bakara 2/85.

²⁶³ Sadık Kılıç, *Kuran’da Günah Kavramı*, s. 352.

²⁶⁴ el-Ankebût 29/40.

²⁶⁵ el-A’râf 7/63–64. Bk. el-Furkan 25/37.

bunda ısrar ettiler. Allah da onları helak etti. Râzî, bu tabloyu “aslında onları ‘tufan’ değil kendi hataları boğdu” şeklinde özetlemiştir.²⁶⁶ Elçisiyle birlikte kendisine inananları ise, ilhamıyla yaptırdığı gemide taşıyarak, hem azgın sulardan hem de kavminin eziyetlerinden kurtardı, yeryüzünün halifeleri kıldı.

Hz. Musa’yı yalanlayan Firavun ve onun yanında yer alanlar da, suda boğularak cezalandırılmışlardır.²⁶⁷ Allah’ın kendilerine, akıllara durgunluk verici âyetlerinden olan; asanın yılan olması, bulutla gölgelendirme, bildircin eti ve kudret helvasını indirme, denizin yarılması esnasındaki mucizeler gibi onca mucizeyi görmeleri ve üzerlerinden defalarca azabı kaldırmasına rağmen, yine de inkâr ve yalanlamalarına, umursamazlıklarına devam ettiler ve verilen mühleti kullanamadılar.²⁶⁸ Firavun hem kalp ve lisanıyla yalanladı, hem de inat ve kibrini ortaya koymak suretiyle isyan etti.²⁶⁹ Allah da onlar hakkında takdir ettiği sürenin dolmasıyla birlikte, denizde boğarak helak etti. Yani Allah, Firavun ailesine sırf azap etmek için bu belaları başlarına getirmemiştir. Aksine bunun öncesi vardır ki o da, kibirlenerek, iman etmekten kaçınması hatta sonunda kendisini ilah kabul edecek noktaya gelmesidir. Kur’an bunu, *"Ben, sizin en yüce Rabbinizim!"* dedi. *Allah da, onu ibret verici şekilde dünya ve âhiret cezasıyla cezalandırdı"* şeklinde anlatır.²⁷⁰ Çünkü Allah’ın bir hükmü de; bir toplum kendilerinde bulunan iyi davranışları değiştirmedikçe, Allah da onlar üzerindeki nimetini değiştirmez.²⁷¹ Netice itibariyle yaşanmış bu iki örnek, azabın bazen suda boğulma şeklinde gerçekleşebileceğini göstermektedir.

2.1.1.2. Taş Yağması

İlahi azap şekillerinden bir diğeri ise gökten taş yağmasıdır. Kur’an-ı Kerim bu azapla ilgili olarak, Lût Kavmini muhtelif âyetlerde işler.²⁷² Söz konusu âyetlerde Lût’un (a.s.), kavmini helake götüren günah olarak, erkeklerin kadınları bırakıp şehvetle erkeklere yaklaşmaları ifade edilmiştir. *"Rabbinizin, sizin için yarattığı eşlerinizi bırakıyor da*

²⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXX, 129; XXX, 120–121.

²⁶⁷ el-Bakara 2/50.

²⁶⁸ Râzî, *a.g.e.*, XXIV, 120-122.

²⁶⁹ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 39-40; XIV, 180.

²⁷⁰ en-Nâzi’ât 79/24–25. Bk. el-Kasas 28/38.

²⁷¹ el-Enfâl 8/53–54, Bk. Şuâra 26/66.

²⁷² el-A’râf 7/81, 84, Hûd 11/82, el-Hicr 15/74, el-Ankebût 29/37, en-Neml 27/58, es-Sâffât 37/136, ez-Zâriyât 51/33–34, el-Kamer 54/34.

insanlar arasından erkeklere mi yanaşıyorsunuz? Siz gerçekten haddi aşan bir topluluksunuz. ²⁷³ Hâlbuki Cenâb-ı Hak, *"Size, nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi ve merhamet yaratması da Allah'ın varlığına işaret eden âyetlerindedir"* ²⁷⁴ âyetinde de ifade edildiği gibi, insandaki şehvî duygunun meşru yoldan nasıl karşılanacağını göstermiştir. Ama onlar, kadınları bırakıp erkeklerle ilişki kurmayı adet edindiler. Hz. Lut'un (as) onca uyarılarını dikkate almadıkları gibi onu tehdit ettiler. Bu durum âyeti kerimede, *"Kavminin ona karşı cevabı, ancak şöyle demeleri olmuştur: "Çıkarın onları memleketinizden! Çünkü onlar fazla temizlik taslayan insanlardır"* şeklinde ifade edilmiştir. ²⁷⁵ Öncesinde hiçbir topluluğun yapmadığı, pis ve necis cinsinden kabul ettiği, hem insan tabiatına hem de ilahî hikmete aykırı olan bu çirkin işe topluca yöneldiler. Bu çirkin fiilde ısrarla devam etmeleri neticesinde, korkunç bir sayha(ses) ile beldenin altına altına üstüne getirilmesi ve ardından da balçıktan pişirilmiş taşların yağdırılması azaplarıyla helak edildiler. ²⁷⁶ Bu durum şu şekilde anlatılmıştır: *"(Azap) emrimiz gelince oranın altına altına üstüne getirdik. Üzerine de Rabbinin katında işaretlenmiş pişirilmiş balçıktan taşlar yağdırdık. Bunlar zalimlerden uzak değildir."* ²⁷⁷ Âyette bahsedilen azap, şu iki sıfatla nitelenmiştir. Birincisi, *"O memleketin üstünü altına getirdik"* tabiridir. İkincisi, *"Tepelerine, balçıktan pişirilmiş, istif edilmiş taşlar yağdırdık"* ifadesidir. Üzerlerine siccilden, istiflenmiş, zalimleri helak için hazırlanmış taşlar yağdırıldı. Atılan taşlar için, "müsevve" yani "belirlenmiş, işaretlenmiş" kelimesi kullanılmıştır. Bazı müfessirler bunu, "atılan taşların her birinin üzerinde, kendisine atıldığı şahsın adı yazılı idi" şeklinde yorumlamışlardır. ²⁷⁸ Nokta atışı mermilerin kullanıldığı günümüz savaş teknolojisi bilgisi ışığında düşünüldüğünde, ilahî kudretle gelen azabın büyüklüğü, boyutları görülebilmektedir. ²⁷⁹

Bunun tekrarlarla anlatılmasıyla, üzerlerine taş yağmuru yağması şeklinde gerçekleşen bu dehşet verici azaptan Hz. Muhammed (sav) ümmetinin de ibret alması istenmiştir. ²⁸⁰ Ümmet-i Muhammet, köklerinin kazınması azabından emin oldukları halde, onlar

²⁷³ eş-Şuâra 26/165-166.

²⁷⁴ er-Rûm 30/21.

²⁷⁵ el-A'raf 7/82.

²⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 137; IXX, 161.

²⁷⁷ Hûd 11/82-83.

²⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 31-32.

²⁷⁹ Faiz Kalm, *Kur'an'da Azap Kavramı*, s, 86.

²⁸⁰ el-A'raf 7/84, el-Hicr 15/77.

bundan niçin ibret alsınlar?" diye akla gelebilecek soruya Fahreddin Râzî, ahiret azabının bundan daha büyük ve daha devamlı olduğunu, dolayısıyla ümmet-i Muhammed'in bu kıssayı duyduğunda, ahiret azabını hatırlayacaklarını ve kötülüklerden sakınma gereği duyacaklarını belirtmiştir.²⁸¹ Ayrıca, inanmayanların âlemin bu türden hâdiselerini, yıldızların karşılıklı olarak birbirine yaklaşp felekî ilişkilerin neticesinde meydana gelen olaylar olarak görerek, tesiri Allah'a değil de sebeplere verirken, müminler bu tür olayların ilahî bir ceza olduğunu düşünürler.²⁸²

Bu azabı tadan bir diğer zalimler topluluğu ise Ebrehe ve ordusudur. *"Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi. Nihayet onları yenilmiş ekin yaprakları haline getirdi."*²⁸³ İnanmayan insanlar üzerinde gerçekleşen Fîl olayı, ilahî azabın varlığını ortaya koyan büyük bir hadisedir. Çünkü dinsizler, zelzele, kasırga, yıldırım gibi Cenâb-ı Hakk'ın, geçmiş ümmetlere azap ettiği diğer azap şekilleri hakkında, zayıf da olsa bazı şeyler ileri sürebilirler. Ama burada, bu tür mazeretler ileri sürmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü tabiatta hiçbir şekilde, bir kuşun, gagasında ve ayaklarında taşlar taşıyıp da, belli bir topluma atıp, böylece o toplumun helak edilmesi olağan bir şey değildir.²⁸⁴ Yani, insan akli diğer azaplarda olduğu gibi örneğin depremle helaki duyduğunda, bunun sadece yerin doğal hareketlerinden olduğu, yıldırımla helaki aynı şekilde normal doğa olaylarından olduğu yorumuna gidebilir. Ama kuşların günümüz savaş uçaklarının düşman üzerinde uçuşlarından da öte, ayaklarında taşlar taşıyıp zalimler üzerine atması ve isabet ettirmesi insanların bildiği bir şey değildir. Dolayısıyla bu olayın, hiç şüphesiz ilahî bir azap olduğuna ve azabın hak olduğuna bir delil teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

2.1.1.3.Şiddetli Rüzgâr

Rüzgâr, normal şartlarda insana sunulan sayısız nimetlerden biri olarak yaratılmıştır. *"Allah, rüzgârları gönderendir. Onlar da bulutları hareket ettirir. Biz de bulutları ölü bir toprağa sürer ve onunla ölümünden sonra yeryüzünü diriltiriz."*²⁸⁵ Sıcak havayı

²⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 141.

²⁸² Râzî, *a.g.e.*, IXX, 162.

²⁸³ el-Fîl, 105/1-5.

²⁸⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 93.

²⁸⁵ el-Fâtır 35/9.

serinleten, bazen de soğuk havayı kıran, yağmurun yağmasında, bitkilerin aşılmasında aktif bir rolüyle bir rahmet olan rüzgâr,²⁸⁶ aynı ilahî iradenin sevkiyle ilahî rahmetten çıkıp, zalimlerin başında bir azap olarak kendini göstermektedir. Nitekim âyette, “*O azabı vadilerine doğru yayılan bir bulut olarak gördüklerinde, "Bu bize yağmur getiren bir buluttur" dediler. "Hayır, o sizin acele gelmesini istediğiniz şeydir. İçinde elem dolu azabın bulunduğu bir rüzgârdır. "*²⁸⁷ buyrulmuştur.

Ad Kavminin başına gelen kasıp kavurucu, helak edici rüzgâr bunun en ileri örneklerindedir. Zira Kur’an bunun daha hafif ve genel örneklerinden de haber verir. “*Andolsun, eğer (ekinlerine zararlı) bir rüzgâr göndersek de o ekini sararmış görseler, ardından mutlaka nankörlük etmeye başlarlar.* ”²⁸⁸ Rüzgârla azabın en acısını Ad Kavmi yaşamıştır ki bununla kökleri kazanmıştır. Bu durum âyette şöyle anlatılır: “*Ad kavminde de ibretler vardır. Hani onların üzerine köklerini kesen rüzgârı göndermiştik. Üzerine uğradığı hiçbir şeyi bırakmıyor, mutlaka onu kül ediyordu.*”²⁸⁹ Şu âyette ise bu rüzgârın diğer sıfatlarına işaret edilmiştir. “*Biz onların üstüne, uğursuzluğu sürekli bir günde gürültülü ve dondurucu bir rüzgâr gönderdik.* ”²⁹⁰ Rablerinin âyetlerini bilerek inkâr etmeleri, peygamberlerine asi olmaları, inatçı her zorbanın peşine takılmakla,²⁹¹ kendilerine acı azabı hazırlıyorlardı. Hâlbuki peygamberleri onlardan hiçbir maddi beklenti içinde olmadan, sadece akıllarını kullanmalarını istiyordu.²⁹² Allah’ın kendilerine lütfettiği onca nimetlerin Allah’tan olduğunu unutup gurur ve kibir içerisine girdiler, putlara taptilar, azgınlık yaptılar, insanlara zulmettiler. Hiçbir uyarıyı dikkate almamaları sonucunda, bu dünyada da, kıyamet gününde de, lanete uğradılar. Bu şekildeki isyan ve inkârlarının cezası olarak önce yağmurları kesildi, İrem bağları kurudu, sonrasında da her şeyi kasıp kavuran şiddetli bir rüzgârla helak edildiler.²⁹³ Başlarına gelen, kasıp kavurucu ve azap yüklü bu rüzgâr, yedi gece ve sekiz gündüz devam etmiştir. Bu rüzgâr, onları yüzüstü yere sermiştir. Böylece onlar, sanki yere devrilmiş uzun hurma kütükleri gibi olmuşlardır.²⁹⁴ Rüzgârın, onları helak etmede bu

²⁸⁶ el-Bakara 2/164, el-A’râf 7/57, el-Furkân 25/49, en-Neml 27/63, er-Rûm 30/46, 48, el-Hicr 11/22.

²⁸⁷ el-Ahkâf 46/24.

²⁸⁸ er-Rûm 30/51.

²⁸⁹ ez-Zâriyât 51/41–42, Fussilet 41/16.

²⁹⁰ el-Kamer 54/19.

²⁹¹ Hûd 11/59.

²⁹² Hûd 11/51.

²⁹³ el-Ahkâf 46/24–25; el-Kamer 54/19–21; Bk. Celal Kırca, “Âd”, *DİA*, I, 334.

²⁹⁴ el-Hâkka, 69/6–7.

kadar etkili olmasında, rüzgârın aşırı sıcak, aşırı soğuk ya da çok şiddetli olmasıyla varlıkları yerden havaya kaldırıp geri çarpmasıyla olabileceği ifade edilmiştir.²⁹⁵ Bugün özellikle okyanusa kıyısı olan ülkelerde şahit olduğumuz ağaçları söken, evleri kaldırıp yere vuran fırtına ve kasırgaların ileri boyutlarını düşündüğümüzde bu çeşit azabın dehşeti ve gerçekliği, gözümüzde daha iyi canlanabilmektedir.

2.1.1.4. Deprem

Yukarıda da belirttiğimiz gibi her deprem bir azap olmayabilir. Ancak Kur'an'a baktığımızda, insanoğlunun maruz kaldığı ilahî azap şekillerinden biri de deprem olmuştur. Depremler, yer kabuğunun derinliklerindeki gazların fayları sıkıştırmasıyla, bazen yeraltındaki mağaraların ve boşlukların çökmesi gibi fizikî pek çok sebeplerle ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte İslam âlimleri, bunlardan hiç birinin bizzat müessir olmadığını, böyle hadiseler için zahirî sebepler yanında bir kısım manevî sebeplerin de olabileceğini söylemişlerdir.²⁹⁶ Pek çok kavim ve topluluklar, insanların düzenlerini altüst eden, yuvalarını yıkan depremlerle yok olmuşlardır. Aynı zamanda kıyamet sahnelerinden birini teşkil eden depremler, büyük yıkımlara sebebiyet vermektedir. Bazen olur ki oralarda sanki hiç yaşanmamış bir hale getirir.

Râzî, *"De ki: "O size üstünüzden (gökten) veya ayaklarınızın altından (yerden) bir azap göndermeğe, ya da sizi grup grup birbirinize düşürmeğe ve kiminizin şiddetini kiminize tattırmaya gücü yetendir"*²⁹⁷ âyetinin tefsirinde bu âyetin, gökten inmesi ve yerden ortaya çıkması mümkün olan her türlü azabı içine aldığı söylemiştir.²⁹⁸ Arapçada, "zelzele"nin asıl manası, bir şeyi yerinden oynatmak, bir şeyi yerinden tekrar tekrar oynatma anlamlarını taşır. Hatta bu lâfzın manasındaki tekrardan dolayı şeddeli (muzaaf) kılındığı söylenmiştir.²⁹⁹

Deprem, Kur'an'da kıyamet esnasında gerçekleşecek olan korkunç sahnelerden biri olarak anlatılır. *"Yeryüzü kendine has bir sarsıntıya uğratıldığı, içindekileri dışarıya çıkarıp attığı ve insan, "Ona ne oluyor?" dediği zaman, İşte o gün, yer, kendi*

²⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 13.

²⁹⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.365.

²⁹⁷ el-En'âm 6/65.

²⁹⁸ Râzî, *a.g.e.*, XIII, 19.

²⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 135.

haberlerini anlatır. Çünkü Rabbin ona (öyle) vahyetmiştir. Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükâfatını görecektir."³⁰⁰ Buradaki ifadenin muhatap zamiri ile "Sana ne oluyor?" şeklinde değil de, gaip zamiriyle "Buna ne oluyor?" şeklinde getirilmesi, kişinin bu sözle kendi kendini kınamasını ve pişmanlığını ifade ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre insan, "Ey nefsim, şu yere de ne oluyor ki böyle yapıyor" demek istemiştir ki bu da, "Ey nefsim bunun sebebi sensin. Çünkü sen günah işlemeseydin, yer böyle yapmazdı" demektir.³⁰¹

Kur'an-ı Kerim, Semud Kavminin bir sarsıntıyla helakini tekrarlar anlatır. Kendi içlerinden biri olan Hz. Salih'in (a.s.) peygamberliğini kabul etmediler. Bir mucize göstermesini istediler. Allah Teala kayadan dışı bir deve gönderdi ve onu öldürmemeleri emretti. Onlarsa bu emri dinlemeyip deveyi boğazladıkları gibi azgınlıklarını daha da artırarak, Hz. Salih'ten tehdit ettiği azabı getirmesini istediler. Allah da onları bir sarsıntıyla helak etti.³⁰² Aslında helak hemen gerçekleşmedi.³⁰³ Azabın alametleri ortaya çıkmadan önce azabın gerçekleşeceği haberini yalanladıkları için, alametler çıktığında artık tövbe hakları da elden çıkmıştı.³⁰⁴

Konunun bir diğer örneği Karun, dünyalıkla şımarıp haktan ayrılınca, böbürlenip haddi aşınca, Allah Teâlâ da, haddi aşmasının ve şımarıklığının bir cezası olarak onu ve evini barkını yere batırdı.³⁰⁵ Konunun devamında, yere batırılma azabıyla cezalandırılan Karun'a bu ve bunun gibilerin, yaptıkları sebebiyle cezalandırıldıkları, âhiretteki hükmün de aynı şekilde verileceği şöyle ifade edilmiştir: "*İşte âhiret yurdu. Biz onu yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara has kılarız. Sonuç, Allah'a karşı gelmekten sakınanlarıdır. Kim bir iyilik getirirse ona bundan daha hayırlısı vardır. Kim de bir kötülük getirirse, bilsin ki, kötülük işleyenler ancak yapmakta olduklarının cezasına çarptırılırlar.*"³⁰⁶ Yine farklı azaplara muhatap olan Musa'nın kavminin gördüğü azaplardan biri de sarsıntıdır.³⁰⁷

³⁰⁰ ez-Zilzâl, 99/1-5.

³⁰¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 56.

³⁰² el-A'râf 7/73-79.

³⁰³ Hûd 11/65.

³⁰⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIV, 136.

³⁰⁵ Râzî, *a.g.e.*, XXV, 16-17.

³⁰⁶ el-Kasas 28/83-84.

³⁰⁷ el-A'râf 7/155.

Hız. Şuayb'ın (a.s.) kavmi Meyden halkı da diğerleri gibi depremlle ilahî azabı tadanlardandı. Hız. Şuayb kavmine, bütün peygamberlerin Őeriatlarında bulunan ve temel bir düstur olan, Allah'a ibadet etmelerini emredip onları, Allah'tan başkasına ibadetten, haksızlık yapma ve eksik ölçüp tartmaktan nehyetmiŐtir. *"Rabbinizden size açık bir delil gelmiştir. Artık ly ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarını eksiltmeyin. Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk etmeyin. İnananlar iseniz bunlar sizin için hayırlıdır."*³⁰⁸ Fahreddin Râzî, buradaki 'Fa' 'ya (artık) dikkat çekerek âyeti Şöyle yorumlamıştır. "Hız. Şuayb (a. s), sanki Şöyle demiştir: "İnsanlara haksızlık etmek, ölçüyü tartıyı eksik yapmak, az da olsa insanlara hainlik etmektir. Bu ise, aklen çirkin görülen bir Şeydir, Bununla birlikte, onun haram oluŐunu gerektiren beyyine ve Őeriat da gelmiştir. Demek ki artık bu hususta sizin için bir mazeret kalmamıŐtır. Bu sebeple ölçüyü tartıyı tastamam yapın." Ona göre burada geçen *"İnsanların eşyasına haksızlık etmeyin"* ifadesi içerisine gasb, hırsızlık, rüşvet alma, yol kesme gibi, her türlü hileli yollarla insanların mallarını almadan men etmenin de girdiğini belirterek, bir anlamda Medyen halkını kötü sona taşıyan çirkin fiillere bunları da dâhil etmiştir.³⁰⁹

Allah'ın kendilerine nimetler vermesi, hidayet rehberi göndermesine rağmen peygamberlerini yalanladılar, Hız. Şuayb ve ona inananlara azap tehdidinde bulundular.³¹⁰ Kendilerini daha hayırlı olana davet eden³¹¹ bir davetiye, "O (Şuayb) sizi, daha çok dünya malı almaktan ve kazanmaktan men ediyor" diyerek cevap verdiler. Pek çok kötü alıŐkanlıklarıyla sapmış kimseler olmaları yanında, başkalarını hak yoldan saptırmaları onların ne büyük bir yanlış içine girdiklerini gstermektedir³¹² ki bu husus âyette ayrıca belirtilmiştir. *"Andolsun ki eğer Şuayb'a uyarmanız o takdirde mutlaka siz zarar edenler olursunuz. Derken, onları o korkunç sarsıntı yakaladı da yurtlarında yüzüstü hareketsiz ke kaldılar. Şuayb'ı yalanlayanlar sanki orada hiç yaŐamamıŐlardı. Şuayb'ı yalanlayanlar var ya, asıl ziyana uğrayanlar onlar oldu. (Şuayb) onlardan yüz çevirdi ve dedi ki: "Ey kavmim! Andolsun, ben size Rabbimin vahyettiklerini ulaŐtırdım. Size nasihat de ettim. Şimdi ben, inkârcı bir topluluğa nasıl*

³⁰⁸ el-A'râf 7/85.

³⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 141-142; XVIII, 34.

³¹⁰ el-A'râf 7/86,88, Hd, 11/91.

³¹¹ Hd 11/86.

³¹² Râzî, *a.g.e.*, XIV, s.147-148.

üzülürüm?”³¹³ Kâfirler Şuayb'ı (a.s.) öldürme ve eziyet etme tehdidinde bulununca "...Elinizden geleni yapın. Şüphesiz ben de (elimden geleni) yapacağım. Rezil edici azabın kime geleceğini ve kimin yalancı olduğunu yakında bileceksiniz"³¹⁴ demekten başka çaresi kalmadı.³¹⁵

Medyen kavminin başına gelen azap için "sayha" ve "Recfe" tabiri kullanılmıştır. "Sayha", Cebrail'in (a.s.) sayhasıdır ki "yüksek ses" denilmiştir. "Recfe" kelimesi ise, "helak edici, şiddetli sarsıntıdır".³¹⁶ Medyen kavmi de, tıpkı Semûd kavminin azabının benzeriyle helak edilmişlerdir.³¹⁷

2.1.1.5.Yıldırım Çarpması

İlahi azap, zalim kavimlere bazen de yıldırım çarpması şeklinde olmuştur. Nitekim âyette "Gök gürlemesi O'na hamd ederek tespih eder. Melekler de O'nun korkusundan tespih ederler. O yıldırımlar gönderir de onlarla dilediğini çarpar. Onlar ise Allah hakkında mücadele ediyorlar. Hâlbuki O, azabı çok şiddetli olandır"³¹⁸ buyrulmuştur. Bir diğer âyette ise şöyle buyrulmuştur: "Hani siz, "Ey Mûsâ! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız" demiştiniz. Bunun üzerine siz bakıp dururken sizi yıldırım çarpmıştı."³¹⁹

Yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslayan, kendilerinden başka güç ve büyük tanımayan, helaki ve amellerini boşa çıkarmaya sebep olacak çirkin sıfatlar bakımından en ileri noktaya varan Ad Kavmi ve kendilerine gösterilen hidayet yoluna göz kapayan Semud Kavimleri de alçaltıcı bir azap olan yıldırım çarpmasını tadan kavimler arasında zikredilmektedir.³²⁰ Müşahede ettikleri halde saika'nın meydana gelmesi, azap olarak, ansızın gelmesinden daha büyüktür. İşte bu sebepten ötürü, Cenâb-ı Hak, ilahî cezanın

³¹³ el-A`râf 7/90–93, Ayr. Bkz. el-Ankebût 29/36–37;Hûd 11/84–95.

³¹⁴ Hûd 11/93.

³¹⁵ Hûd 11/94–95.

³¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIV, 148.

³¹⁷ Râzî, *a.g.e.*, XVIII, 42.

³¹⁸ er-Ra'd 13/13.

³¹⁹ el-Bakara 2/55, Bkz. en-Nisâ 4/153, ez-Zâriyât 51/44.

³²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XVII, 97.

büyüklüğüne dikkat çekmek için, "Gözünüz bakıp dururken" buyurmuştur. "Saika" ölüme sebep olan şeydir.³²¹

2.1.1.6.Kıtlık

Dünyevi azaplardan biri de hiç şüphesiz kıtlıktır. Allah, Firavun'un memleketine yaşattığı bir kısım belalardan haber vermektedir. Kıtlık da, hak karşısındaki diretme ve inatlarından boyun eğmeye ve kulluğa dönmeleri için verilen belalardan biridir.

Fahreddin Râzî'ye göre bu gibi belalar, kalbi yumuşatır ve onu Allah katında olana teşvik eder. Buna delil olarak da, "*Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır.*"³²² âyeti ile "*İnsana nimet verdiğimizde yüz çevirir ve yan çizer. Başına bir kötülük gelince de yalvarmaya koyulur.*"³²³ âyetlerini hatırlatmıştır.³²⁴ Zira âyette durumları şöyle anlatılır: "*Andolsun biz, Firavun ailesini, öğüt alsınlar diye yıllarca süren kıtlık ve ürün eksikliği ile cezalandırdık.*"³²⁵

Allah Teala bu nevi belaları sadece tarihte olmuş-bitmiş olaylar olarak anlatmıyor. Aynı azap ve belâların Kur'an'ın muhatap olduğu insanları uyararak, eskilerin başlarına gelenlerin onların başına da gelmesinden sakındırmak ve mükelleflerin dikkatini küfürden ve peygamberleri yalanlamaktan uzak durmaya çekmeyi amaçlamaktadır.³²⁶ Nitekim "*Ey kavmim! Rabbinizden bağışlanma dileyin, sonra ona tövbe edin ki, üzerinize bol bol yağmur göndersin ve gücünüze güç katsın. Günahkârlar olarak yüz çevirmeyin*"³²⁷ âyeti istiğfar ve tövbeyle Allah'a dönüşün, O'nun rahmetine vesile olacağı belirtilerek, aynı zamanda rahmetsizliğin sebebinin de Allah'tan uzaklaşmak olduğuna işaret edilmiştir. İşte mutluluklarda arzu edilenlerin son noktası budur. Çünkü eğer nimet bulunmazsa, istifade etmek imkânsız olur. Nimetler bulunur, ama canlıların onlardan yararlanması imkânsız olursa, maksat yine hâsıl olmamış olur. Fakat nimetler çok olur ve insanın da onlardan istifade edebileceği tam bir kuvveti de bulunursa, işte o

³²¹ Râzî, *a.g.e.*, III, 80.

³²² el-İsrâ 17/67.

³²³ Fussilet 41/51.

³²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 175.

³²⁵ el-A'râf 7/130.

³²⁶ Râzî, *a.g.e.*, XIV, 175.

³²⁷ Hûd 11/52.

zaman mutlulukların ve sevincin zirvesi gerçekleşmiş olur. Demek ki âyetteki, "Üstünüze gökten bol bol (yağmur) göndersin" ifadesi, çokça nimet vermeye bir işarettir. Çünkü nimetlerin olmasını sağlayan, uygun yağmurların yağmasıdır.³²⁸ Böylece, günahkârlar olarak yüz çevirmek yerine, günahlardan yüz çevirerek, tövbe-istiğfarla Allah'a yönelmenin rahmete vesile olacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla rahmetsizliğin sebebi, günahlar ve onlardan pişman olmamaktır.

2.1.1.7.Hastalıklar

Kur'an, göğsünü dalaletle açıp sapıtanların, âhiretteki cezanın haricinde, dünyada da azaba uğratılacaklarını haber vermiştir.³²⁹ Dünyevî ceza türlerinden biri de insanı arzu ve isteklerinden alıkoyan, ona ölümü hatırlatan maddî-manevî hastalıklardır. Önceden de ifade ettiğimiz gibi hastalık, tabi ki mutlak olarak azaptır denilemez. Hatta bazen, mahza rahmettir, bazen de rahmet yönleri galiptir. Ama diğer azap şekillerinde olduğu gibi hastalıklar da bazen imtihan etmek maksadıyla verilirken bazen de bazı hataların neticesi olarak verilir. Nitekim bir âyet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: "*Biz hangi ülkeye bir peygamber gönderdiysek, onun halkını -yalvarıp yakarsınlar diye mutlaka yoksulluk ve şiddetle ve hastalıkla yakaladık.*"³³⁰ Müminlerin başlarına gelen hastalıklar, onların günahlarına keffaret, hem de sabretmelerine mukabil bir sevap kaynağı olarak bildirilmektedir. Ancak şu da bir gerçektir ki, bir kısım kulların dünyada cezalandırılması, bazen de hastalıklarla olur. Yani hastalık bir kısım insanlar için rahmetken, diğer bir kısmı için azap anlamı taşıyabilmektedir. Hastalıkların tıbbın ortaya koyduğu zahiri sebeplerin yanında manevi sebeplerinin de olabileceği, dolayısıyla bunlarla mücadele ederken, maddi tedbirlerle beraber manevi tedbirler de asla göz ardı edilmemelidir.³³¹ Örneğin günümüzde bu türden hastalıklardan sayabileceğimiz AIDS'in oluşumunda evlilik dışı meşru olmayan ilişkilerin önemli bir etkisinin olduğunda şüphe yoktur. Hâlbuki İslam dini, her şeyden önce nikâha giden bütün yolları kolaylaştırarak, bunun dışında gerçekleşen ilişkilere şiddetle karşı çıkmış, bu fiili işleyenlere dünya ve âhirette ağır cezalar öngörmüştür. Buna rağmen helalinden

³²⁸ Râzî, *a.g.e.*, XVIII, 10.

³²⁹ es-Secde, 32/21; er-Ra'd, 13/34.

³³⁰ el-A'râf 7/94.

³³¹ Faiz Kalm, *Kuran'da Azap Kavramı*, s. 91.

vazgeçip, kural tanımayan nefse uyan insan, yapılan amelin cinsinden sayılabilecek cezaları kendi eliyle hazırlayabilmektedir.

2.1.1.8. Mesh (Başka Şekle Dönüştürme)

İnsanın yaratılışını veya ahlakını çirkinleştirmek ve onu bir halden başka bir hale dönüştürmek anlamlarına gelen bir Kur'an terimidir.³³² Kısaca, Allah'ın bazı insanların şeklini veya ahlakını çirkin hale dönüştürmesi anlamında bir azap şeklidir.³³³ İslam âlimlerinin çoğu, Kur'anda 'maymuna ve domuza dönüştürülme' azabı olarak anlatılan bu olayı, âyetlerin zahiri anlamlarını dikkate alarak, ahlaki değişimden öte, suretlerin değişmesi, başka bir varlığa çevrilmesi şeklinde yorumlamışlardır. Diğer bir kısım âlimler ise dönüşüm olayını bir anlamda evrenselleştirmek için, bunun maddi bir değişimden ziyade manevi olduğuna vurgu yapmışlardır. Buna göre Allah Teala, söz konusu kavimlerin suretini değil siretini yani insanlıklarını değiştirmiştir. Nitekim tabiin müfessirlerinden Mücahid'e atfedilen rivayete göre maymun ve domuza çevrilme, aslında bu hayvanların karakterlerine bürünme halidir. Her şeyden önce kalplerinin çevrilmesidir.

Râzî ise bu azabın fiziki olarak gerçekleşmesinin mümkün olduğunu ifade eder. Ona göre, nassın zahiri manası buna daha müsaittir. Örneğin, kendilerini Allah'ın sevgili kulları gören ehl-i kitaba "*Öyleyse (Allah) size neden günahlarınız sebebiyle azap ediyor?*" buyruğuyla "*Niçin sizi "mesh" etti, yani domuzlara, maymunlara çevirdi?*" manasının kastedildiğini söylemiştir.³³⁴ Böylece bu yorum, Râzî'nin fizikî anlamda bir meshin varlığını kabul ettiğine işaret etmektedir. Buna göre gerçekte azap görenler, Hz. Peygamber zamanında bu hitaba muhatap olmuş olanlardan önce yaşamış olan yahudilerdir.

Bununla birlikte Râzî, Mücahid'in görüşüne yer verir ve bu görüşün nassın zahirine aykırı olmakla birlikte, örfte bu tarz mecazların pek ala bulunabileceğini, dolayısıyla

³³² el-İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât*, "msh" md. s. 471.

³³³ Ahmed Coşkun, "mesh", *DİA*, XXIX, 303.

³³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XI, 152.

Mücahid'in bu görüşünün hakikatten tamamen de uzak olmadığını, bu manayı vermenin de mümkün olabileceğini belirtir.³³⁵

Son dönem âlimleri ise, meshi daha çok manevi ve ahlaki dönüşüm olarak değerlendirirler. İnsanı insan yapan tüm değerlerin, haliyle benliğini kaybeden bir beden, insanlıktan uzak bir varlık olacağı aşikârdır. Ayrıca bu cezanın sonrakilere öğüt olabilmesi için dönüşümün manevi olması gerekir. Merhum Elmalılı, buradaki hükmün temsili olduğunu, dolayısıyla meshin manevî olması gerektiğini savunan Mücahid ve onun izinden giden tefsircilerin görüşünün, zamanımızın anlayışına daha uygun olduğunu belirttikten sonra, hayvan şekilleri içinden bilhassa maymun suretinin zikredilmesine vurgu yaparak bu tercihin, manevi meshin ehemmiyetine bir karine olduğunu belirtmiştir. Zira insanla maymun arasındaki asıl fark, akıl, mantık, huy ve ahlâk farkıdır. İşte manevi yönden meshe uğramış insanlar da aynen bunun gibidir.³³⁶ "Onlar kör bir taklitten başka bir şey yapamaz ve hayvanî duygularından öteye geçemezler. Bir bakıma insan gibi görünürler, hakikatte ise maymundan başka bir şey değildirler. Fındığı kırar yerler de bir fındık ağacı dikmeyi akıl edemezler, Onlar hayvanlar gibidirler. Hatta daha da aşağıdırlar."³³⁷

Konuyla ilgili Kur'an'a baktığımızda insanlık tarihinde böyle bir azabı Ashab-ı Sebt'in yaşadığını öğreniyoruz. "*Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, "Aşağılık maymunlar olun" demiştik. Biz bunu, hem onu görenlere, hem de sonra geleceklere bir ibret ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara da bir öğüt kıldık.*"³³⁸

Allah Teala, sırf azap etmiş olmak için azap etmekten münezzehtir. Zira söz konusu âyetlerde, üzerlerine gönderilen azabın sebebi olarak yine kendileri, kendi yaptıkları gösterilmiştir. "*Zulmedenleri yoldan çıkmaları sebebiyle, şiddetli bir azapla yakaladık.*"³³⁹ Böylece Allah'a itaat eden kimseye, dünya ve âhiret hallerinin kolaylaştırıldığına, O'na isyan eden kimsenin de, çeşitli bela ve sıkıntılara muhatap kılınabileceğine işaret edilmiştir. İşte imtihan olmak üzere kendilerine konulan

³³⁵ Râzî, *a.g.e.*, III, 103.

³³⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda Yay. I, 319.

³³⁷ el-A'râf 7/179.

³³⁸ el-Bakara 2/65,66, Bk. el-A'râf 7/165-166, Yâsîn 36/67, el-Mâide 5/60.

³³⁹ el-A'râf 7/165.

yasaklara aldırış etmemeleri, o güne hürmetten kaçınmaları ve nehyedilen şeyi bırakma konusunda da diretmeleri sebebiyle Allah da onları bu elim azapla cezalandırmıştır.³⁴⁰

Şunu belirtelim ki Allah, bu olayı anlatırken, bunu işiten başta Rasulullah (sav) zamanındaki inkârcılara ve sonrakilerine bir uyarıda bulunarak, hak karşısındaki inatlarından vazgeçmeleri ve Allah'ın azabından sakınmaları gerektiği dersini vermektedir. Nitekim “*Ey kendisine kitap verilenler, bir takım yüzleri silip de tersine çevirmeden yahut Cumartesi halkını lanetlediğimiz gibi onları lanetlemeden, yanınızda bulunanı doğrulayıcı olarak indirdiğimiz bu kitaba (Kur'an'a) iman edin*”³⁴¹ âyeti, bu gerçeği açıkça ifade etmektedir.³⁴² Dünyada birilerinin başına gelen bu cezayı bilen herkes, gerekli dersi alır ve aynı cezanın kendi başlarına da gelebileceğinden korkarak, onların yaptıkları yanlışlara düşmezler. Bu hal, dünyada gelmeyecek olsa bile, insan, dünya azabından daha çetin ve devamlı olan âhiret cezasından korkmalıdır.³⁴³

2.1.2. Manevî Azap

Râzî'ye göre cismanî azap gibi ruhanî azap da haktır ve gerçektir.³⁴⁴ Dünya ve âhirette insanın yaşayacağı cismanî azabın yanında belki ondan da şiddetli hissedeceği ruhanî yani manevî azaplardır. Burada azabın muhatapları üzerinde meydana getirdiği psikolojik durumun azap ifade etmesi yanında azabın bizatihi fiziksel olmayan özellik arz ettiği durumları değerlendirmeye çalışacağız.

2.1.2.1. Korku

İnsanı ümitsizliğe sürükleyen, bir kurtarıcı aramaya sevk eden korku bazı durumlarda ilahî azabın bir şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir âyette bu psikoloji şöyle ifade edilmiştir: “*Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır. Fakat sizi kurtarıp karaya çıkarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan çok nankördür. Peki, karada sizi yere geçirmesinden, yahut üzerinize taşlar savuran kasırga göndermesinden, sonra da kendinize bir vekil*

³⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XV, 32–34.

³⁴¹ en-Nisâ 4/47.

³⁴² Râzî, *a.g.e.*, III, 102.

³⁴³ Râzî, *a.g.e.*, III, 105.

³⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XV, 143.

*bulamamaktan güvende misiniz? Yahut sizi tekrar denize döndürüp üstünüze, kasıp kavuran bir fırtına yollayarak nankörlüğünüz sebebiyle sizi boğmasından, sonra da bize karşı kendiniz için arka çıkacak bir yardımcı bulamama (durumun) dan güvende misiniz? ”*³⁴⁵ Râzî, âyetteki "Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda" ifadesindeki "sıkıntı" kelimesini, boğulma korkusu vb. türden her türlü şiddetli korku olarak yorumlamıştır. Cenâb-ı Hak, bu şiddetli korkuyu anlatırken "O'ndan başka taptığınız kişiler kaybolur gider" buyurmuştur. Allah, kendisinin insanları suya batırıp yok etmeye kadir olduğu gibi, toprağa batırıp yok etmeye de kadir olduğunu haber vermiştir. Boğulma, suyun içinde kaybolmadır. "Hasf" ise, toprağın içine batarak kaybolmadır. Hadi denizde boğulmaktan kurtuldunuz. Peki karanın dehşet ve korkusundan nasıl emin olabilirsiniz?" O Allah ki, altınızdaki veya üstünüzden, size, karanın afet ve belalarını musallat etmeye kadirdir. Altınızdaki, sizi yere batırmakla, üst tarafınızdan da, üstünüze taş yağdırmak suretiyle âfet verebilir. Öyleyse nasıl ki musibet zamanı O'nu hatırlıyorlar aynı şekilde, aynı ihlâs ve samimiyetle hayatlarının her alanında Allah'a yalvarmaları, kulluk etmeleri istenmiştir. ³⁴⁶

Bir de sekerat anında ortaya çıkan elemeler, korkular vardır. Bu elemeli hali peygamberler bile yaşamışlardır.³⁴⁷ Ancak bu durum müminler için günahlara keffaret, manevî derecelerini yükseltmek, imtihan gibi hikmetler taşırken, kâfirler içinse ebedî cezanın başlangıcı olarak azap hükmündedir.³⁴⁸ Mü'minin ruhu, Rabbine kavuşacağı için, bedeni terk etmekten ötürü sevinç içersindedir. Hâlbuki kâfirin ruhu ise, azabın en şiddetlisine dūçar olacağı için bundan hoşlanmaz, bu sebeple de bedeni terk etmek kendisine ağır gelir. Bu, can çıkarken söz konusudur. İşte bu sebeple o kâfirleri, melekler, ruhlarının çıkması hususunda zorlarlar.³⁴⁹ Bu anlamdaki ölüm anında hissedileceği haber verilen korkuyu da psikolojik azap olarak zikredebiliriz. Zira yanındaki insanlar her ne kadar göremese de ölüm meleklerinin bir kısım insanların canlarını azap ederek alacakları belirtilmiştir. Bile bile inkâr yolunu tutanlar, zulmedenler, dini yaşamlarında istikameti yakalayamayan, iki türlü kişilik sergileyenlerin ölüm anında da azap görecekleri haber

³⁴⁵ el-İsrâ 17/67-69.

³⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXI, 9-10.

³⁴⁷ Buhârî, "Megazi" 83, Nesâî, "Cenâiz" 13.

³⁴⁸ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Nur Basımevi, Konya, 1986. s. 98-102

³⁴⁹ Râzî, *a.g.e.*, XIII, 70; XV, 142-143.

verilmiştir.³⁵⁰ “Zalimlerin şiddetli ölüm sancuları içinde çırpındığı; meleklerin, ellerini uzatmış, "Haydi canlarınızı kurtarın! Allah'a karşı doğru olmayı söylediğiniz ve onun âyetlerinden kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için bugün aşağılayıcı azap ile cezalandırılacaksınız" diyecekleri zaman hallerini bir görsen!”³⁵¹ Râzî âyette geçen ‘ğamerât’ kelimesini, ölümün şiddeti ve yoğunluğu anlamında tefsir etmiştir. Kelimenin çoğul olarak gelmesi sebebiyle, kelimenin ölüm korkusunun yaşandığı her türlü korkuyu içerdiğini de ifade etmiştir.³⁵²

2.1.2.2. Hizy (Zillet)

Hor ve hakirlikle birlikte olan bir azaptır. Buna göre "hizy", rüsvaylık, hor ve hakir kılma şeklindeki cezalandırmaları ifade eder.³⁵³ Kendinde hor ve hakir kılma manası bulunan her şey bu kelimenin muhtevasına girer.³⁵⁴ Pişmanlık ve utanma anlamına da gelir.³⁵⁵ Netice olarak bu azaptan maksat, Allah Teâlâ'nın elem verme ile hor ve hakir kılmayı birlikte yaptığı azaptır.³⁵⁶ “Kendilerine ilim verilenler ise şöyle derler: "Şüphesiz bugün rezillik, aşağılık ve kötülük kâfirlerin üzerinedir " ³⁵⁷ âyetiyle ilgili olarak İbn Abbas'tan gelen bir rivayette, nasıl ki kâfirler dünyada müminleri yadırgıyorlardı, müminler de kıyamet gününde kâfirleri hor ve hakir kılma maksadıyla bu sözü söylediklerinde, bu söz kâfirlerin içine oturacak, onlara eziyet verecektir.³⁵⁸

Allah'ın mescitlerini, gerek yıkmak gerekse orada ibadeti engellemek suretiyle tahrip eden kimseler için dünyada bir zillet ve rezillik olduğunu ifade eden âyetler vardır.³⁵⁹ Râzî'ye göre âyette geçen "hizy"den maksat, ceza yerine geçen, rüsvaylık, hor ve hakir kılma şeklinde gerçekleşen cezadır. Cizye ile olsun, savaşlar sebebiyle olsun, kendinde hor ve hakir kılma manası bulunan her şey bu kelimenin içerisine girer.³⁶⁰

³⁵⁰ Muhammed, 7/26–29, en-Nâziât 79/1,4; el-Kiyâme, 75/26–31, en-Nahl, 16/28–29, el-Enfâl, 49–51; Sâf, 50/19.

³⁵¹ el-Ena'm 6/93.

³⁵² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 69.

³⁵³ el-İsfahâni, *el-Müfredât*, “hzy” md. s. 153.

³⁵⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IV, 11.

³⁵⁵ Râzî, *a.g.e.*, XVI, 96.

³⁵⁶ Râzî, *a.g.e.*, XIII, 70.

³⁵⁷ en-Nahl 16/27.

³⁵⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XX, 18.

³⁵⁹ el-Bakara 2/114.

³⁶⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IV, 10.

Bu konuyla ilgili olarak şu âyet de zikredilmeye değer gözükmektedir: *“İnsanlardan öylesi de vardır ki, ne bir ilmi, ne bir yol göstericisi, ne de aydınlatıcı bir kitabı olduğu halde kibirlenerek insanları Allah'ın yolundan saptırmak için, Allah hakkında tartışmaya kalkar. Ona dünyada bir rezillik vardır. Ona kıyamet gününde de yangın azabını tattıracağız.”*³⁶¹ Buradaki rezil olma durumu konusunda âlimler, onların müminler tarafından kınanması, lanet edilmesi, onlarla cihat edilmesi gibi farklı görüşleri dile getirmişlerdir. Bununla birlikte, gerekli zarurî, nazarî ve nakli bir ilmi, yeterli bilgisi olmaksızın hakikatle ilgili ileri-geri konuşarak sapan ve saptıran kimseler için de sonuç aynıdır; dünyada rezillik, ahirette ise yakıcı azap onları beklemektedir.³⁶²

2.2. Kabir Azabı

Kabir hayatı, insanların amellerine göre azap ya da nimetler içinde olacağı, ölümle başlayıp mahşerdeki diriliş arasındaki berzahı kapsayan bir dönemdir. Bu merhaleyi bütün insanlar yaşayacaklardır. Konuyla ilgili bir âyette şöyle buyrulmuştur: *“(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.”*³⁶³ Ölen bir insanın toprağa gömülmesinin emredilmesiyle başlamış bu gelenek, bütün peygamberlerin öğretilerinde yer almış ve insanlık tarihi boyunca devam etmiştir.³⁶⁴

Hadiste, *‘Ahiret duraklarının ilki’* olarak nitelenen³⁶⁵ kabir ve berzah hayatı hakkında, genellikle hesaba çekilme, kabir azabı ve oradaki nimetlerle ilgili çok sayıda hadis bulunmaktadır. İbn Abbas’dan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir. *“Resulullah (s.a.s.) (bir gün) iki kabre uğradı ve:“(Bunlarda yatanlar) azap çekiyorlar. Azapları da büyük bir gınahtan değil” buyurdular. Sonra sözlerine şöyle devam ettiler:“Evet! Biri, nemimede (laf getirip götürmede) bulunurdu. Diğeri de idrar sıçramasına karşı korunmazdı.” Aleyhissalâtu vesselâm sonra yaş bir hurma dalı istedi, ikiye böldü. Birini birinin*

³⁶¹ el-Hac, 22/8–9.

³⁶² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIII, 11.

³⁶³ Tâhâ 20/55

³⁶⁴ el-Mâide 5/31; Bk. Süleyman Toprak, “Kabir”, *DİA*, XXIV, 37

³⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 63–64; Tirmizi, “Zühd”, 5

üzerine dikti, birini de öbürünün üzerine dikti. Sonra da:"Belki bunlar yaş kaldıkça azapları hafifler!" buyurdular."³⁶⁶

Kabir azabıyla ilgili hususlar, âyetlerde açıkça belirtilmemekle birlikte hadislerde gayet açıktır. Ayrıca hadislerde, bazı âyetlerin konuya işaretine dair bilgiler de mevcuttur.³⁶⁷ Örneğin, Allah'ın iman edenleri hem dünyada hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştıracağını ifade eden âyetin³⁶⁸ kabirdeki sorgulamaya işaret ettiği belirtilmiştir.³⁶⁹

Konu, kelâm literatüründe kabir hayatı, Münker-Nekir sualleri, kabirdeki azap ve nimet gibi başlıklar altında işlenmiştir. Biz konumuzla ilgili kısmı olan kabir azabı üzerinde yoğunlaşacağız.

2.2.1. İmkânı

Kelâmî düşünceye göre kabir azabı, akıl ve gözlem yoluyla bilinme imkânı olmayan, sadece sem'î delillerle, Allah ve Rasülü'nün bildirdiği kadarıyla bilinebilen konulardan biridir.³⁷⁰ Kabir azabının kâfirler ve müminlerin günahkârları hakkında olacağı hususunda ümmetin çoğunluğu ittifak etmiştir.³⁷¹ Bazı âlimler ise kabir azabının kâfirler ve âsi bazı müminler için olduğunu söyleyerek, Allah'ın azap çekirtmeyi murat etmediği müminlerin, bunun dışında bırakılacağına işaret etmişlerdir.³⁷² Mu'tezile'nin birçoğu ise, ölünün hayat ve idraki olmadığından kabirde azap edilmesinin imkânsız olduğunu ileri sürer.³⁷³ Mu'tezile gibi Haricîler de kabir azabını kabul etmezler.³⁷⁴ Ehl-i Sünnet ise ta'zip ve ten'im için hayatı şart koştukça beraber ölü hangi halde olursa olsun Allah'ın ona azabın acısını, nimetin zevkini hissedebileceği kadar bir hayat

³⁶⁶ Buhârî, "Cenâiz", 82, 89, "Edeb" 46, 49; Müslim, "Taharet" 111

³⁶⁷ Tirmizî, "Tefsir", Tekâsür (3352)

³⁶⁸ İbrâhim 14/27

³⁶⁹ Buhârî, "Cenâiz", 86, Müslim, "Cennet", 73-74

³⁷⁰ Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 320.

³⁷¹ Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Tebssiratü'l Edille fî Usûli'd-Dîn*, nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Diyanet Yay. 2003, Ankara, II, 364-367; Eş'arî, *a.g.e.*, s.239; Seyfeddin el-Âmidî, *Gâyetü'l Meram fî İlmi'l Kelam*, Tahk. Hasan Mahmud Abdullatif, Kahire,1971,s.301; es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, s.91 vd.

³⁷² Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi(Şerhu'l Akâid)*, Haz. S.Uludağ, Dergâh Yay.2.Baskı,İst.1982,s. 251.

³⁷³ Teftâzânî, *a.g.e.*,253; Seyfuddin el-Âmidî, *a.g.e.*,s.302.

³⁷⁴ Eş'arî, Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 132.

vereceğini söyleyerek bu noktada Mu'tezile'den ayrılmışlardır.³⁷⁵ Daha öncede ifade edildiği gibi kabir azabı, Kur'an'daki pek çok âyetlerde işâreten,³⁷⁶ çok sayıda hadiste ise gayet açık bir şekilde yerini almıştır.³⁷⁷ Kabir azabını savunan pek çok İslam âlimi gibi Fahreddin Râzî de çoğunlukla Ehl-i Sünnet'in kabir azabıyla ilgili delil olarak kabul ettiği "*Dediler ki "Ya Rabbi bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin"*"³⁷⁸ "*Boğuldular ve bir ateşe sokuldular*"³⁷⁹ "*Sabah akşam ateşe tutulurlar. Kıyametin koptuğu gün, (şöyle seslenilir): "Firavunun hanedanını azabın en çetinine sokunuz!"*"³⁸⁰ gibi âyetler üzerinde durmuştur.³⁸¹

Râzî, kabir azabından önce konunun esas kısmı olan kabir hayatının varlığı sadedindeki görüşleri ortaya koymuştur. Bunu yaparken bir takım görüşleri isim vermeden belirttikten sonra, kendi görüşünü ispata çalıştığını görmekteyiz.

Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğuna göre, "*Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin*" (Mümin 40/11) âyetindeki '*iki ölüm*'den birisi, dünyada görülen ölümdür. Bu sebeple, dünyadaki ölümün peşinden gerçekleşecek ikinci bir ölümün olabilmesi için, mutlaka kabirde yeni bir hayatın varlığını kabul etmek gerektiğini söylemişlerdir. Ancak bazı âlimler, bu âyetten kabir hayatının vücuduna varılamayacağını, bilakis âyetin, kabir hayatının olmayacağına delil olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre buradaki birinci ölümden maksat, insanın nutfе ve alaka hali; ikinci ölümden maksat ise, dünyadaki ölüm halidir. Râzî buna karşı verdiği cevabında Ehl-i Sünnet'in ortaya koyduğu düşünceyi doğrular. Ona göre âyette bahsedilen, Allah'ın onları öldürmesidir. Öyleyse öldürmenin olabilmesi için, bundan önce bir hayatın olması şarttır. Eğer ölüm bundan önce bulunacak olsaydı, o zaman buna bir öldürme denmesi imkânsız olurdu. Dolayısıyla nutfе ve alakadan önce bir hayat yok ki bu evreler ölüm sayılsın. Yine bu âyete bakarak kabir hayatının olmadığını savunanlara göre, "eğer kabirde de bir hayat olsaydı, hayatların sayısı iki değil üç olurdu" şeklindeki düşünceye karşı da Râzî şu izahları getirmiştir. İnsanlar için belâ ve sıkıntı zamanları dördtür: Dünyadaki ölüm,

³⁷⁵ Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 343.

³⁷⁶ Bk. Casiye, 45/21-22; Tur, 52/47; Tekâsür, 102/ 1,2.

³⁷⁷ Bk. Buhari, "Cenâiz", 82,89; Müslim, "Cennet", 65,67.

³⁷⁸ el-Mü'min 40/11.

³⁷⁹ Nûh 71/25.

³⁸⁰ el-Mü'min 40/46.

³⁸¹ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 64; XXX, 129; IV,132-135; Teftâzânî, *a.g.e.*,252; Seyfeddi el-Âmidî, *a.g.e.*, s. 304.

kabir hayatı, ikinci ölüm ve Kıyamet hayatıdır. Haliyle burada dünya bu sıkıntı zamanları içersine sokulmamıştır.³⁸² Çünkü dünyada bir mühlet söz konusu ve insanlar cezalarını hemen görmüyorlar.³⁸³ Diğer taraftan, eğer kabirde bir dirilme olmasaydı, ölüm bir defa gerçekleşmiş olurdu. Böylece de, ölümün iki defa olduğunu söylemek doğru olmazdı. Hâlbuki Kur'an, iki olduğunu söylüyor.³⁸⁴

Bazıları ise, "eğer kabirde de bir hayat söz konusu olsaydı, Kur'an ondan da sakındırmada bulunurdu. Söz etmediğine göre, böyle bir şeyin mevcut değildir. Hem cennete giren müminlerin, "*Biz ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek, bir daha azap görmeyecek değil miymişiz*"³⁸⁵ sözlerinden anlaşıldığına göre, kabirde bir hayat olsaydı, iki kez ölmüş olmaları gerekirdi" demişlerdir. Kabir hayatını kabul etmeyenlerce ileri sürülen bu görüşlere karşı Râzî öncelikle, Kur'an'ın '*âhiretten çekinirler*' (Zümer 39/9) benzeri tabirlerini, '*sonraki bir hayattan sakınırlar*' şeklinde anlayarak bunun kabir hayatını da içine alacağını söylemiştir.³⁸⁶ Cennettekilerin "*ilk ölümümüzden başka ölmeyecekmiz.*" (Saffat /59) sözünün, "ölümün boğazlanmasından" önce söylenmiş olması ve bununla dünyada olan ölümlerin hepsinin kastedilmiş olması da mümkündür.³⁸⁷ Diğer taraftan Hz. Peygamber(sav)'in ölümle başlayıp mahşerdeki dirilişe kadar olan "Berzah Âlemi"ni ahiret duraklarının ilki olarak nitelendirdiği için ahiret kelimesinin berzah hayatını da kapsaması isabetli gözükmektedir.³⁸⁸

Râzî'nin üzerinde durduğu delillerden biri de, "*Çevrenizdeki bedevilerden ve Medine ahalisinden birtakım münafıklar vardır ki onlar nifak üzerinde idman yapmışlardır. Sen bunları bilmezsin. Onları biz bilir: Biz onları iki kere azaba uğratacağız. Sonra da onlar daha büyük bir azaba döndürüleceklerdir*"³⁸⁹ âyetidir. Burada 'iki azap' ve 'daha büyük azap' olmak üzere üç azaptan söz edilmektedir. En büyük azabın ahiret azabı olduğu açık olduğundan İslam âlimleri daha çok 'iki azap' tabiri üstünde durmuşlardır. Âlimlerin birçoğu bu iki azaptan birinin dünyadaki azap, ikincisi ise kabir azabı olduğu

³⁸² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 35.

³⁸³ el-Fâtır 35/45.

³⁸⁴ Râzî, *a.g.e.*, IV, 133; XXVII, 36.

³⁸⁵ es-Sâffat, 37/58-59.

³⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 37.

³⁸⁷ Râzî, *a.g.e.*, XXVI, 122.

³⁸⁸ Gölçük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, s. 391.

³⁸⁹ et-Tevbe 9/101.

şeklinde anlamışlardır. Râzî ise, İbn Abbas (r.a), Mücahid, Katâde, Hasan el-Basrî gibi müfessirlerin görüşlerini belirttikten sonra hayatın, ‘dünya hayatı’ ‘kabir hayatı’ ve ‘âhiret hayatı’ olmak üzere üç mertebesinin olduğunu, dolayısıyla belli şeylere indirgemeksizin ‘iki azap’tan maksadın, her türlü azap kısımlarıyla dünya ve kabir azabı olduğunu söylemiştir. *"Sonra da onlar daha büyük bir azaba döndürüleceklerdir"* ifadesi de onların, ahiretteki ebedî olarak kalacakları bir azapla karşılaşacaklarını anlatmaktadır.³⁹⁰

Konuyla ilgili en açık âyetlerden biri, *"(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah-akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, "Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun" denilecektir"* (Mümin 40/46) âyetidir. Âyette yer alan ateşe arz olunmanın ölümden sonra, kıyametten önce olduğu açıktır. Çünkü Allah, bu ifadenin hemen peşinden, "Kıyametin koptuğu gün ise, "Firavun hanedanını azabın en çetinine sokun" buyurmuştur. Bu âyetle, dünyadaki azap da kastedilmemiştir. Çünkü dünyada iken, onlara böyle, sabah-akşam bir ateş (azabı) verilmemiştir. Dolayısıyla, bu arz işinin, ölümden sonra kıyametten önceki kabir hayatında gerçekleşeceğini gösterir. Bu azap, onlar hakkında söz konusu olunca, başkaları hakkında da söz konusu olur. Çünkü başkalarıyla bunlar arasında bir fark yoktur.³⁹¹

Başta ifade ettiğimiz gibi konu ile ilgili Râzî’ nin delil olarak getirdiği diğer bir âyetse şudur: *"Hataları (küfür ve isyanları) yüzünden suda boğuldular ve ateşe sokuldular da kendileri için Allah'tan başka yardımcıları bulamadılar."*³⁹² Burada *"ateşe sokuldular"* cümlesinin başındaki fâ, ateşe sokulma işinin boğulmanın hemen peşinden olduğuna delâlet etmektedir. Dolayısıyla bu ifade, âhiret azabı manasında alınamaz. Aksi halde, fâ'nın delâleti yok sayılmış olur. Râzî âyette mazi sigası kullanılmasına rağmen, "bu ifadenin, aslında onların kabirde değil de ahirette ateşe sokulacaklarını ifade ettiğini, bunun kesin olarak gerçekleşeceğini ifade için mazi sigasıyla getirildiği" şeklindeki yorumlara, sebepsiz yere âyetin zahirini terk etmeleri gerekçesiyle karşı çıkmıştır.³⁹³

Allah yolunda öldürülenlere ölü denmemesi, onların aslında diri olduğu fakat insanların

³⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 138; Abdullatîf Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm*, Haz.Fikret Karaman-İbrahim Özdemir, T.D.V. Yay. 2000, 264–265.

³⁹¹ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 64.

³⁹² Nûh 71/25.

³⁹³ Râzî, *a.g.e.*, XXX, 129; IX, 73; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebssiratü'l Edille*, II, 364.

bunu anlayamayacağı,³⁹⁴ onların Allah tarafından nimetlendirildiği³⁹⁵ haber verilmektedir. Âyet, Ehl-i Sünnet âlimlerine göre berzahta yaşanacak bir hayattan bahsetmektedir ki bu, kabirdeki hayatın gerçekliğine bir delildir.³⁹⁶ Zira âyette “siz hissedemezsiniz” ifadesi bunun mahşerde olmayacağını gösterir. Çünkü orada herkes aynı âlemde olacakları için, söz konusu hayatların hissedilebilmesi, idrak edilebilmesi mümkündür. Neticede, ifadedeki hayatın kabirde olacağı anlamı çıkar. Aynı zamanda bu, kabirde, azap görmeyecek müminler için de bir kısım nimetlerin olacağını ortaya koyar.³⁹⁷

Hadislere baktığımızda kabirdeki azap ve mükâfatla ilgili haberlerin, hemen hemen mütevâtir derecesinde olduğunu görüyoruz. Hz. Peygamber (s.a. s)’in, “*Kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçedir veya cehennem çukurlarından bir çukurdur*” şeklindeki meşhur hadisi³⁹⁸, ayrıca O’nun, namazlarının sonunda, kabir azabından Allah’a sığındığına dair gelen rivayetler bunlardan sadece bir kaçıdır.³⁹⁹ Râzî bu konudaki hadislerin tevatür derecesine çıktığını belirttikten sonra, kabir azabını inkârın mümkün olmadığını söyler.⁴⁰⁰

2.2.2. Şekli

Âyet ve hadislerde kabir azabının mutlak olarak varlığı hakkında açık delalet olmakla birlikte, azabın keyfiyeti hakkında böyle bir açıklık yoktur. Dolayısıyla azabın varlığını kabul ettikten sonra, bedene mi ruha mı uygulanacağı gibi hususlarda bu görüşlerden birini kabul etmek veya etmemek insanı küfre götürücü bir mesele değildir.⁴⁰¹

Mezkûr gerekçeler sebebiyle, kabir azabını kabul edenler arasında bunun nasıl olacağı konusunda birbirinden farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bu aşamada, nimeti ve azabı duyacak tarzda bir nevi hayatın varlığı, ruhların bedenlere tekrar döndürülmesi, böylelikle meyyitte hayatın varlığı konusunda Ehl-i Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir.

³⁹⁴ el-Bakara 2/154

³⁹⁵ Âl-i İmrân 3/169

³⁹⁶ er-Râzî, *Meâlimu Usûli’ d-Din*, s.82; *Mefâtihu’ l-gayb*, IX, 73; IV, 132–133.

³⁹⁷ Râzî, *a.g.e.*, IX, 73; IV, 133.

³⁹⁸ Buhârî, “Cenaiz” 82, 89, “Edeb” 46, 49; Müslim, “Taharet” 111; Tirmizî, “Zühd” 5.

³⁹⁹ Müslim, “Mesâcid” 123. Örnek hadisler hakkında bkz. Râzî, *Mefâtihu’ l-gayb*, IV,133; Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, s.332.

⁴⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu’ l-gayb*, IX,74

⁴⁰¹ Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 341.

Buna göre azap, hem ruhî hem de bedenî olacaktır. Bununla birlikte, bedenleri birbirinden ayrılıp farklı varlıklarda bulunan, yangında vs. kül olanlarda dahi bu anlamda bir hayatın olacağına işaret için, ‘insana ait bir parçaya bile olsa’ hayat verilip azaba ya da nimete muhatap olacağını ifade etmişlerdir.⁴⁰² Şu da var ki, Eş’ari ve Matüridîlerin birçoğu ölünün cesedinde azabın acısını duyacak bir hayat yaratılacağını söyleyip, ruhun cesede iadesi konusunda bir şey söylemekten çekinmişlerdir.⁴⁰³ Maddî bünyenin hayat için şart olduğunu ileri süren filozoflar ve ölünün idrak yeteneğinden mahrum bir cansız olduğunu düşünen Şia ve Mu’tezile ise, azabın olmayacağını savunmaktadır.⁴⁰⁴ Bir kısım İslam âlimleri ise, kabirdeki azap ve nimetin sadece ruhî olacağını söylemişlerdir. Ancak onların bu görüşleri filozofların görüşlerinden oldukça farklıdır. Zira İslam filozofları, ölümden sonra ruhun bir daha bedene dönmeyeceğini söylerken, bunun cennet ve cehennemde de böyle olacağını kabul etmişlerdir. Hâlbuki yalnız kabir hayatının ruhî olacağını söyleyen âlimler, mahşerdeki dirilmenin cesetlerle birlikte olacağı düşüncesindedirler. Azap olduktan sonra bunu ruh üzerinedir dense aynı insan çekecek, ceset üzerinedir dense yine aynı insan çekecektir. Dolayısıyla azabın sadece ruha veya sadece cesede ya da her ikisine birden olması arasında pek fark olmayacağı da belirtilmiştir.⁴⁰⁵

Birçok Ehl-i Sünnet muhakkikleri, kabirde ruhun bedene taallukunun, iade veya dünyadaki gibi bir ruh-beden ilişkisi olmayıp, elem ve lezzeti idrak edebilecek kadar, uykuya benzer bir hal olduğunu ifade ederler ve buna güzel ya da korkutucu rüyalar gören bir kimsenin halini örnek verirler.⁴⁰⁶ Buna göre nasıl ki uykudaki insanın gördüklerine göre elem ya da lezzet almasına rağmen, dışardan birinin o acıyı ya da lezzeti görmemesi, uyuyanın bunları yaşamadığına delil teşkil etmiyorsa, aynı şekilde kabirde olup bitenleri görmememiz de kabirdeki hayatın olmadığına delil değildir. Kabir ve sonrası hayatta beden ruh ilişkisi konusunda cismanîliğin reddinde, oradaki hayatı, görüp bilinen ve zihinde yerleşen dünya hayatının kurallarına göre değerlendirmenin etkisi olsa gerektir. Bilmen bu noktaya dikkat çeker ve berzahtaki halleri dünya hayatına kıyaslanmanın doğru olmadığını söyler. Allah isterse ölünün

⁴⁰² Harpûti, a.g.e. , s. 263-267; Taftazânî, a.g.e., 253.

⁴⁰³ Süleyman Toprak, a.g.e., s. 348.

⁴⁰⁴ Abdullatif Harpûti, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm*, Haz.Fikret Karaman-İbrahim Özdemir, T.D.V. Yay. 2000, s. 263-267; Taftazânî, a.g.e., 253.

⁴⁰⁵ Süleyman Toprak, a.g.e., s. 344-346.

⁴⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, s. 294; Seyfeddin el-Âmidî, a.g.e., s. 304; Bilmen, a.g.e., s. 324-325.

bedeninde lezzet ve elemi duyabilecek bir nevi hayat yaratabileceği gibi ruhu cesedine ya da ondan bir parçaya taalluk ettirip elem ve lezzeti tattırabilir. Bunlar Allah için mümkündür. Buna inanılır ancak keyfiyetini ilm-i ilahîyeye bırakmak gerekir.⁴⁰⁷ Kabirdeki kimsenin bu nevi bir hayata kavuşması, ruhunun bedenine iade edilmesini, hareket etmesini veya çektiği azabın eserini göstermesi gerekmez.⁴⁰⁸ Herkes için aynı olmamakla beraber söz konusu azabın başlıca, kabrin sıkması, kişiye cehennemdeki yerinin gösterilmesi gibi şekillerde gerçekleşeceği belirtilmiştir. Şu kadar var ki bu azap, başta kâfir olarak ölmüş olan bazıları hakkında kıyamete kadar sürerken, günahı az olan diğer bir kısım müminler içinse devamlı olmayacaktır. Allah dilediği vakitte onlardan azabı kaldıracaktır.⁴⁰⁹

Râzî'ye göre filozoflar, Kerrâmiye ve tamamı aynı görüşte olmamakla birlikte Mu'tezile'nin aksine madûmun iadesi caizdir.⁴¹⁰ Burada, Râzî'nin kabir azabının ruha mı yoksa ruhla birlikte bedene mi uygulanacağı hakkındaki görüşünün, kabir azabının varlığı ve imkânı hakkındaki görüşü kadar net olmadığını söyleyebiliriz. Şu da var ki Râzî, azabın bedene uygulanacağını mümkün görmektedir. Ancak bazı ifadeleri, azap hakkındaki görüşünün ruhanî olduğu kanaatine sebep olmaktadır.

Kabir azabının varlığını veya azabı kabul edip de bunun bedene uygulanmasını mümkün görmeyenler bununla ilgili benzer nedenler ortaya koymuşlardır. Buna göre hayvanlar tarafından veya bir şekilde parçalanan, çürüyüp dağılan insan bedeninin değişik yerlerdeki cüzlerinin yaratılması mümkün değildir. Ölen kimse herkes tarafından görülebilecek bir yerde bırakılsa, aynen ölü olarak kalmaya devam ettiği görülecektir. Bu gibi sebeplerden onun bu haliyle diriltilmiş olamayacağını ileri sürerek, kabirdeki hayatın mümkün olmadığı hakkında ileri sürülen bu görüşlere karşı Râzî'nin verdiği cevaplarda, cismanî haşri ispatta da olduğu gibi genellikle insanın tanımı üzerinde durduğunu görmekteyiz. Ona göre her iki durumda da temel sorun, insan denen varlığın görünen şu şekilden ibaret olduğuna inanılmasından kaynaklanmaktadır.⁴¹¹ Bu düşünce ise yanlıştır. Zira insan, ömrünün başından itibaren

⁴⁰⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, , *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.324;Bk. Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 352 vd.

⁴⁰⁸ Tefâtânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, s. 253.

⁴⁰⁹ Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 370.

⁴¹⁰ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 89.

⁴¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 37

mevcut olan bir zattır. Bununla beraber, onun cüzleri sürekli bir değişim içersindedir. Geriye kalan ise, değişenden başka bir şeydir. Bundan dolayı insan, ömrünün başından ölünceye kadar değişmeyen, nuranî özden ibarettir.⁴¹² Râzî, kelâmcıların çoğunluğunun paylaştığı, insanın değişmeyen asıl parçalarının yaratılması, azap ve nimetin bu değişmeyen asıl parçalara uygulanmasını mümkün görmektedir. Nitekim Nuh Kavmi hakkında gelen“*suda boğuldular ve ateşe sokuldular*” ifadesinin kabir azabına delalet etmeyeceğini söyleyenlere verdiği cevapta, her ne kadar bu beden suda kaldıysa da, insanın kendisinden ibaret olduğu değişmeyen asıl parçaların alınıp azaba ve ateşe sokulmuş olmasının mümkün olacağını ifade etmiştir.⁴¹³ Râzî’ye göre, cismanî olan kabir azabından kurtulmanın güzel olması, ancak ruhanî bir azap olan utanç ve mahcubiyet azabından da kurtulmakla mümkün olur.⁴¹⁴ Daha önce belirtildiği gibi bu ifadeler, Râzî’nin azabın bedene uygulanmasını mümkün gördüğünü göstermektedir. Ancak konuyla ilgili bazı ifadelerine bakarak onun, kabirdeki azabın ruhanî olacağına kail olduğunun söylenebileceği de belirtilmiştir.⁴¹⁵ Ona göre, Allah’ın insana ait küçük cüzlerden birini diriltip ona azap etmesi mümkün olduğu gibi, ruha azap ve mükâfat verilmesi de mümkündür. Daha sonra Allah, kıyamette ruhları bedenlere döndürür ve böylece cismanî haller, ruhanî hallerle birleşmiş olur.⁴¹⁶ “*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar...*”⁴¹⁷ âyetini tefsir ederken de kabir hayatının varlığı ve oradaki azabın hak olduğunu ifade ettikten sonra, insanın sürekli değişen bir varlık olduğunu vurgular. İnsandaki zahirî, batınî bütün eczâ değişime tabiidir. Bunlar insandan ayrılırlar. Örneğin soğuk bedendeki hararet, ondaki bazı maddeleri buharlaştırır. Bunun içindir ki canlılar, kaybettikleri yerine yeni gıda alma ihtiyacı duyarlar. Böylece tüm beden bir şekilde yenilenir, değişikliğe uğrar. Ancak ömrün başından sonuna kadar değişmeyen bir şey vardır o da insana ait özdür. Nitekim duyular ölü olarak görse de Allah yolunda öldürülenlerin ölü sanılmaması hususu da bunu ifade eder.⁴¹⁸ Zira insan, cüzlerinden habersiz olduğu halde, kendi varlığını hissedebilir. Bu durum, insanın görünen bu bedenden ibaret

⁴¹² Râzî, *Meâlimu Usûli 'd-Dîn*, s. 90.

⁴¹³ Râzî, *a.g.e.*, s. 89; Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, XXX, 129.

⁴¹⁴ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, VII, 130.

⁴¹⁵ Süleyman Toprak, *a.g.e.*, s. 345.

⁴¹⁶ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, IV, 135.

⁴¹⁷ Al-i İmran 3/169–170.

⁴¹⁸ Râzî, *Meâlimu Usûli 'd-Dîn*, s. 81, 83.

olmadığı sonucunu ortaya çıkarır. İnsan, görünen bu bedende hükmeden nuranî bir cisimden ibarettir.⁴¹⁹ Çünkü herkesin "ben" lafzıyla kendisine işaret edilenin, bu görünen şekilden başka olması gerekir. Beden öldüğü zaman bunun ondan diri olarak ayrılması mümkündür. Râzî bu görüşüne delil olarak bedenin ölümünü bildiren âyet ve hadislerden örnekler verir. "*Kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe; veyahut da cehennem çukurlarından bir çukurdur*" hadisi de bunlar arasındadır. Ona göre tüm bu örnekler, bedenin ölümünden sonra ruhun baki kalacağı,⁴²⁰ bu noktada ruhun bağımsız olup bedenle bir alakası olmadığı sonucuna götürür.⁴²¹ Bedenin çözülmesinden sonra, insanın kendisinden ibaret olduğu nuranî, latif cevher, eğer ilim ve amel bakımından üstün ise nimet içinde, bu noktadan eksik ise azap içersinde bulunacaktır.⁴²² Ona göre bu yaklaşım kabirdeki mükâfat ve azap hakkındaki tüm şüpheleri ortadan kaldırır.⁴²³ Hayatın var olması için beden şart değildir. Allah, bütün unsur ve zerrelere bir araya getirmeye muhtaç olmaksızın bu zerrelere her birinde hayatı tekrar yaratabilir.⁴²⁴ Bu Allah için mümkündür. Allah ise bütün mümkünata kadirdir.⁴²⁵

2.2.3. Mahşer Anı

Mahşer, ikinci sur'a üflendikten sonra, insanların hepsinin kabirlerinden kalkıp muhakeme edilmeleri için toplandıkları yer anlamına gelir. Söz konusu zaman da "Yevmü'l-haşr" olarak isimlendirilir. Ölümle birlikte başlayan ahiret hayatının en açık delillerinden biri de, tersi düşünüldüğünde yani ahiret olmadığında, insanın dünyadaki varlığının anlamsız bir hal almasıdır. Zira ölüm yokluk olsaydı, insanların dönüşü de yokluğa olacaktı. İşte o zaman dünyada var olmanın hikmeti kalmayacaktı. Hikmet sahibi Allah'ın boş ve faydasız işlerle uğraşması ise imkânsızdır.⁴²⁶ Bütün peygamberler Allah'ın mahlûkatını ölümünden sonra yaratacağı, emirlerine itaat edenlere mükâfatı, isyan edenlere ise cezasının olacağı konusunda ittifak etmişlerdir. Bunun doğruluğuna peygamberlerin doğruluğu ve ilahî kitaplar delildir.⁴²⁷ Bütün insanlar Allah'ın

⁴¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 37.

⁴²⁰ Râzî, *el-Mebahisü'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilahiyat ve't-tabiiyyat*, thk. Muhammed el-Muktasî Bağdadi, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990, s. 408.

⁴²¹ Râzî, *a.g.e.*, IX, 73-78.

⁴²² Râzî, *Mealimu usuli'd-dîn*, s. 90.

⁴²³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 37; IV, 132.

⁴²⁴ Râzî, *a.g.e.*, IV, 132.

⁴²⁵ Râzî, *Mealimu usuli'd-dîn*, s. 89.

⁴²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, Trc. Halil Kendir, İmaj Yay. 2004, II, 666.

⁴²⁷ Râzî, *el-Mesâilu'l Hamsûn Fî Usûli'd-Dîn*, s. 65.

huzurunda toplanmıştır. “*Sur’a üflenir ve Allah’ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür. Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar.*”⁴²⁸ Maşşer, hesap verme günüdür. Haşşirle birlikte toplanan insanların sual, amel defterlerinin açılması, mizan gibi ahiret hallerini içine alır. Buradaki merhalelerde inananların yaşayacakları nimetlere mukabil, inkâr ve isyan etmiş kimseler için de çeşitli azaplar vardır. Allah Teala’nın, hesabı hızlı göreceği pek çok âyette geçmektedir.⁴²⁹ Bununla beraber hadislerde, maşşer meydanında toplanma ve hesap öncesi insanların çeşitli korku ve sıkıntılar içinde uzun müddet bekletilecekleri, buradaki sıkıntıdan dolayı bir an önce hesabın görülmesini isteyecekleri ifade edilmiştir.⁴³⁰ Oradaki bazı insanların amellerine göre, topuklarından boğazlarına kadar terleyecekleri haber verilmektedir.⁴³¹

Hz. Aişe’den rivayet edilen hadiste ise Rasulullah (sav) kıyamet gününde insanların Allah’ın huzurunda yalınayak, çıplak olarak toplanacağını ifade edince Hz. Aişe(r. anha), bu durumda kadın ve erkeğin birbirlerini görebileceğinden söz etmiş, Hz. Peygamber (sav) de “O gün kimse bunu aklına bile getiremeyecek” demiş ve Abese 80/37 âyetini okumuştur: “*İşte o gün onlardan herkesin kendini meşgul edecek bir işi vardır.*”⁴³² Ebû Hureyre’den nakledilen bir hadiste de, insanların üç gurupta haşşir işlemlerine tabi tutulacağı haber verilmektedir. Bunlar günahları sebebiyle ümitle korku arasında bulunan müminler, binekle gidecek erdemli müminler ve yanlarından ayrılmayan bir ateşle hesap meydanına sevk edilecek kimselerdir.⁴³³

2.3. Cehennem Azabı

İlahî azabın uygulama safhalarının üçüncüsü ve en büyüğü cehennem azabıdır. Kur’an bu azabı “en büyük”, “en şiddetli” gibi sıfatlarla nitelemiştir.⁴³⁴ Cehennemın ontolojik olarak şu andaki varlığıyla ilgili farklı görüşler de olmasına rağmen, Ehl-i Sünnet kelimcılarınca şu anda mahlûk olduğu genel kabul görmüştür. Buna delil olarak, Kur’an’da cehennem hakkında mazi şeklinde gelen “*kâfirler için hazırlanmıştır*” gibi

⁴²⁸ ez-Zümer 39/68;Bk.el-Kehf 18/99; İbrâhim 14/48.

⁴²⁹ İbrâhim 14/51;Nûr 24/39; el-Bakara 2/202.

⁴³⁰ Müslim, “iman”, 32.

⁴³¹ Buhârî “Rikâk” 47;Müslim, “Cennet”, 60–62.

⁴³² Buhârî, “Rikâk”, 45, Müslim, “Cennet”, 56, 59.

⁴³³ Buhârî, ”Rikak”, 45, Müslim, ”Cennet”, 59.

⁴³⁴ es-Secde 32/21;ez-Zümer 39/26;Kalem 68/33;Bakara 2/85.

ifadeleri alırlar.⁴³⁵ Ebû Ali Cübbâî, Bişr b.Mu'temir gibi Mu'tezililer de aynı görüşü paylaşmaktadırlar.⁴³⁶ Haricilerin bir kısmı, Cehmiyye, Mu'tezile'den bir grup ise şu anki varlığının faydadan hali olduğu düşüncesiyle henüz mevcut olmadığı görüşünü benimser.⁴³⁷ Son devir âlimlerinden Bilmen, cennet ve cehennemin varlığını inkâr edenlerin bu görüşlerinde, âlemi mahdud bir sahadan ibaret sayan anlayışın etkisinin olduğunu söyler. Dünyadan milyonlarca büyük yıldızların varlığından bahseden bugünkü ilim ve fennin kâinatın büyüklüğünü ortaya koyan veriler, Kur'an'da bahsedilen cennet ve cehennemin varlıklarının, bilime de aykırı olmadığını göstermektedir.⁴³⁸

Şimdi azabın bu safhasıyla ilgili olarak önemli hususları belli başlıklar altında değerlendirip konuyla ilgili varsa farklı görüşlere yer verip, ardından da Râzî'nin düşüncesini ortaya koymaya çalışacağız.

2.3.1. Varlığı, İmkânı

Günahsız olarak yaratılan insanlar, bu temizliğini inkâr, nifak, şirk veya çeşitli günahlarla kirletip, kabiliyetlerini şer ve tahrip yönünde kullandıklarından dolayı, ahirette azap göreceklerdir. Kur'an ve hadislerde söz konusu insanların karşılaştıkları azaplar, onları nasıl bir hayatın beklediği uzunca anlatılır. İlahi gerçekleri inkâr eden ve başkalarını da hak yoldan saptırmaya çalışan zalim kimseler, günahlarına göre farklı azap şekillerine maruz kalacaklar. Dünya hayatını, oyun ve eğlenceden ibaret görerek gaflet içerisinde geçiren kişilerin ahiretteki durumları anlatılırken onların; gözleri inmiş, kendilerini zillet kaplamış bir halde mezarlarından süratle çıkarılacakları haber verilmektedir.⁴³⁹ Yine bir âyette “*Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Allah onları ancak, gözlerin dehşetle bakacakacağı bir güne erteliyor. O gün başlarını dikerek (çağırıldıkları yere doğru) koşarlar. Gözleri kendilerine bile dönmez,*

⁴³⁵ Eş'arî, *a.g.e.*, s. 240,340; Gazzâlî, *İhya*, s. 296; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 4; Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 258; Abdullah b.Ahmet b.Kudâme (620 h.), *Luma'tu'l İ'tikâd*, Haz. Bekir Topaloğlu (Eser, Topaloğlu'nun *Kelâm İlmi Giriş* kitabının sonunda yer almıştır.) İstanbul,1993,s.37; es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, s. 92.

⁴³⁶ Cennet ve Cehennemin yaratılmış olduğunu kabul eden ve etmeyenlerin delilleri için bkz. Selim Özarlan, *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası Yay. Konya.2001,s.316–326.

⁴³⁷ Seyfuddin el-Âmidî, *a.g.e.*, s. 302.

⁴³⁸ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelmât*, s.338,340; Selim Özarlan, *a.g.e.*,s. 326.

⁴³⁹ el-Meâric 70/42–44.

kalpleri de bomboştur”⁴⁴⁰ buyrulmaktadır. Bu gibi âyetlerde dünyada yapılan çirkin işlerin neticelerinin ne derece ibret verici olduğuna dikkat çekilir.

Allah’ın var ve bir olduğuna dair âyetlerle dolu kâinatı, Allah’tan bir rahmet ve insanları iyiye, güzele davet etmek üzere gönderilen İlahî kitapları anlamayan, onlara karşı adeta kör-sağır olup, ebedi hayatı ve kulun Allah karşısındaki sorumluluğunu inkâr edenlerin, âhirette kör, sağır ve dilsiz olarak haşredileceği beyan edilmiştir.⁴⁴¹ Böylece burada hakkı unutanların, orada da Hak tarafından unutulacakları hatırlatılmıştır. Bu tür tasvirlerin zahiri manalarında anlaşılabilceği gibi işlenen kötü fiillerin dünya ve âhret çapındaki tahribatı ve acı sonuçlarını dile getiren mecâzî anlatımlar olabileceği de söylenmiştir.⁴⁴²

Naslardan anlaşıldığı kadarıyla sorumluluğun genel ilke olarak ferde ait olacağı vurgulanmıştır. “*Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez. Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa, ondan hiçbir şey yüklenilmez, çağırdığı kimse yakını da olsa...*”⁴⁴³ Bununla birlikte hak yoldan sapmalarına sebep olduklarının günahlarından da sorumlu olacakları haber verilmiştir.⁴⁴⁴

Akıl gibi iyiyi kötüyü birbirinden ayırabilen bir yetenekle donatılıp iyiliğe yönelik fitrat-ı selim üzerine yaratılan insana, ilahî vahyin aydınlattığı akla, hikmete ve fitrata aykırı bir davranışta bulunma özgürlüğü de verilmiştir. İnsan buna bağlı olarak, kendisine verilen imkân ve nimetleri hayra yönlendirerek, yapmış olduğu iyiliklere karşılık mükâfat, isyanlarına mukabil de ceza görmek üzere, yaptığı her türlü amelinden sorguya çekilecektir. İnananla inanmayanın, itaat edenle isyan edenin birbirinden ayrılması ilahî hikmet ve adaletin gereğidir.

Diğer bir kısım âlimlerse bazı kimselerin kesin olarak affedileceğini söylerken, bazılarının affedilip edilmemesi konusunda kesin hüküm vermekten uzak durmuşlardır. Bunlar da kendi görüşlerini desteklemek üzere Kur’an’dan birçok âyeti delil

⁴⁴⁰ İbrâhim 14/42–43.

⁴⁴¹ el-İsrâ 17/97–99, Tâhâ 20/124–127.

⁴⁴² Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *DİA*, XXV, 520.

⁴⁴³ el-Fâtır 35/18.

⁴⁴⁴ en-Nahl 16/24, el-Ankebût 29/12–13.

getirmişlerdir. Allah'ın çok affedici ve bağışlayıcı olduğunu gösteren âyetler bunların başında gelir.

"O, kullarından tövbeyi kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir."⁴⁴⁵
"Başınıza her ne musibet gelirse kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder."⁴⁴⁶ "...Yahut (içlerindeki) yaptıklarından dolayı onları helak eder, birçoğunu da affeder"⁴⁴⁷ gibi âyetler bunlar arasındadır.

Aynı şekilde Allah'ın, kullarını affedici olduğu anlamına gelen "el-Afüvv" isminin varlığını işaret ederek bu ismin, ya ikâb edilmesi güzel olan ya da ikâb edilmesi yerinde olmayan kimseden azabı düşürmek şeklinde tecelli edeceğini ifade ederler. Onlara göre, cezalandırılması yerinde olmayan kimseyi cezalandırmak Allah hakkında çirkin olur. Çünkü bu, o kişi hakkında zulüm olur. Zulmedenin zulmünden vazgeçmesinden ise affetmek manası çıkmaz. Bu şekilde düşünülemeyeceğine göre, ancak azap edilmeyi hak eden bir kimseden azap kaldırıldığı zaman af anlamı taşıyacağını belirtirler.

Söz konusu düşünce sahiplerine göre eğer af, tövbe eden kimsenin cezasını düşürmekten ibaret olsaydı, bu faydasız bir tekrar olurdu. Öyleyse af, cezalandırılması yerinde olan, diğer bir ifadeyle bunu hak eden bir kimsenin cezasını kaldırmaktan ibarettir. Bu konudaki ikinci delilleriyse, naslarda Allah'ın çok bağışlayıcı olduğunu ifade eden " *günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden...* " (Mümin 40/3); " *Rabbin, çok bağışlayıcıdır, merhamet sahibidir.* " (Kehf 18/58); " *Şüphesiz ben (Allah), tövbe edene mağfiret ederim*" (Taha 20/82) âyetlerinde yer alan Ğâfir, Ğafûr ve Ğaffâr isimleridir.⁴⁴⁸

Onlara göre affetmek gibi mağfiret etmek de, cezalandırılması doğru olmayan kimseden azabı olduğu gibi düşürmekten ibaret değildir. Çünkü Allah 'mağfiret' sıfatını, kullarına lütfu şeklinde göstermiştir. Eğer mağfiret sıfatı cezalandırılması doğru olmayan kimseden cezayı kaldırmak şeklinde düşünülürse lütuf manası kalmaz. Çünkü çirkin olan bir işi yapmamak, kul için bir lütuf olmaz. Bu, bir bakıma kendi nefesine iyilik etmiş olur. Çünkü eğer Allah böyle yapmış olsaydı, zemme ve kınamaya müstahak olmuş olur, ulûhiyet çizgisinden çıkar, bu sebeple de kullar tarafından övülmeye

⁴⁴⁵ eş-Şûrâ 42/25.

⁴⁴⁶ eş-Şûrâ 42/30.

⁴⁴⁷ eş-Şûrâ 42/32-34.

⁴⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 142.

müstahak olmazdı. O halde mağfiretin, cezalandırılması yerinde olan kimsenin cezasını düşürmekten ibaret olması gerekir.⁴⁴⁹

Râzî verdiği cevapta, bu şekilde düşünenlerin delil getirdiği âyetlerden birinin devamındaki, “Eğer yaptıkları yüzünden onları (dünyada) cezaya çarptırsaydı, elbette azaplarını çarçabuk verirdi. Hayır, onlar için belirlenmiş bir gün vardır ki (o gün gelince) hiçbir kurtuluş çaresi bulamazlar⁴⁵⁰” ifadesine dikkat çeker. Buna göre, Allah’ın af ve mağfireti, dünyada gereken cezayı ahirete tehir etmek manasına hamletmek de düşünülebilir. Bu tür ifadelerden maksat, cezayı düşürmek değil, onu ahirete bırakmaktır. Yani Allah, ya bir imtihan olarak veya acele bir ceza olarak, günahlar sebebiyle cezanın neticelerini vermede acele etmez; birçok günaha karşılık mihnet ve cezada da acele etmez. Yine Allah’ın: “Yahut (içlerindeki) yaptıklarından dolayı onları helak eder, birçoğunu da affeder”⁴⁵¹ âyeti de böyledir. Yani eğer Allah onları helak etmek isteseydi ederdi. Hâlbuki pek çok günahları olmasına rağmen helak etmemiştir.⁴⁵²

Konuyla ilgili bir diğer delilleri ise, Allah’ın rahman ve rahim olduğunu gösteren âyetlerdir. Bu nevi âyetlerle muhtelif şekillerde istidlalde bulduklarını görüyoruz. Allah’ın rahmeti, ya sevaba hak kazanmış kimseler için, ya da cezaya müstahak olmuş kimseler içindir. Allah’ın rahmetinin sevaba hak kazanmış kimseler için olması ise, Allah onlara hak ettikleri sevabı vermiş olduğu için meydana gelir ki bu hak, Allah tarafından zaten verilmesi gereken bir haktır. O’nun bu görevi yerine getirmesi ‘rahmet’ olarak adlandırılmaz.

Allah’ın rahmetinin, ikâbı, yani cezalandırmayı hak etmiş olan kimse için olmasına gelince, bu tür rahmet ya Allah’ın hak edilen azaba daha fazla azap katmaması şeklinde olur ki hak edilenden fazla bir azabı vermek Allah hakkında caiz değildir. Bilakis bundan fazlasını vermemek vaciptir. Nasıl ki mükâfat olarak hak edileni vermek rahmet değilse aynı şekilde hak edilen azaptan fazlasını vermemek de rahmet değildir. Buna göre, geriye sadece, Allah’ın hak edilen bir azabı bırakması, ondan vazgeçtiği için

⁴⁴⁹ Razî, *a.g.e.*, III, 143.

⁴⁵⁰ el-Kehf 18/58.

⁴⁵¹ eş-Şûrâ 42/32–34.

⁴⁵² Râzî, *a.g.e.*, III, 143 vd.

"rahim" olması kalıyor. Bu durumda, tövbe eden küçük ve büyük günah sahiplerine zaten azap etmemek vacip olduğundan, Allah'ın rahmetinin sadece, tövbe etmemiş büyük günah sahiplerine azap etmekten vazgeçtiği için meydana geldiği anlaşılır. Bunlara göre her biri ayrı bir lütuf olan Allah'ın insanı yaratması, ona sayısız rızıklar vermiş olması O'nun sadece dünyadaki rahmetini ifade eder. Hâlbuki ümmet, Allah'ın âhiretteki rahmetinin, dünyadaki rahmetinden daha büyük olduğunda ittifak etmiştir. Asıl rahmet orada söz konusudur.⁴⁵³

Delil getirdikleri diğer bir âyetse: "*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah) ları ise dilediği kimseler için bağışlar.*" (Nisa 4/48) âyetidir. Buna göre Allah'ın, "dilediği kimseler için..." ifadesinin, tövbe eden büyük günah ve küçük günah sahiplerini içine almaması gerektiğini ileri sürerler. Bu ifadeden kastedilen kimselerin tövbe etmemiş olan büyük günah sahipleri olması gerekir.⁴⁵⁴ Çünkü öncelikle bu âyetin anlamı "Bunu bir lütuf olarak bağışlamaz, hak edilmiş bir bağışlama olarak da bağışlamaz" demektir. Bu böyle olunca, Allah'ın: "*Bunun dışında kalan (günah) ları ise dilediği kimseler için bağışlar.*" sözünün manası, şirkin dışındaki günahları bağışlamakla lütufta bulunmuş demektir. Tövbe etmiş olan büyük ve küçük günah sahibini bağışlamak, hak edilmiş bir bağışlama olunca, âyetten onların kastedilmiş olması imkânsız hale gelir. Bu durumda geriye tövbe etmemiş günah sahipleri kalır.⁴⁵⁵

Çocukların durumu hakkında ise farklı görüşler mevcuttur. Ashab-ı Hadis ve Ehl-i Sünnetin çoğuna göre, Müslümanların çocuklarının cennette olacağı görüşü ağır basarken, diğer çocukların durumunun Allah'a ait olduğu, dilediği şekilde davranacağı belirtilmiştir. Haricîlerden bir sınıf, müşriklerin çocuklarının hükmünün babalarınıninkiyle aynı olduğunu yani onların da azap göreceğini, diğer bir kısım ise Allah'ın bunlara elem verebileceği gibi bundan uzak tutabileceğini de savunurken, bir diğer grup da, müşrik ve müminlerin çocuklarının cennette olacağını söylemiştir.⁴⁵⁶ Masum çocukların, dünya ve ahiretteki ilahi azap karşısındaki durumları konusuna Râzî de değinir. Nuh tufanında çocukların durumu hakkındaki bir soruya verdiği cevapta

⁴⁵³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 143.

⁴⁵⁴ Râzî, *a.g.e.*, III, 144.

⁴⁵⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 144.

⁴⁵⁶ Eş'arî, *a.g.e.*, s. 131.

farklı yorumlara yer vermiştir. Buna göre Nuh suresi 10–12 âyetlerini esas alarak, tufandan önce, neslin kesilmiş olabileceği söylenebilir. Dolayısıyla tufan esnasında beraberlerinde çocuk bulunmaması mümkündür. Zira âyet, istiğfarda bulunmadıklarında, Allah'ın, onların oğullarını çoğaltmayacağına delâlet etmektedir. Hasan-ı Basri, çocukların azap edilmeksizin helak edildiğini savunurken Râzî, çocuklar boğulmuş olsalar bile, bir ceza olsun diye boğulmamışlardır. Aksine bu boğulma, başka çocukların normal zamanlar da gerçekleşen boğulma ve yanmayla ölmeleri gibidir. Birlikte ölmeleri ise, çocuklarının da boğulduğunu gözleriyle gördüklerinden, ana-babalarının azaplarının artmasına sebep olması içindir.⁴⁵⁷

Şu kadar var ki, adetullaha bakıldığı zaman, bir kavme toptan helak cezası geldiği zaman, onların içinde çocuklar ve kadınların da imha edilmeleri şeklinde cereyan etmiştir. Ancak bu, o kavmin mükellefleri için bir ceza olurken, çocuklar için ilahi azap anlamı taşımaz. Onların da öldürülmesi kavimleri için ayrı bir azap yerine geçmektedir.⁴⁵⁸ Ona göre çocuklar cehenneme girmeyeceklerdir.⁴⁵⁹

2.3.2. Ruh ve Bedene Birlikte Uygulanacağı

İslam kelâm ekollerine mensup kelâmcılar cismanî haşrin vukuunun mümkün olduğu konusunda ittifak etmekle birlikte bunun tabiatı hakkında ihtilaf etmişlerdir.⁴⁶⁰ Dirilişin cismanî olacağı görüşünde olanlar, genellikle şu âyetleri delil getirmişlerdir.⁴⁶¹ “*Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: "Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?" De ki: "Onları ilk defa var eden diriltecektir. O her yaratılmışı hakkıyla bilendir.*”⁴⁶² ve “*Şüphesiz biz, toprağın; onlardan neleri eksilttiğini bilmekteyiz. Yanımızda (o bilgileri) koruyan bir kitap vardır.*”⁴⁶³ Konusu itibariyle genel olarak kıyametin mutlaka gerçekleşeceği ve insanın yargılanacağından bahseden Kıyamet suresinde de, parmak uçlarının bile düzeltileceği ifade edilerek haşrin hem cismanî hem de ruhanî olacağına işaret edilmiştir.⁴⁶⁴ Dolayısıyla tıpkı nimetlerden istifade gibi azap

⁴⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, XXX, 130.

⁴⁵⁸ Râzî, *a.g.e.*, XXV, 19.

⁴⁵⁹ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 185.

⁴⁶⁰ Selim Özarlan, *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası Yay. Konya. 2001, s. 237.

⁴⁶¹ Bilmen, *a.g.e.*, s.338.

⁴⁶² Yasin 36/78–79.

⁴⁶³ Kâf 50/4;Bk. İsrâ 17/51;Kıyamet 75/3–4;Yasin 36/51.

⁴⁶⁴ el-Kıyamet 75/4; Bkz. İlyas ÜZÜM, “Kıyame Suresi”, *DİA*, XXV, s. 516.

görme de ruhanî olmanın yanında bedene de uygulanacaktır. Nasıl ki cismanî cennette nehirler, ağaçlar, huriler, yiyecekler gibi nimet sebepleri varsa cehennemde de ateş, zakkum, zincirler gibi azap sebepleri vardır.⁴⁶⁵

Râzî'ye göre varlığı veya yokluğu aklen mümkün olan her şeyin, varlığını ya da yokluğunu ispat etmek, ancak naklî delil ile mümkün olabilir.⁴⁶⁶ Kuran'a imanla haşri cismanîyi inkârın aynı kalpte bulunmaları mümkün değildir. Râzî, haşre delil olarak tüm peygamberlerin bu konudaki icmasını ve onların doğruluklarını, haşri haber veren ilahî kitapları delil getirmiştir.⁴⁶⁷ "*Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmiz)? Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüşür!*"⁴⁶⁸ âyetini, "Allah ölümlerden her birinin bütün parçalarını bilendir. Onlardan birinin parçasını diğerine karıştırmaz. O, bunları bir araya getirmeye de kadirdir. Öyle ise O'nun insanları diriltmesi akıldan uzak görülemez" şeklinde yorumlayarak bunun, öldükten sonra dirilişin ve Allah'ın buna kadir oluşunun deliline bir işaret olduğunu belirtir.⁴⁶⁹ Ona göre bedenlerin tekrar yaratılmasını inkâr noktasında ileri sürülen görüşler gayet zayıftır.⁴⁷⁰

Bunlardan başka âyet ve hadislerde geçen cennet ve cehenneme dair nimet ve azaplarla ilgili betimlemeler, âhiret hayatının hem cismanî hem ruhanî olacağını gösteriyor. Filozoflar ise azabın da lezzetin de sadece ruhanî olacağını ileri sürmüşlerdir.⁴⁷¹ Âyet ve hadislerdeki tasvirin, aslında ruhanî sevap ve cezanın anlatılması, iyiliğe teşvik, kötülükten vazgeçirmek için yapıldığını, ruhanî ve aklî lezzetlerin cismanî lezzetlere göre daha üstün olduğu görüşünü savunurlar. Cismanî haşri inkâr eden bu yaklaşımlarının, cennet ve cehennem Kur'an'da tavsif edildiği gibi mevcut olmasının inkârı demek olduğunu, dolayısıyla söz konusu görüştekilerin açık bir inkâr içinde olduklarına hükmederek en sert çıkışı Gazzâlî yapmıştır.⁴⁷² Ona göre cennet ve cehennem tavsifine dair gelen tasvirler öyle bir dereceye ulaşmıştır ki başka türlü tevili mümkün değildir. Diğer taraftan, Allah'ın ahiretle ilgili ortaya koyduğu hususlar, O'nun kudreti noktasında muhal olmadığı için zahiri manayı esas almak gerektiğini

⁴⁶⁵ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saadet*, I, 89;es-Sâbûnî, a.g.e., s. 93.

⁴⁶⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 132.

⁴⁶⁷ Râzî, *el-Mesâilu'l Hamsûn Fî Usûli'd-Dîn*, s. 65.

⁴⁶⁸ Kâf 50/3.

⁴⁶⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVII, 131-133.

⁴⁷⁰ Râzî, *el-Mebahisü'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilahiyat ve't-tabiiyyat*, s. 450.

⁴⁷¹ Râzî, a.g.e., s. 447.

⁴⁷² Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, Dâru'l Meşrik Yay. , 4. Baskı, Beyrut, 1990, s. 254.

söylemiştir. Zahirî manayı almanın mümkün olduğu yerlerde bunun terk edilmemesi Râzî'nin de sıkça vurguladığı bir ilkedir. Gazzâlî, ikinci hayatın ruh ve bedenle birlikte olacağını ve bu bedenin dünya hayatındakine benzer olabileceği gibi bundan farklı unsurlardan müteşekkil, hatta tamamen yeniden yaratılmış bir bedenle de olabileceğini belirtir. Bu dirilme, ruhun bedene döndürülmesiyle olacaktır.⁴⁷³

Ehl-i sünnet kelâmcılarının çoğu, toprağa karışan bedenin tamamen yok olması halinde bile, ölümden önceki varlık ve keyfiyetiyle yaratılabileceği görüşünü benimserler.⁴⁷⁴ Çürüyüp yok olan bedenin âhirette tekrar aynıyla meydana gelmesini uzak görerek haşrin baki olan ruhla gerçekleşeceğini söyleyenlere farklı cevaplar vermişlerdir. Buna göre, esasında dünyadayken her bedenin her an değişikliğe uğramasıyla birlikte değişmeyen kısımları vardır.⁴⁷⁵ Haşirde de insan, o bedene ait bu asli cüzlerden yaratılacak olup, diriliş için dünyadaki bedene ait çürümüş parçaların aynen iadesine gerek yoktur. İnsan vücutları biri aslî diğeri zâid olmak üzere iki çeşit eczadan müteşekkildir. Aslî olan kısımlar değişmez, başka varlığın aslî ela da birleşmez. İşte insan bu ecza üzerine diğeri bir kısım zâid eczaların ilave edilmesiyle ruhun da taalluk etmesiyle aslı üzerine yaratılacaktır.⁴⁷⁶ Zâid eczası pek çok değişikliğe uğrar. Bir insanın şimdiki haliyle bundan beş sene önceki hali arasında fark vardır ama insan yine aynı insandır. On sene evvel işlediği suçtan dolayı bugün cezalandırılırsa bunda adaletsizlik yoktur. Maddî beden ruhun libası hükmündedir. Asıl cezayı çeken, elemi hisseden de ruhtur. Bundan hareketle ahirette, günahları işleyen bedenden farklı, zaman içersinde değişikliğe uğramış yeni bedene azap uygulanmasını adalet ters görmek doğru bir yaklaşım değildir.⁴⁷⁷ Günümüzdeki genetik ilmine ait gelişmeler, insanın fizyolojik ve psikolojik yapısına dair bilgi ve şifrelerin genlerde bulunması gerçeği kelâmcıların görüşünü desteklemektedir.⁴⁷⁸ İnsanın her bir cüzünde, bütünü hakkında bilgi veren milyonlarca genlerden biriyle dahi, tekrar yaratılacağı akla uzak değildir. İnsan öldükten sonra, bedeni dağılarak, molekül ve maddeleri başka varlıklara geçiyor. Allah, insanı ahirette diriltirken başka insanlara aslî cüz DNA olmaktan koruması ve

⁴⁷³ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 235–247.

⁴⁷⁴ Bedenlerin dirilişini kabul edenler ve etmeyenlerin görüşleri için Bkz. Selim Özarlan, *a.g.e.* s. 245 vd.

⁴⁷⁵ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Din*, s.81.

⁴⁷⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXVI, 96; Tefâtânî, *a.g.e.*, s.254,255.

⁴⁷⁷ Bilmen, *a.g.e.*, s.337.

⁴⁷⁸ Yusuf Şevki Yavuz, *DİA*, “Ba's”, V, 100.

onun bedeninin planını tamamen içeren bir molekülden yaratması mümkündür. Ve onu bu molekülden yaratırken de diğer maddelerini ilâve edebilir. Esasında insan bedeni dünyada iken de sürekli hücre yenilenmesiyle karşı karşıyadır. Râzî de insanı tanımlarken, onun görünen şeklinden öte, görünen bu bedene sirayet etmiş olan nuranî bir cisim olduğunu söyler.⁴⁷⁹ İnsan ruhuyla insandır. İnsanın ruhu değişmez ve ölmez. Bozulmadan aynen kalır. İnsanın dünyada şuurlu olarak işledikleri amellerinin hepsinin bilgisi onun ruhunda aynen mahfuz kalır. Hayatta iken dahi çok ileri yaşlardaki biri on yıllar öncesine ait bilgileri bedeni aynı olmamasına rağmen saklayabilmektedir.

Bu noktada Râzî Allah'ın ilim ve kudret sıfatlarına vurgu yapar. İlim ve kudret sahibi olan Allah, ölen ve ölümlle birlikte toprak olmuş, bazı eczası toprağa karışmış, bir kısmı denizin derinliklerinde, bir kısmı dağların tepelerinde olan parçalarını toplar ve bir terkiple onu yeniden yaratabilir.⁴⁸⁰ Yani cismanî diriliş, kalan beden parçalarının toplanıp hayatın tekrar iade edilmesi suretiyle olacaktır.⁴⁸¹ Nitekim Allah Teala da "*Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmiz)? Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüşür!*" diyerek dirilişi uzak gören inkârcı yaklaşıma, "*Şüphesiz biz, toprağın; onlardan neleri eksilttiğini bilmekteyiz. Yanımızda (o bilgileri) koruyan bir kitap vardır*" âyeti ve devamındaki âyetlerle, aynı kudrete işaret ederek cevap vermiştir.⁴⁸² Zira âlem zaten muhdestir. Yani bir yokluktan gelmiştir. Yokluktan gelen ona geri dönebileceği gibi ma'dûm olanın da vücut bulması mümkündür. Râzî haşrin cismanî olmasının gerçekliğini "*Meâlimu Usûli'd-Dîn*" eserinde üç mukaddimeyle ispat eder.⁴⁸³

Neticede Allah'ın kudreti bakımından madûmun iadesi caizdir.⁴⁸⁴ Bu mümkün olmasaydı yoktan yaratması mümkün olmazdı. İbtidâen yaratan zat sonradan da yaratabilir.⁴⁸⁵ Yoktan yaratılma özü itibariyle mümkün olmasaydı ilk defa yaratılması gerçekleşmezdi. Özü itibariyle vacip yani zorunlu olsaydı, ikinci defa yok olmazdı.⁴⁸⁶ Kur'an bunun ilk yaratmaya göre daha kolay olduğunu ifade eder.⁴⁸⁷ Şu da var ki,

⁴⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 37; *Muhassal*, s.559-560; *Erbâin Fi Usul'd-Din*, II, 53.

⁴⁸⁰ Râzî, *Mesâilu'l Hamsûn Fi Usûli'd-Dîn*, s. 65.

⁴⁸¹ Râzî, *Muhassal*, s. 555.

⁴⁸² Kâf 50/3-4.

⁴⁸³ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 90.

⁴⁸⁴ Râzî, *Kitâbü'l Erbâin fi Usûli'd-Dîn*, s. 40.

⁴⁸⁵ Seyfuddin el-Âmidî, *a.g.e.*, s. 300.

⁴⁸⁶ Selim Özarlan, *a.g.e.* s. 237.

⁴⁸⁷ Yâsîn 36/79.

kâinatta hiçbir şeyin tamamen madûm olmadığı, muhtelif yer ve şekillerde varlığını devam ettirdiği açıktır. Öyleyse öldükten sonra, zerrelere haline gelmiş, dağılmış bu parçaları toplamak, yoktan yaratan için mümkündür.⁴⁸⁸ Zira Allah'ın kudreti bütün mümkünata şamildir. Râzî bu konudaki görüşünü şu şekilde açıklar: “Eğer ruhun varlığını kabul ediyorsak, nasıl ki ruhun birinci defada bedenle ilgisi imkânsız değilse, onun ikinci defa da ahirette bedenle ilgisi imkânsız değildir. Çünkü Hak Teâlâ'nın o bölünmüş parçaları ikinci defa bir araya getirerek, önceki şekliyle o insanı yeniden yaratacağını söylemek uzak bir ihtimal değildir.”⁴⁸⁹ Cismanî yaratılış kabul edildiğine göre bu durumda, gerek lezzetin gerekse azabın hem ruhla hem de bedenle alakalı olacağı sabit olmuş olur.

2.3.3. Süresi

İslâm kelâmcılarının tartıştıkları konulardan biri de cennet ve cehennemın sonsuz olup olmadığı ya da bir diğer ifadeyle, cennetlik ve cehennemliklerin bir müddet mükâfat ve ceza sonrası yok olup olmayacağı konusudur. Bununla birlikte cennetin sonsuzluğu kabul edilirken tartışma daha çok, cehennemın ve azabının sonsuz olup olmadığı hususunda yoğunlaşmıştır. Aslında konu İslâm'dan önce de farklı inanç sahiplerince tartışılmış, dünyada yapılanlara karşılık uhrevî bir cezanın olacağı kabul edilmesiyle birlikte, daha çok bu cezanın hak edildiği kadar devam edip bir gün sona ereceği düşünülmüştür.⁴⁹⁰ İslâm düşüncesinde ise birbirinden farklı görüşler benimsenmiştir. Her düşünce sahibinin, Kur'an ve Sünnetten kendi görüşüne yer aradığı görülmektedir. Ancak konuyla ilgili aynı naslar üzerinde, herkesin kapasitesi ve kendi düşünce eğiliminin bir sonucu olarak çok farklı sonuçlar ortaya konmuştur. Şimdi azabın müddeti ile ilgili ileri sürülen görüşleri örnekleriyle ortaya koyup Râzî'nin konuyla alakalı yaklaşımına yer vereceğiz. Râzî bu konuda öncelikle azabın ebedî olmadığını savunanların görüşlerini ortaya koymaktadır.

⁴⁸⁸ Râzî, *el-Mesâilu'l Hamsûn Fî Usûli'd-Dîn*, s. 63; Bilmen, *a.g.e.*, s. 335.

⁴⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 14.

⁴⁹⁰ Selim Özarlan, *a.g.e.*, s. 327; Cennet ve Cehennemın sonlu olup olmadığıyla ilgili görüşler ve delilleri için bkz. 328–354.

2.3.3.1. Ebedî Olmadığını Düşünenler

İslam ümmetinin çoğu azabın ebedî olduğu konusunda aynı görüşü savunmasıyla birlikte bu konuda farklı düşünenler de vardır. Muhyiddin Arabî ve o meslekte olanlara göre cehennem ateşi oradakilerin tabiatına uygun geleceğinden azap değil mütelezziz olacaklardır. Yani cehennemliklerin yapısı ateşe uygun olduğu için ateş onlara zarar vermeyecektir.⁴⁹¹ Hz.Ömer, İbn Mes'ud, Ebû Hureyre'ye atfedilen diğer bir görüş ise azabın ebedî olmayıp bir gün sona ereceği şeklindedir. Bu görüşte olanlar genellikle Hûd 11/107 âyetindeki “*Rabbinin dilediği müddet müstesna*” istisnaya dikkat çekerler. Yine bu tercihlerine delil olarak bazı hususlara yer verirler. Kur'an'daki ehl-i rahmet ve ehl-i gazabın cezalarının birlikte zikredildiği yerlerde, ehl-i rahmetin mükâfatının ebedî olduğu belirtilirken ehl-i gazabın cezası mutlak olarak zikredilmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in çeşitli yerlerinde Allah'ın va'dinden dönmeyeceği söylenirken, va'dinden dönmeyeceği ifadesi hiç yer almamıştır. Allah'ın va'di de haktır va'di de ancak Allah va'dini yerine getirir ama va'dini yerine getirip getirmemekte muhayyerdir. Nâr baki kaldığı müddetçe oradakiler de baki kalacaklar.⁴⁹² İlk dönem Mutezilîlerden Ebu'l Huzeyl el-Allaf'a göre cennet, cehennem ve içindekiler yok olmamakla beraber içindekilerin hareket kabiliyetleri ortadan kalkacaktır. Neticede lezzet de azap da olmaksızın, bir sükûn içinde kalacaklardır.⁴⁹³ Cehm b. Safvan ise, sonsuz olmaları durumunda, sonsuzlukta Allah'ın bu sıfatıyla aynı olmaları neticesi çıkacağından, Cennet ve Cehennemde içinde bulunanlarla birlikte fani olduğuna hükmetmiştir.⁴⁹⁴ Allah'ın Âhir isminin bunu gerektirdiğini iddia etmiştir.⁴⁹⁵ Ona göre Allah'ın, başlangıçta olduğu gibi sonsuzlukta da yalnız olması gerekir. “hâlidîne fiha” ifadelerini mübalağa ve tekide hamlederek, cennet ve cehennemde ebedî kalışın hakikat anlamında olmadığını belirtmiştir. Ayrıca “*gökler ve yer durdukça onlar orada ebedî kalacaklardır*”⁴⁹⁶ âyetine dayanarak, âyette şart ve istisna bulunduğunu, oysa ebedîlik ve sonsuzlukta şart ve istisna bulunmayacağını ifade etmiştir.⁴⁹⁷ Cehmiyye'nin bu

⁴⁹¹ Musa Bigiyef, *Rahmet-i İlahiye Bürhanları*, Şark Kütüphanesi Yay.1911,s. 25,26.

⁴⁹² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 328.

⁴⁹³ Abdülkahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 74; Râzî, *Mealimu Usuli'd-Din*, s. 237; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Trc. Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri*, s.63; Eş'arî, a.g.e., s. 377.

⁴⁹⁴ Eş'arî, a.g.e., s. 149,339; Teftâzânî, a.g.e.,s. 259;Nesefî, Ebu'l-Muin, *Bahru'l-Kelâm*, s. 72.

⁴⁹⁵ Eş'arî, a.g.e., s. 377.

⁴⁹⁶ Hûd 11/108.

⁴⁹⁷ Şehristânî, a.g.e., s. 91; Mürcie'den bir fırka ise Allah bir haber verip sonra ondan istisnada bulunabilir. Böylece onu yapması veya istisnadan dolayı yapmaması O'na aittir. Bunlar istisnanın

düşüncesi Allah'ın adalet ve rahmetini görmemekle beraber, ebediyet düşüncesini de tamamen ortadan kaldırmaktadır.⁴⁹⁸ Ehl-i Sünnet ve onunla aynı düşüncüyü paylaşan diğer İslâm ekolleri bu yaklaşıma karşı çıkmışlardır. Buna göre Cennet ve Cehennem'in içindekilerle birlikte sonsuz olması, sonsuzlukta Allah'la ortak olmaları sonucunu doğurmaz. Zira Allah, mutlak sonsuzken bunların sonsuzluğu ise mümkündür.⁴⁹⁹ Yani cennetin de cehennemin de sonsuz olmaları ancak Allah'ın dilemesiyledir.

İbn Kayyım el-Cevzî (h.691–751) de cennetin sonsuzluğunu savunurken cehennemin bir gün yok olacağı görüşünü benimsemiştir. Ona göre cehennem var oldukça azap da olacak, ancak cehennemin ebedî olduğu konusunda icmâ yoktur. Bazı sahabelerin de cehennemin bir gün yok olacağı düşüncesinde olduklarını belirtmiştir. Kur'an ve hadisler de cehennemin yok oluşunun imkânsızlığını ortaya koymamaktadır. İbn Kayyım bu yok oluşa dair yirmi beş delil sayar. O da bu görüşe sahip olanlarda olduğu gibi delil olarak, temelde Enam 6/128, Hûd 11/107 âyetlerindeki istisnalar ve Nebe 78/23 deki 'ahkâb' kelimesini almıştır. Ayrıca cennetin ilahî rahmeti, cehennemin ise ilahî gazabı ifade ettiğini, Allah'ın rahmeti gazabından üstün olduğuna göre cennetin ebedî olarak devam edip, cehenneme üstün gelmesi gerektiğini savunur. Delillerini sıralayıp cennetlik ve cehennemliklerin nimet ve azaplarını tasvir ettikten sonra ulaştığı sonucun Hz. Ali'nin görüşü olduğunu belirtir.⁵⁰⁰ Son devir âlimlerinden Musa Bigiyef de İbn Kayyım el-Cevzî'nin takipçilerindedir. O da Cehennem'in ebedî olmamasının Allah'ın rahmetinin bir gereği olarak görür. Sonsuzluk içerisinde insan ömrü göz açıp kapamak kadar kısadır. Bu kısa ömürde dahi halis bir rahat yüzü görmeyen insanların ebedî olarak yanmaları Allah'ın merhametine sığmaz. Müellif bir adım daha ileri giderek böyle azap edenin Erhame'r-Rahimîn olamayacağını belirtir. Her dinin sahiplerinin ahirette sadece kendilerinin kurtulacağını söylediği bir dünyada, İslam'ın ise kurtuluşun, bir gün bütün insanlar için va'di olduğunu söyleyebilmenin İslam adına bir fazilet olacağını savunur.⁵⁰¹ İzmirli İsmail Hakkı'ya göre ise cehennemlikler, günahlarından temizlenmek için verilen azapta, arınmaya ihtiyaç olduğu kadar

zahir üzere olduğunu iddia ederler. Bk. Eş'arî, Ebu'l Hasan, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, s. 146.

⁴⁹⁸ Selim Özarlan, *a.g.e.*, s. 330.

⁴⁹⁹ Nesefî, Ebu'l-Muin, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁰⁰ İbn Kayyım el-Cevzî, *Hâdi'l Ervah Îlâ Bilâdi'l-Efrâh*, Dâr-ı İbn Kesir, 1998, Beyrut, s. 503–528.

⁵⁰¹ Musa Bigiyef, *Rahmet-i İlahiye Bürhanları*, Şark Kütüphanesi Yay.1911,s.25,26; Mustafa Sabri Efendi, Musa Cârullah Bigiyef'in bu görüşlerini "Yeni Müctehidlerimizin Kıymet-i İlmiyesi" adlı eserinde şiddetli bir şekilde reddetmiştir. Bkz. Bedir Yay. İst.1998.

kalacaklardır. Yani azabı gerektiren şeyler var oldukça cehennemde olacaklar.⁵⁰² Yine son devir âlimlerinden Nursi de, öncelikle kâfirlerin ebedi cezayı hak ettiklerini, dolayısıyla azabın ebedi olduğunu ve uygunluğunu savunmakla birlikte, azaptakilerin cezalarını çekmelerinden sonra azabın şiddetini kaybedeceği şeklinde bir görüş ortaya koyar. Ona göre küfür üzere ölen bir insanın, ebedi olarak dünyada kalacak olsa da ömrünü yine küfürle geçireceği, yine küfür, sayısız nimetlerin O'ndan olduğunu görmemekle birlikte nihayetsiz ilahi sıfatları inkâr anlamı ifade etmesi gibi noktalardan sınırsız bir günah manası taşımaktadır. Dolayısıyla cezası da buna göre daimidir. Bu sonsuz azap ilahi rahmete de uygundur. Çünkü küfür üzere ölmüş kişi hakkında, biri yokluk diğeri ise ebedi bir azapta kalmak üzere iki ihtimal vardır. Yokluk ise en büyük şerdir, kötülüktür. Bu durumda sürekli azapta da olsa varlık daha hayırlıdır. Ancak, kâfir her ne kadar bu durumu kendisi hazırlamış olsa da amelinin cezasını çektikten sonra, ateşle aralarında bir nevi ülfet meydana gelir. Bu noktadan sonra kişi önceki şiddetlerden kurtulur.⁵⁰³ Hadisler hakkında ayrıntılı bilgi vermemekle beraber bir kısım rivayetlerin buna işaret ettiğini belirtmekle yetinmiştir.

Azabın devamı hakkında bir âyette şöyle buyrulmuştur: "*Gökler ve yer durdukça, orada ebedî kalıcıdırlar. Rabbinin dilediği müddet müstesna...*"⁵⁰⁴ Azabın ebedî olmadığını söyleyenlere göre, azabın devamından istisna edilen "*Gökler ve yer durdukça*" ifadesi, onların ceza sürelerinin, göklerin ve yerin kalma süresine kadar olduğuna, azabın istisna edilen o vakitte son bulacağına delâlet eder. Yani göklerin ve yerin devam müddetinin bir sonu olduğuna göre kâfirlerin ceza müddetinin de, bir sonu olmalıdır. Ayrıca, "*Onlar devirler boyunca cehennemde içinde kalacaklar*"⁵⁰⁵ âyeti de cehennemde belli bir süre kalacaklarını beyan etmektedir.

Aklî delil olarak da bazı deliller ileri sürerler. Öncelikle kâfirlerin dünyada yapmış oldukları isyanları sınırlıdır. Sonu olan bir suç, sonsuz bir ceza vermek zulüm olur. Diğer taraftan bu cezanın ceza görene faydası olmayan sırf bir zarar anlamı taşımakla birlikte, fayda ve zarar verilmekten münezzeh olan Allah için de faydadan uzak olacağını dolayısıyla sadece görene zarar taşıyan, azaptan uzak Cennetteki müminlere

⁵⁰² İzmirli, *a.g.e.*, s. 328.

⁵⁰³ Said Nursi, *İşârâtü'l İ'caz*, Trc. Abdülmecid Nursi, Sözlere Yay. 2003, s. 71–72.

⁵⁰⁴ Hûd, 11/107.

⁵⁰⁵ en-Nebe 78/23.

de hiçbir yararı olmayan bu şekildeki ebedi bir cezanın caiz olamayacağını düşünmüşlerdir.⁵⁰⁶

Fahreddin Râzî, bu görüşe karşı kendi delillerini ortaya koyarak kâfirlerin azabının ebedî olduğunu savunmuştur. Ümmet-i Muhammed'in çoğunun, kâfirlerin azabının devamlı olacağını düşündüklerini söyleyerek, âyetteki "*Gökler ve yer durdukça, orada ebedî kalıcıdırlar*" cümlesiyle azabın ebedi olmayacağına istidlalde bulunmalarına karşı getirilen delilleri sıralamış, neticede bu âyetin, kâfirlerin azabının kesintiye uğrayacağına delâlet etmediğini izah ve ispata çalışmıştır. Buna göre, âyetteki gökler ve yerle kastedilen, fani dünyanın değil, âhiretin gökleri ve yeridir. Zira bir âyette, "*O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere tebdil olur...*"⁵⁰⁷ buyrulmuştur. Şu da bir gerçek ki Araplar, bir şeyin devamlılığını anlatmak istediklerinde bunu, "gökler ve yerler durdukça" ifadesini kullanarak yapmaktadırlar. Ki buna benzer "gece ile gündüz birbirini izledikçe", "dağ yerinde durdukça" gibi deyimler de, bu anlamdaki kullanımlar arasındadır. Aynı şekilde burada da, onların alışmış oldukları bir kullanım tercih edilmiştir. Bu anlatımdan, ebedîlik ve kesintiye uğramayan bir sürekliliğin ifade edildiği anlaşılmaktadır. Neticede bu âyet, söz konusu azabın uzunluğunu ve süresinin, asırlar, çağlar boyunca olacağına delâlet etmektedir.⁵⁰⁸

Râzî'nin de önemli bir görüş olarak dikkate aldığı bir diğer yoruma göre, âyetteki istisna, tevhîd ehlini ateşten çıkarmayı ifade etmektedir. Çünkü Allah'ın, "*Mutsuz olanlara gelince; cehennemdedirler.*" cümlesi, bu hükmün bütün bedbahtlar hakkında verildiğini ifade etmektedir. Sonraki "*Rabbi'nin dilediği hariç*" cümlesi ise, bu hükmün herkes için bulunmamasını gerektirir. Cehennemdeki ebedîlik hükmünü tamamından kaldırmak için onu, bütünün bir kısmından izale yeterli olacaktır. Böylece bazı bedbahtlar için ebedî kalış hükmü kalkmış oluyor. Râzî, cehennemdeki ebedî kalmanın kâfirler için olduğu sabit olunca, buradan hareketle kendilerinden ebedî cehennemde kalmak hükmünün kaldırılmış olduğu kimselerin, ehl-i kiblede olup fâsıklar, günahkârlar olduğu sonucuna varır. Ayrıca âyet, "*Çünkü Rabbin ne dilerse, onu hakkıyla yapandır*" cümlesiyle bitirilmiştir. Dolayısıyla istisna, günahkâr müminlerin ateşten çıkarılması manasında alınırsa daha güzel olur. Bu durumda Allah Teâlâ sanki

⁵⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 51.

⁵⁰⁷ İbrâhîm 14/48.

⁵⁰⁸ Râzî, *a.g.e.*, XVIII, 52.

şu şekilde buyurmaktadır: "Ben kahrımı ve kudretimi ortaya koydum. Sonrasında mağfîret ve rahmetimi de izhar ettim. Çünkü ben, dilediğimi istediğim şekilde yaparım. Şüphesiz hiç kimsenin bana karşı bir hükmü olamaz."⁵⁰⁹ Sonsuz kudret ve hâkimiyetiyle kâfirleri cehennemine koyar, mümin kullarından günahkâr olanları da istediği zaman rahmet ve mağfîretiyle, aynı kudretiyle çıkarır Cennetine alır.

Cehennemin ebediliğini savunanların delil olarak gördüklerinden bir diğer delili de şu âyettir: " içinde çağlar boyu kalacakları bir dönüş yeridir."⁵¹⁰ Aslında bu âyeti hem ebediliği savunanlar, hem de bunun karşısında olanlar tarafından delil getirildiğini görmekteyiz.⁵¹¹ Burada tartışma konusu edilen asıl kelime ise "ahkâba"dır. Bu kelimenin ifade ettiği mana konusunda farklı görüşler belirtilmiştir.

"Ahkâb" kelimesi "hukub" kelimesinin çoğuludur. Kelime anlam itibariyle 'zaman' demektir. Rağîb el-İsfehânî' ye göre, (el-hıkbetu) kelimesinin seksen yıla tekabül ettiği de söylenmekle birlikte bu kelimenin sınırsız bir zamanı ifade ettiği daha doğrudur.⁵¹² Kelimeye *Lisanu'l Arab*'da birbirini takip eden çağlar, zamanlar anlamı verilmiştir.⁵¹³ Fahreddin Râzî de kelimeyle ilgili dilcilerin görüşlerine yer verir. Buna göre "el-Hukbu" seksen yıla tekabül edip, çoğulu "el-Hukub"dur. "el-Hıkab" kelimesi ise belli bir vakti olmayan "yıllarca" demek olup, tekili "hıkbetün"dür. Bu kelime ise, "sınırsız zaman" anlamındadır.

Ferra'dan gelen bir rivâyete göre bu kelime "ardı ardına, peş peşe, kesintisiz" gibi anlamlara gelmektedir. Buna göre, "ahkâba" ifadesinin anlamı, "Onlar, o cehennemde, birbirini izleyen ardı ardına gelen asırlar boyu kalacaklardır" şeklinde olur. Bu durum kelimenin geçtiği diğer bir yer olan "*İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim*"⁵¹⁴âyetinde de böyledir.

Bir kısım görüş sahiplerine göre "ahkâb", kelimesi her ne kadar çok uzun bir süreyi ifade etse de yine de sonludur. İbn Abbas, Hz. Ali ve Hasan-ı Basrî' den bu yönde rivayetler vardır.

⁵⁰⁹ Râzî, *a.g.e.*, XVIII, 53-54.

⁵¹⁰ en-Nebe 78/23.

⁵¹¹ Selim Özarlan, *a.g.e.* s. 335-337.

⁵¹² el-İsfehânî, *a.g.e.* s. 133.

⁵¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, I, s.326.

⁵¹⁴ el-Kehf 18/60

Ata, Kelbî ve Mukâtil, İbn Abbas'ın âyetteki “ahkâba” kelimesi hususunda şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: "Bir "hukb", seksen kûsur yıl demektir. Sene ise, üç yüz altmış gündür. Gün ise, dünya günlerinden bin yıldır. " Dolayısıyla İbn Abbas'a göre buradaki kelime uzun zaman dilimi ifade etmekle birlikte ebediyet ifade etmemektedir. Hilâl el-Hicrî, Hz. Ali (r. a)'ye bu âyetin manasını sormuş, Hz. Ali (r. a) de, "Hukb", yüzyıl, bir yıl, on iki ay, bir ay otuz gün, bir gün ise, bin yıldır " şeklinde cevaplamıştır. Hasan el-Basrî de, el-ahkâb kelimesinin ne demek olduğunu kimse bilemez. Ancak şu kadar var ki bir tek "hukb", yetmiş bin yıl; bu yılın tek bir günü de, sizin saydığınız bin yıl gibidir" demiştir.

Râzî ise, bu kelimenin azabın sona ereceğinden ziyade sonsuzluk ifade ettiğini belirtir. Ona göre âyette geçen “ahkâb” lafzı, sınırı ve sonu olan bir "hukub" yani uzun çağın geçtiğine delalet etmez. Çünkü tek bir hukub, yukarda da belirtildiği gibi her bir günü dünya günlerinden bin gün olan seksen, yüz sene gibi sonlu olabilir. Âyette ise kelime çoğul olarak gelmiştir. Buna göre âyetteki mana, *"Onlar orada birbirini izleyen asırlar boyunca kalacaklardı."* anlamındadır. Yani, bir "hukub" geçtikçe, onu bir başka "hukub" izleyecek ve bu iş hep böyle sürüp gidecektir. Görüldüğü gibi Râzî, böylece âyetin, azabın ebedî olarak süreceğini ifade ettiğini belirtmiştir. Ona göre buraya bakarak Cehennem'in oradakiler için bir vakitte sona ereceği söylenemez. Bu kelimenin, azabın sonlu olduğunu ifade ettiği farz edilse bile, bu ifadenin cehennemliklerin oradan çıkışlarına delaleti “mefhumî” bir delalettir. Ama buna karşın *“Ateşten çıkmak isterler ama ondan çıkabilecek değillerdir. Onlara sürekli bir azap vardır”*⁵¹⁵ gibi pek çok âyet, onların oradan çıkarılmayacaklarını açıkça göstermektedir. Doğru olan açık olanın tercih edilmesidir.⁵¹⁶ Elmalılı da benzer bir yorumla kelimenin müfredinin bir son ifade etmesinden çoğulunun da son ifade edeceğinin anlaşılmasını gerektiğini belirtir. Şu da var ki buradan azabın sonlu olacağına dair bir delil çıkarılsa bile azabın ebediliğiyle ilgili diğer âyetlerde yer alan naslara muaraza edemez.⁵¹⁷ Neticede “ahkab” kelimesi, insanın sınırlı aklıyla kavrayamadığı ebediliğin, ne kadar uzun bir süre olduğunu zihinde canlandırmak içindir. “Çağlar boyu” anlamı ifade eden bu kelimeyle, sonsuzluk

⁵¹⁵ el-Mâide 5/37.

⁵¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 13–14.

⁵¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 390.

bir nevi parçalara bölünerek idrak ettirilmek istenmiştir.⁵¹⁸

Azabın süresi hakkında bize bilgi veren âyetlerden olan, "*Allah'ın diledikleri hariç, içinde ebedi kalmak üzere duracağınız yer ateştir*"⁵¹⁹ âyetindeki istisnadan maksadın ne olduğu, Allah'ın dilediklerinin kimler olduğu hususu, üzerinde konuyla ilgili tartışılan meselelerden biridir. Râzî öncelikle buradaki 'mesvâ' kelimesine dikkat çeker ve bunun durulacak, karar kılınacak ve varılacak yer anlamına geldiğini belirtir. İnsanın dünyada, bir makamı ve karar kılacağı bir yeri bulunup, ölmesi ile o yerinden kurtulma ihtimali olacağını, bu kelimenin de bu anlamda, sonunda oradan çıkılabileceğini akla getirebileceğinden dolayı Allah, "ebedî kalıcı olacağınız" ifadesiyle âhiretteki meskenin ebedî ve devamlı olduğunu beyan buyurarak bu zanna mahal bırakmamıştır. Ancak, "*Allah'ın dilemesi müstesna*" buyruğuyla ilgili olarak değişik izahlar yapılmıştır. O zaman insanların, henüz ebedî olarak cehenneme girmediklerini kabul ederek, bundan maksadın, mahlûkatın hesaba çekildiği vakitleri istisna ettiğini söyleyenler olduğu gibi, maksadın, insanların Cehennem azabından zemheri azabına geçtikleri vakitler olduğunu belirtenler olmuştur. Elmalılı'ya göre de bu ifadeden maksat, devam ve sürekliliğin ancak ve ancak Allah'ın isteği ve dilemesiyle olacağını bildirmektir.⁵²⁰ İbn Abbas ise Allah Teâlâ'nın bununla, ilm-i ezeli ile Müslüman olacaklarını ve Hz. Muhammed (s.a.s)'i tasdik edeceklerini bildiği kimseleri istisna ettiğini belirtmiştir. Râzî, Ebû Müslim'e ait olan şu görüşü de mümkün görmektedir; ona göre bu istisna, ebedîlikle ilgili değildir. Bu, onlar için takdir edilmiş olan ecel ile ilgilidir.⁵²¹

Hem nasıl ki âhiretteki nimetler devamlı ve süresizse aynı şekilde âhiret azabı da, devamlı ve süresiz olmalıdır. Devamlı olan nimetlere teşvik; devamlı olan azaptan sakındırmak ise, iyiye teşvik, kötüden sakındırma üslubunun en kuvvetli ve en etkili yolarındandır.⁵²² İnsan fitratında lezzetin son bulması elem ifade ettiği gibi, elem bir vakitte sona ermesinin de lezzet ifade ettiği bilinen bir gerçektir. Öyleyse denilebilir ki, insan için ancak ebedî oldukları zaman Cennet cazip, Cehennem sevimsiz olur.

Cehennem azabının ebedî olacağına dair Râzî'nin görüş bildirdiği âyetlerden biri de,

⁵¹⁸ Yener Öztürk, *İmkânı ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Ahiret*, Işık Yay. İst. 2001, s. 37

⁵¹⁹ el-En'âm, 6/128.

⁵²⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 445.

⁵²¹ Râzî, XIII, 157-158.

⁵²² Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 60.

cehennemliklerle ilgili olup içersinde “hulûd” ve “ebed” kelimelerinin birlikte zikredildiği birkaç yerden biri olan şu âyettir: “*Şüphesiz inkâr edenler, insanları Allah yolundan alıkoyanlar derin bir sapıklığa düşmüşlerdir. Şüphesiz inkâr edenler ve zulmedenler (var ya) Allah onları asla bağışlayacak ve doğru yola iletecek değildir. (Allah onları) ancak içinde ebedi kalacakları cehennem yoluna iletir. Bu ise Allah'a çok kolaydır.*”⁵²³ Âyet, Allah’ın o kimselerin yolunun Cennete uğramayacağını ifade etmektedir. "Bu Allah'a pek kolaydır" ifadesi ise, "O'nun için hiçbir şey imkânsız olamayacağı, bu sebeple sonsuza kadar o kâfirlere elemeleri verebileceğini ifade etmektedir.⁵²⁴ Şu âyet-i kerime de aynı gerçeği vurgulamaktadır: “*Onlar, o ateşte ebedi kalıcıdırlar. Onların, ne gördükleri azâb hafifletilir, ne de onlara mühlet verilir*”⁵²⁵ "Orada ebedi kalıcılar oldukları halde. " Hulûd, uzun müddet kalış manasındır.⁵²⁶ Allah Teâlâ burada azabın üç sıfatını belirtmiştir: Hulûd: uzun bir müddet kalmaktır. Mu'tezile'ye göre ise, devamlı kalmaktır. İkincisi, azabın hiç hafifletilmeyeceği ifadesidir. Bu, onların başına gelen ilahî azabın her zaman aynı şiddette olacağı, zaman zaman azalmayacağı, manasındır. Üçüncüsü ise, Allah'ın “Onlara mühlet de verilmez” sözüdür. Yani "azapları tehir edilmez, aksine günahlarının dengi bir azaba hemen düçar kınırlar" şeklinde olur.

Râzî'ye göre, Allah bu âyetle, azâb ve sevâb yurdunun dünyadakinden farklı olduğunu bildirmiştir. İnsanlara dünyada Allah'ın takdir ettiği bir zamana kadar mühlet verildiğini; âhirette ise böyle bir mühletin olmayacağını; Allah'tan mühlet istedikleri zaman onlara mühlet verilmeyeceğini; yardım istediklerinde, yardım olunmayacaklarını; hoşnut edilmeyi istediklerinde hoşnut edilmeyeceklerini ve kendilerine "Yıkılın gidin o cehenneme, bana bir şey söylemeyin"⁵²⁷ denileceğini haber vermiştir. Netice olarak, bu âyette ikab hakkında zikredilen bu üç sıfat, kâfirlerin, azabın kesileceğinden, hafifletileceğinden ve tehir edileceğinden ümitleri olmadığına delâlet eder.⁵²⁸

Bu durumlar arasındaki farklılık çok azdır. Azabın içine batmış kimse bu azıcık eksilmenin farkına varamaz. Âyet bu ilâhî azabın hep aynı şiddette kaldığını

⁵²³ en-Nisa 4/167–169.

⁵²⁴ Râzî, *a.g.e.*, XI, 89-90.

⁵²⁵ el-Bakara 2/161–162.

⁵²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IV, 152.

⁵²⁷ el-Müminûn, 23/108.

⁵²⁸ Râzî, *a.g.e.*, IV, 152.

gösterdiğine göre, azabın devamlı olması gerekir. Çünkü onlar azabın kesilebileceğini söylemiş olsalardı; onlar bu kesilmeyi tasavvur ettiklerinde, bu bir nevî onlardan azabı hafifletmek olurdu. Dünyada büyük bir sıkıntıya düşen kimse, günler sonra azaptan kurtulacağına dâir müjdelendiğinde, sevinir, neşelenir ve düştüğü bu sıkıntı ona daha kolay gelir. Mihneti ne kadar büyük olursa, azabın kesileceğini tasavvur etmenin ona verdiği sevinç ve hafiflik o nispette çok olur.⁵²⁹

Fahredden Râzî, cennetlikler için çokça kullanılan “onlar orada ebedi kalacaklardır” ifadesine, nimetlerin sona ermeden devam edeceği şeklinde anlam verdiğini görmekteyiz. Buna delil olarak da âyetlerdeki; "Mukîm" (tükenmez ve ebedi), "ebed", “hâlidîne” gibi kelimeleri delil getirmektedir. Yani Râzî bu devamlı oluşu bu vasıflarla açıklamıştır.⁵³⁰ Buna göre cennet nimetlerinin devamlı olmasını ifade eden bu vasıfların, Cehennem ve oradaki azap hakkında kullanıldığı yerlerde de devamlılık ve ebediyet ifade ettiği söylenebilir.

Mu'tezile, “hulûd” kelimesinin ebedîlik ifade ettiğini söylerken Râzî, ”hulûd” kelimesinin ebedîlik anlamı taşımayıp, bir yerde uzun süre kalma ifade ettiğini kabul eder.⁵³¹ Râzî, bu kelimenin tek başına sonsuzluk ifade etmeyeceğini, bu durumda ‘uzun müddet kalma’ manasında olduğunu söyleyerek bunun Ehl-i Sünnet’e göre de böyle olduğunu da belirtir. Çünkü bazı âyetlerde sadece “hulûd” kelimesiyle yetinilirken bazı âyetlerde ise buna “ebed” kelimesi ilave edilerek, “halidîne fihâ ebedâ” şeklinde geldiği görülmektedir. “Eğer hulûd (halidîn) kelimesi ebedî, yani sonsuz kalmayı ifade etmiş olsaydı, bunun peşine “ebeden” (ebedi olarak) kelimesinin getirilmiş olması, gereksiz bir tekrar olmuş olurdu ki, bu, Kur'an hakkında düşünülemez.⁵³² Ayrıca Kur'an cennet-cehennem her ikisinin sakinleri için de orada “*ebedi kalacaklardır*” ifadesini kullanmıştır. Aynı ifadenin birinde sonsuzluk anlamı taşıırken bir diğerinde taşıması inandırıcı değildir.

Aslında Cehennem hayatının ebedi olmayacağını savunanların bu düşüncelerinin, sınırlı bir ömürdeki inkârın cezasının sonsuz azap olmasının Allah'ın adaletine uygun

⁵²⁹ Râzî, *a.g.e.*, IV, 152.

⁵³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 13.

⁵³¹ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 194.

⁵³² Râzî, *a.g.e.*, XVI, 15.

olmayacağı düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bununla ilgili ilerde ayrı bir başlık ayrıldığından şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

2.3.3.2. Günahkâr Müminler İçin Ebedî Olmayıp Kâfirler İçin Ebedî Olduğu

Günahkâr müminlerin âhiretteki durumları konusunun, kelâm literatüründe önemli bir yer tutan iman-amel ilişkisiyle doğrudan alakası vardır. Ehl-i Sünnet âlimleri genel olarak amelin imandan bir cüz olmadığı görüşünü kabul etmişlerdir. Bununla birlikte imanın korunabilmesi için amelin önemine dikkat çekmişlerdir. Zira İslâm sadece vicdanî ve nazarî bir din değildir. Aksine bunla beraber hayat dinidir. İslâmiyet inanılan ve düşünülen her iyi ve faydalı olanın uygulanmaya konulmasını ister. Bunun için imanla amelin birlikte bulunmasına büyük önem vermiştir. Kur'an'da, imanla amelin hep yan yana zikredildiğini görmekteyiz. İslam, amele hem sayı hem de keyfiyet bakımından büyük önem vermiştir. İhlâsla yapılan az bir amel, bundan yoksun çok amellerden daha kıymetlidir.⁵³³ Müslüman amel ettiği için mümin olacak değil, fakat iman ettiği için amel etmelidir.⁵³⁴ Râzî de imanla amelin ayrı şeyler olduğunu belirttikten sonra, aralarındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmek için, amelleri imanın meyveleri olarak tarif eder. Ona göre bu ilişki, meyve veren bir ağaca benzer. O ağacın damar ve dallarının ağaçtan olduğunda şüphe yoktur. Ancak yerden çektiği su ve etrafındaki toprak, ağaca dâhil değildir. Bununla birlikte meyvesi, bu su ve toprak sayesinde elde edilmiştir. Günahlar da, söz konusu ağacın etrafını saran zararlı ot ve dikenler gibidir. Bunların tesiriyle meyve azalır. Eğer bu zararlı şeyler o ağaca tamamen hâkim noktasına gelirse, ağaç hiç meyve veremez duruma gelir.⁵³⁵

Azaba götüren sebepler bölümünde de değinildiği gibi Mu'tezile ameli imandan bir cüz kabul etmiş ancak büyük günah sahibine imanla küfür arası bir yer vermiştir. Bununla birlikte tövbe etmeden ölürse kâfir olarak ölür. Hariciler ise kebîre sahibini kafir saymışlardır.⁵³⁶ Mürcie mezhebi, Haricilerin tam tersi bir görüş ortaya koymuşlardır. Onlara göre amel imandan bir parça değildir. Büyük günah sahibi de tam ve kâmil bir mümindir. Kâfire iyi amel fayda vermediği gibi müslümana da kötü amel zarar

⁵³³ Süleyman Uludağ, "amel", *DİA*, III, 14.

⁵³⁴ Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, s. 134.

⁵³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 30.

⁵³⁶ Abdülkahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-firak*, Thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid el-Kevseri, (Fotokopi nüsha), 1948, s. 45

vermez.⁵³⁷ Onlara göre Ehl-i kiblede hiç kimse cehenneme girmeyecektir.⁵³⁸ Oraya sadece kâfirler gireceklerdir.⁵³⁹

Mezheplerin insanın amelleriyle ilgili olarak ortaya koydukları bu temel yaklaşımlar, günahkâr müminlerin âhiretteki durumu ve uygulanacak azabın süresi hakkındaki düşüncelerini belirlemektedir. İslam âlimleri genel olarak, büyük günah sahiplerinin azabının hak olduğunu düşünmektedirler. Ancak bunlardan bir kısmı, Mü'tezile ve Haricilerin çoğunun da paylaştığı görüş ki, söz konusu cezanın ebedî olduğunu söylemişlerdir. Mu'tezile tövbe etmeden ölen büyük günah sahibinin ebedî azap göreceğini savunurken⁵⁴⁰ Hariciler, tövbe etsin etmesin böyle birinin kâfir işlemi göreceğini ileri sürerken Mürcie mezhebi azap görmeyeceği sonucuna varır. Genel çoğunluk ise, sonsuz azabın sadece kâfirler için olduğunu dolayısıyla günahkâr müminlerin cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkarılacaklarını ve cennette ebedî kalacaklarını kabul ettiğini görmekteyiz.⁵⁴¹ Bu, sahabenin, tâbiûnun, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin ve İmâmiyye mezhebine uyanların çoğunun görüşü ki şöyle ifade edilebilir:"Biz Allah'ın bazı günahkârları ve bazı günahları affettiğini kesinlikle söyleyebiliriz. Fakat belli bir kimse hakkında Allah'ın onu affedip affetmeyeceği konusunda kesin olarak bir şey söylemeyip, tevakkuf ederiz. Aynı şekilde Allah'ın büyük günah sahiplerinden belli bir süre azap ettikten sonra, ona ebedî olarak azap etmeyeceğine, onlar hakkında azabın bir gün sonlandırılacağına kesin olarak inanmaktayız"⁵⁴² Bütün mezhepler görüşlerini temellendirmek için âyet ve hadislerden deliller getirmişlerdir.⁵⁴³ Râzî Mu'tezile ve Haricilere karşı çıkarken daha çok Mu'tezile'nin iddiaları üzerinde durur onları tenkit eder.

Tövbe etmeden ölen büyük günah sahiplerini kâfir sayan Mu'tezile'ye göre "fâsık" olarak ölen bu kimseler Allah'ın affının dışındadır. Vâsıl'ın konuyla ilgili yaklaşımını şu şekilde ifade eder: "İman bir takım hayırlı hasletlerden ibarettir, bu özellikler bir kimsede toplandığı zaman mümin ismini alır. Fasık ise bu hasletleri taşımadığından

⁵³⁷ Teftâzânî, *a.g.e.*, 263.

⁵³⁸ Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 148; Konuyla ilgili mezheplerin görüşleri için bkz. Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi* (İlm-i Kelam), s.143 vd.

⁵³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 184.

⁵⁴⁰ Seyfeddin el-Âmidî, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁴¹ Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 149,339.

⁵⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 133.

⁵⁴³ Teftâzânî, *a.g.e.*, 263-271.

mümin ismini almaya hak kazanamaz. Bu kimse kâfir de değildir. Zira kendisinde inkâr edilmeyecek şekilde hayırlı ameller mevcuttur. Tövbe etmeden öldüğünde ebedî cehennemde kalacaktır. Çünkü ahirette biri cennette, diğeri cehennemde iki zümre bulunacaktır, fakat onun azabı kâfirlerin azabından daha hafif, bulunacağı yer ise kâfirlerin derekesinin üzerinde olacaktır.”⁵⁴⁴ Bununla birlikte Mu'tezile âlimlerinden Kadi Abdülcebbar, Allah'ın fasığı affetmesi aklen imkânsız olduğu düşüncesine karşı çıkmış ve aklen imkânsız olduğu için fâsığı affetmeyecek denilemeyeceği, ancak Allah cezalandıracağını buyurduğu için bağışlamayacağını ileri sürmüştür.

Mu'tezile'nin mükâfat ve ceza ile ilgili ortaya koydukları düşünceleriyle temel ilkelerinin başında gelen “el-Adl” kavramı arasında sıkı bir ilişki vardır.⁵⁴⁵ Mu'tezileye göre cehenneme giren biri bir daha çıkmayacaktır. Çünkü mümin olan kimse oraya hiç bir zaman girmeyecektir.⁵⁴⁶ Ehl-i sünnet ise, günah işleyen kimse mümin olduğuna göre, aynı hal üzere öldüğü takdirde cennet ehlinde olacağı görüşünü kabul etmiştir. Buna göre cehennemde ebedî kalış suçların en büyüğü olan küfür için verilmiş bir cezadır. Eğer bu ceza küfrün altındaki bir suça mukabil böyle bir azap verilirse, işlenen suçtan daha fazla bir ceza olur ki bu ilahî adalete uygun düşmez.⁵⁴⁷ Affetmenin yüce bir haslet olduğu, bir insan olarak herkesin, ceza verebileceği halde cezalandırmayıp af yolunu seçen biri hakkında onun adaletsizlik ettiğini düşünmeyecekleri bilakis takdir edileceği bir gerçektir. Netice itibariyle insanlar hakkında düşünüldüğünde bu kadar anlamlı olan sıfatın, insanlara af yolunu tutmayı tavsiye eden, af ve mağfiret sahibi olma sıfatları yanında, en yüce sıfatlarla muttasıf olan Allah hakkında imkânsız görmenin kabul edilemez olduğundan hareketle Allah'ın şirk ve inkâr dışında kalan bütün günahları dilerse affedeceği görüşünü savunur. Buna göre Allah va'dinden dönebilir ama va'dinden dönemez.⁵⁴⁸

Mu'tezile'nin sahip olduğu görüşlerine pek çok âyeti delil getirdikleri görülmektedir. Râzî ise onların âyetle ilgili görüşlerine yer verdikten sonra fasıklar hakkında Ehl-i Sünnet'in görüşünü ispata çalışır. Buna göre kâfirler azapta ebedî olarak kalacakken, bu

⁵⁴⁴ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁴⁵ Subhi Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, Trc. Şerâfeddin Gölcük, Kayıhan Yay.2.Baskı,İst.1981,s.99–102.

⁵⁴⁶ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yay. İlaveli 6.Bs. İst.2000,s.176.

⁵⁴⁷ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd- Dîn*, s. 81.

⁵⁴⁸ Mustafa Çağrıç, “Af”, *DİA*, I, 394–395.

durum müminlerin günahkârları hakkında onların tövbe edip etmemesine, Allah'ın da onları affedip etmemesine bağlıdır. Bu hususla alakalı Mu'tezile'nin delil olarak kullandığı azap âyetleri ve bunlara karşı Râzî'nin yaklaşımından örnekler vermek istiyorum.

*"Bunun sebebi, onların, "Bize, ateş sadece sayılı günlerde dokunacaktır." demeleridir. Uydura geldikleri şeyler dinleri konusunda kendilerini aldatmıştır."*⁵⁴⁹ Cübbâî'ye göre Allah günahkârları ve büyük günah sahiplerini, günahlarını çektikten sonra cehennemden çıkaracağına söz vermemiştir. Böyle bir söz olsaydı, Yahudilerin bu sözünü yadırgamazdı. Dolayısıyla buradaki bir kavim hakkındaki hükmün bu ümmet hakkında da aynı olarak, büyük günah sahiplerinin azabının ebedî olması gerekir. Çünkü Allah'ın va'd (özendirme) ve vaîdleri (sakındırma) ile ilgili hükümlerinin ümmetlere göre değişmesi caiz değildir. Fahreddin Râzî onun bu görüşüne karşı geniş cevaplar vererek, ahiretteki azabın günahkâr müminler hakkında ebedî olmadığını ifade etmiştir. Râzî'ye göre bu görüş çok zorlama ile varılmış bir görüştür. *"Bize ateş ancak birkaç sayılı gün dokunacak"* ifadeleri gerçek anlamda az sayıda günü ifade eder. Bu sebeple, Allah, onların bu kadar az bir müddeti kesin bir ifade ile söylemelerini yadırgamıştır. Yoksa azabın sona ereceğini reddetmemiştir. Diğer bir husus olan Allah'ın va'd ve vaîdleri ile ilgili hükümlerinin ümmetlere göre değişmesi meselesine gelince, cezalandırmak Allah'ın hakkıdır. Öyleyse O'nun cezayı kaldırmak sureti ile bazı insanlara lütfetmesi, diğerlerine lütfetmemesi mümkündür. Eğer buradaki söz kâfir olanlara aitse zaten kâfirin azabı ebedîdir, sona ermez.⁵⁵⁰ Ki âyette bu durum, yani bu iddiayı ortaya atanlar kâfir mi yoksa günahkâr Yahudiler mi olduğu açık değildir.

Râzî, aynı âyetle ilgili Cübbâî'nin şöyle dediğini nakleder: "Bu âyette, cehennemliklerin oradan çıkarılacaklarını söyleyenlerin görüşlerinin yanlış olduğuna bir delâlet bulunmaktadır. Çünkü eğer bu husus Ümmet-i Muhammed hakkında doğru olursa, aynı şekilde diğer ümmetler hakkında da doğru olur. Cenâb-ı Hak bu hususu, Yahudileri kınamak için zikredince, cehennemliklerin cehennemden çıkacaklarına dair verilen hükmün yanlış bir hüküm olduğunu anlamış oluruz." Râzî, Cübbâî'nin prensip olarak böyle bir şeyi söylememesi gerektiğini belirtir. Çünkü Mu'tezilî düşüncede affetmek,

⁵⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/24; el-Bakara, 2/80.

⁵⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 131.

Allah için güzel ve caiz olan bir husustur. Affetmenin Allah için vacip olmayıp caiz olduğunu söylediklerine göre, bu ümmetin affedilmiş olmasından diğer ümmetlerin de affedileceği neticesi çıkmaz.

Diğer bir nokta ise, âyette onlara öngörülen azabın sebebi, onun ebedî olmayıp birkaç gün olacağını düşünmeleri olmayabilir. İlahî azapla tehdit edilenler, fâsık kimsenin azap müddetinin kısa ve az olacağı hususunda kesin konuşmalarından dolayı bu zemmi hak etmiş olabilirler. Onların, yedi gün azap göreceklarını düşündüklerine dair rivâyetler vardır. Hâlbuki her şeyin mülkünü elinde tutan Allah olduğu için, dilediği şekilde hükmeder, dilediğini yapar. Dolayısıyla azap ve onun müddeti hakkında bu şekilde bir düşünceye aklen varabilmek hiçbir şekilde mümkün değildir. Bunu sadece vahyî bilgi belirler. Burada âyetin onları yadırgaması da azabın süresi hakkında kesin konuşmaları olsa gerektir. Burada, Yahudiler, kendileri hakkındaki azabın kesin olarak hafifletileceğine hükmedince, Allah da bunu reddetmiştir.⁵⁵¹

Bu sözün sahiplerinin dinin esasları hususunda gevşek davrananlar kimseler olduklarını bu yüzden: "Biz bir hata işlese bile, bizim azabımız az olacaktır" dediklerini aktaran Râzî, bunun yanlış olduğunu, çünkü dinin esasları olan tevhid, nübüvvet ve âhiret hususunda hatalı davranan, yanlış inanan kimsenin azabı ebedîdir. Çünkü o kâfirdir; kâfirin de azabı ebedî ve daimîdir. Bir de onlar: "*Cehennem bize ancak sayılı günlerde dokunacak*" demekle, Hz. Muhammed'i(sav) yalanlamayı önemsemediler ve bu yalanlamanın, cezanın artmasında bir tesiri olmadığına inandılar. Neticede, Hz. Muhammed'i apaçık bir biçimde yalanlama olmuştur. Bu ise küfürdür; şüphe yok ki küfründe ısrarlı olan kâfirin azabı ise ebedîdir.⁵⁵² Böylece Râzî buradaki durumun ancak kâfirler hakkında düşünülebileceğini belirtir.

İslam âlimlerinin çoğu muhtelif âyet ve hadislerin ışığında müminlerin cezalarını çektikten sonra cennete gireceklerini, kâfirlerin ise için azapta ebedî kalacağını savunmaktadırlar.⁵⁵³ Bunu ispat sadedinde farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Mümin cennette ilahî nimetlere mazhar olacak aynı şekilde kâfir de cehennemde ilahî azaba düşürülecektir. Çünkü her biri kendi itikadına göre muamele görmelidir. Örneğin

⁵⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 129-131.

⁵⁵² Râzî, *a.g.e.*, VII, 190.

⁵⁵³ Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhîd*, s. 420-445; *Teftâzânî, a.g.e.*, 274.

vahdaniyeti ilâhiyeyi tasdik veya inkâr eden birisi binler sene de yaşayacak olsa yine aynı itikadını devam ettirme azmindedir.⁵⁵⁴ Şu da var ki, cehennemde ebedî kalmak cezaların en büyüğüdür. Bu ancak mutlak büyük günah olan küfrün karşılığı yani kâfirin cezasıdır. Dolayısıyla bu büyük ceza ile kâfir olmayanlar cezalandırılırsa cezanın suçtan fazla olması sonucu çıkar ki bu ilahî adaletle örtüşmez.⁵⁵⁵

Allah, emir ve nehiy yoluyla insanlardan nimetlerine karşı şükürü yerine getirmelerini istemiştir. Kendisinin yüceltilmesine teşvik, hafife alınmasından uzaklaştırma hikmetiyle özendirme ve sakındırmalarda (va'd ve va'îd) bulunmuştur. Mükellef tuttuğu insanı, erdemin her çeşidiyle yücelttiği için bunun mükâfatı sonsuz Cennet hayatı olarak belirlenirken, küfür de isyanın doruk noktasını oluşturduğundan, cezası sonsuz Cehennem olmuştur. Çünkü iman, nihâyeti olmayan bir tasdik, küfürse sonu olmayan bir tekziptir. Dolayısıyla cezaları da buna göredir. Bu sebeple Allah'ın küfrün altındaki günahları bağışlaması mümkündür. Çünkü bunlar küfür gibi nihayetsiz bir inkâr değildir.⁵⁵⁶

Râzî de azabın kâfirler için devamlı olması gerektiğini muhtelif âyetlerin tefsirinde açıkça ortaya koyar. Mesela; *"O zalimler, azabı gördükleri zaman artık onlardan azap hafifletilmez ve kendilerine mühlet de verilmez"*⁵⁵⁷ 'âyetinde geçen *"onlardan bu azap hafifletilmez"*, *"onlara ne mühlet de verilmez"*, ifadeleri bunu ortaya koymaktadır. Orada tövbe söz konusu değildir. Bu hususta sözün özü, azabın onlar için her türlü menfaatten arınmış azap olması gerekir.⁵⁵⁸

Mu'tezile'nin çoğunluğu tarafından ehl-i salâttan olup da büyük günah sahibi olanların ateşte ebedî olarak kalacaklarına dair delil getirdikleri âyetlerden biri de *"Ancak Allah'tan gelenleri tebliğ edebilirim ve O'nun vahiyyelerini açıklayabilirim. Kim Allah'a ve Resulüne karşı gelirse, şüphesiz onlar için, içinde ebedi kalacakları cehennem ateşi vardır"*⁵⁵⁹ âyetidir. Mu'tezile'ye göre âyetteki umumî hüküm, kâfirler gibi, onları da içine almaktadır. Ancak genel prensipleri gereği, burada öngörülen ceza ondan daha

⁵⁵⁴ Bilmen, *a.g.e.*, s. 339-340.

⁵⁵⁵ Teftâzânî, *a.g.e.*, 274.

⁵⁵⁶ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't- Tevhîd*, s. 127,438.

⁵⁵⁷ en-Nahl 16/85.

⁵⁵⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XX, 77.

⁵⁵⁹ el-Cin 72/23.

büyük olan bir tövbenin ve taatın bulunmaması şartına bağlıdır. Diğer âyetlerde vaîdle ilgili bulunmayıp burada geçen "*ebedî ve daim olarak*" ifadesinin, başka âyetlere nazaran bu görüşlerini daha ziyade desteklediğini ileri sürmüşlerdir. Buradaki "hulûd" kelimesinin "ebed" kelimesiyle birlikte gelmesi bunun "uzun müddet kalmak" anlamında alınamayacağını gösterir.⁵⁶⁰

Râzî ise Mu'tezile'ye cevabında büyük günah sahiplerinin cehennemde ebedî kalacağı fikrinin doğru olmadığını belirtir. Ona göre âyetteki hüküm umum ifade etmez. Burada hüküm kâfirler hakkındadır. Umumî bir hükmün, bu hükmün kendisine baktığı olayla tahsis edilmesi bilinen bir şeydir. "Kim, Allah'a ve Peygamberine... yani Cebrail (a. s)'e isyan ederse, şüphesiz onun için cehennem ateşi vardır" buyurmuştur. Ki bu, "Kim, O'nun risâletini tebliğde, vahyini eda etme hususunda Allah'a isyan ederse, onun için cehennem ateşi vardır" demektir. Diğer bir konu da vaîdin, kendisiyle alakası olan bir şeyin ardınca zikredilmesi gerekir. Çünkü bu hadisenin peşinden, onunla ilgisi olmayan bir şeyi zikretmek çirkindir. Dolayısıyla, âyetteki vaîd, Allah'tan aldığı tebliğ etmemenin en büyük günah olduğu hakkındadır, öncesine uygun olan budur. Bu olayla ilgili olan bir vaîd, umum olarak düşünüldüğünde, en büyük günaha verilen cezanın, bütün günah çeşitlerine de verilmesi gibi bir sonuç çıkardı ki bu doğru değildir. Çünkü küçüklük ve büyüklük açısından farklı farklı olan günahların, verilecek ceza bakımından eşit olmaması gerekir. Bu günahın ve bu günaha verilen cezanın, diğer bütün günahlara da verilmesinin caiz olmayacağı sabit olunca, bu hükmün sadece bu günaha has olduğu, diğer günahlarda söz konusu olmadığı anlaşılmış olur.

Başka âyetlerde, tehditlerin umum olarak geldiği, "ebedîlik" kaydıyla kayıtlanmadığı görülüyor. Buradaki bu kayıt ve tahsisin bir sebebi olmalıdır. O da bu günahın, günahların en büyüğü olmasıdır. "ebedîlik" kaydının sebebi bu olunca, bu âyetteki tehdidin, sadece bu çeşit günaha mahsus olduğu, diğer günahlarda düşünülemeyeceği ortaya çıkmış olur. Neticede bu tehdidin bu günahı işleyene has olunca da âyetten, diğer günahların durumunun bu günahtan farklı olduğu anlaşılır. Buradaki "*Şüphesiz onun için cehennem ateşi vardır*" ifadesi, "Bu ceza, başkasına değil, sadece buna aittir" şeklinde olur. Bu durumun, başkasına değil, sadece onlara ait olduğunda, diğer

⁵⁶⁰ Teftâzânî, *a.g.e.*, 275.

günahları işleyenler için, cehennem ateşinin ebedî olmaması gerektiği sabit olur.⁵⁶¹

Mutezilî âlim Kâdî Abdülcebâr'ın cehennem için ebedî olduğu gibi fasıklar için de ebedî olduğu iddiasına delil olarak getirdiği bir diğer âyet de şudur: “*Şüphesiz suçlular cehennem azabında devamlı kalacaklardır. Azapları hafifletilmeyecektir. Onlar azap içinde ümitsizdirler.*”⁵⁶² Kâdî'ye göre buradaki vaîdin muhatapları, hem kâfirler hem de günahkâr müminlerdir. Yani, kâfirler gibi onlar da orada ebedî kalacaklardır. Burada yer alan “Hulûd” kelimesi ebediliğe delalet ettiği gibi, azaba dair gelen “hafifletilmeme” vasfı da devama işaret etmektedir. Fahreddin Râzî, bu âyetin öncesine bakılıp birlikte değerlendirildiğinde mücrimlerden kastın kâfirler olduğunun görüleceğini söyler. Buna göre Ehl-i kiblenin günahkârları, Allah'a ve âyetlerine iman edip, müslüman olmuş kimselerdir. Bunların hepsinin, önceki âyetlerdeki (Zuhruf 43/68–69) va'din muhtevasına girip, sonra gelen vaîdin sınırları dışında kalmaları gerekir.⁵⁶³

Kur'an'da sıkça geçen “*Ve onlar, ateşte ebedî kalıcılar*” ifadesi hasr ifade eder. Yani, “Başkası değil, sadece onlar orada ebedî kalacaktır” demektir. Bu söz, kâfirler hakkında kullanıldığına göre, cehennemde ebedî kalmanın sadece kâfirler için söz konusu olduğu sabit olmuş olur. Ayrıca Allah, bu gibi yerlerde cehennemde ebedî kalmayı, kâfirlerin küfürlerine bir ceza olarak verdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla eğer bu hüküm, kâfirlerden başkası için de olacak olsaydı, kâfirleri bununla tehdit etmek doğru bir tehdit olmazdı.⁵⁶⁴ “*Onlardan birçoğunun inkâr edenleri dost edindiklerini görürsün. Andolsun ki kendileri için önceden (ahirete) gönderdikleri şey; Allah'ın onlara gazap etmesi ne kötüdür! Onlar azap içinde ebedi kalıcıdır*”⁵⁶⁵ âyetinde olduğu gibi Kur'an'da tekrarlar gelen “*onlar da o çilgın ateşin ehlidirler*” âyetleri de ebedî azabın sadece kâfirlere ait olduğunu göstermektedir. Çünkü bu ifade kalıbı hasr manası ifade eder. Yani, “cehennemlikler, başkaları değil, sadece bunlar” manasına gelir. Çünkü bir şeyin ehli, eşi-dostu ve âyetteki tabiriyle ashabı, ondan hiç ayrılmayıp, hep onunla birlikte olan demektir. Buna göre burada kastedilen cehennem ehlinde olan, onunla devamlı birlikte olma, onun ebedî ashabı, arkadaşı olma durumu, bunun kâfirlere has

⁵⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXX, 146–147.

⁵⁶² ez-Zuhruf 43/74–75.

⁵⁶³ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 194; Bk. İbni Receb el-Hanbelî, *et-Tahvîf mine'n Nâr*, s.151.

⁵⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 8.

⁵⁶⁵ el-Mâide, 5/80.

olmasını gerektirir. Râzî'ye göre bu âyet, cehennemde ebedî kalışın, günahkâr müminler için söz konusu olmadığına bu bakımdan işaret eden en güçlü delillerden biridir.⁵⁶⁶ Bu mana, "*İnkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar var ya; işte onlar cehennemliklerdir*"⁵⁶⁷ âyetinde de aynı şekildedir. Cehennemde ebedî kalışın, sadece kâfirler için olduğunu kesin olarak ifade eden bir nastır. Çünkü "Onlar da alevli ateşe arkadaş olacaklardır" sözü, hasr (sadece) manası ifade eder. Yani sadece onlar arkadaş olacaklardır. Zira arkadaşlık hiçbir zaman ayrılmamayı gerekli kılar.⁵⁶⁸

Mu'tezile ebedî ceza neticesini verecek günahları büyük günahlarla sınırlar. Böyle bir ayrıma delil getirdikleri âyetlerden birinde şöyle buyrulur: "*Hayır (iş öyle değil). Kim bir kötülük (günah) kazanır da günahı kendisini iyice sararsa, onlar cehennemliktir. Onlar orada ebedî kalacaklar*"⁵⁶⁹ Buna göre Allah, ebedî olarak cezaya hak kazanmış olan kimsenin günahının, kendisini çepeçevre kuşatmış olacağını haber vermiştir. "İhata" lâfzının, bir cismin diğer bir cismi kuşatması anlamına gelir. Ancak burada hakiki anlamında kullanılmamıştır. Kuşatan, kuşatılanı örter, kaplar. Büyük günah da, sevapları kuşattığı için, sanki o, sevapları netice veren taatları kuşatmış gibi olmuştur. Ayrıca kebîre, taatlerin sevabını geçersiz kılıp iptal ettiği için, sanki o kebîre o taatleri istilâ etmiştir. Buna göre âyet, kim bir kebîre irtikâb eder ve o günahı onun taatlarını tamamen kuşatırsa, işte onlar cehennemliktirler. Onlar orada ebedî kalacaklardır. Burada önemli olanın sebebin hususî olması değil, lâfzın umumî olması olduğundan aynı hüküm tüm büyük günah sahipleri için geçerlidir.⁵⁷⁰

Bu konuyla ilgili Mû'tezile ve Haricîler, vâid âyetlerinin umum konumunda tutulmasının uygun olacağını ileri sürmüşlerdir. Mürcie ise va'd âyetlerinin umum konumunda tutulmasının daha münasip olacağını söylemişlerdir.⁵⁷¹ Bunun içindir ki Mu'tezile, mürtekib-i kebîrenin cehennemde ebedi kalmasıyla ilgili görüşlerine genellikle âyetlerde geçen, bazen şart edatı 'men', bazen de çoğul sigasıyla gelen umum lafızlarla delil getirmişlerdir. Böylece âyetteki durumun, benzeri bir konumdaki herkes

⁵⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XII, 58.

⁵⁶⁷ el-Mâide, 5/10.

⁵⁶⁸ Râzî, *a.g.e.*, XI, 144.

⁵⁶⁹ el-Bakara, 2/81.

⁵⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 132; Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't- Tevhîd*, s. 433.

⁵⁷¹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 442.

için geçerli olduğunu söylemişlerdir.⁵⁷² Mu'tezile'nin konuyla ilgili getirdiği âyetlerden bazıları şunlardır: *"Her kim kasıtlı olarak bir mümini öldürürse, onun cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir."*⁵⁷³ *"Allah'a ve Resulüne karşı gelen kimseye, içinde ebedî kalacağı cehennem ateşinin olduğunu bilmediler mi?"*⁵⁷⁴ *"Her kim iyi amel getirirse, ona ondan daha hayırlısı vardır. Onlar o gün korkudan emindirler. Kimler de kötü amel getirirse, yüzüstü ateşe atılırlar. (Onlara), "Ancak yaptıklarınızın karşılığını görüyorsunuz"(denir.)"*⁵⁷⁵

Râzî, öncelikle bazılarının âyette (Neml, 27/89–90) geçen "el-Hasenetü" kelimesinin, tekil ve marife olması sebebiyle umum ifade etmeyeceğini, dolayısıyla bu kelimeyi durum bakımından en mükemmel ve en yüce hasene anlamında "iman" olarak yorumlayıp iman ehlinin cezalandırılmayacağını kesin olarak söyleyenlere karşı çıkmıştır. Râzî'ye göre buradaki "hayır"dan maksat, müminin cezasının ebedi ve muhalled olmamasıdır.⁵⁷⁶

*"İşte onlar boyunlarına demir halkalar vurulanlardır ve işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedi kalacaklardır."*⁵⁷⁷ âyeti de ebedî azabın ancak kâfirler için söz konusu olduğu görüşüne sahip olan Ehl-i Sünnet'in delil olarak getirdiği âyetlerdendir. Buna göre, âyetteki "Onlar orada ebedi kalacaklardır." ifadesi, başkalarının değil sadece kâfirlerin ebedî azapla nitelenmiş olduklarını gösterir. Âyetin ortaya koyduğu bu gerçek, büyük günah sahiplerinin ebedî olarak cehennemde kalmayacaklarına da delâlet etmiş olur. Râzî de bu âyetin zahirinden maksadın, ebedî azâp ile tehdit etmek olduğunu belirtir.⁵⁷⁸

Büyük günah işleyenlerin mutlaka ceza göreceğini söyleyenlerin delil getirdiği yetlerden biri de şu âyettir: *"Kötüler ise muhakkak alevli ateştedirler. Din günü oraya gireceklerdir. Ve onlar bundan ayrılacak olanlar da değillerdir."*⁵⁷⁹ Onlara göre büyük günah işleyen kimse de facirdir. Âyette ise fâcirlerin hepsinin cehennemde olduğu ifade

⁵⁷² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 133.

⁵⁷³ en-Nisâ, 4/93.

⁵⁷⁴ et-Tövbe, 9/63.

⁵⁷⁵ en-Neml, 27/89–90.

⁵⁷⁶ Râzî, *a.g.e.*, XXIV, 190.

⁵⁷⁷ er-Ra'd, 13/5.

⁵⁷⁸ Râzî, *a.g.e.*, IXX, 9.

⁵⁷⁹ el-İnfîtâr, 82/13–16.

edilmiştir. Çünkü cahîm, "alevli ateş" lafzının başına 'el' takısı geldiği zaman bu, istiğrak yani genellik anlamı taşır. Bu gibi umum ifade eden haberlerin haklarında haber gelmiş olanların tamamını kapsamaması mümkün değildir. Çünkü haberin özel olması veya kendisinden istisna yapılmış olması caiz değildir. Haberın bildirimini açık istisna ve özel oluş ise açık değildir. Onlara göre, haberle birlikte onu tahsis edecek veya aklen tahsisini gerektirecek bir durum olmadıkça umumî gelmiş bir haberin hususî yani özel olması caiz değildir.⁵⁸⁰ Cübbaî de âyetle ilgili şöyle demiştir: "*Şayet biz, "kötüler ise muhakkak alevli ateştedirler"* ifadesini tahsis etseydik, o zaman bazı facirler cennete giderlerdi. Onlar şayet cennete girerlerse, ebrârdan, iyi kullardan olmuş olurlar. Bu ise, facirlerin iyi kullardan ayrılmamış olmasını gerektirir. Bu ise, yanlış ve batıldır. Çünkü Cenâb-ı Hak iki şeyi birbirinden ayırmıştır. O halde, nasıl ki ebrâr (iyi halliler) cehenneme girmeyeceklerse, facirlerin de cennete girmemeleri gerekir." Mu'tezile günahkârların cehennemde ebedi kalmasını bu şekilde ispatladıktan sonra, bu durumu aynı zamanda günahkârlar hakkında şefaatin olmayacağına delil getirir.⁵⁸¹

Fahredden Râzî, Mu'tezilenin bu iddiasına cevap verirken, öncelikle umum ifade eden meselenin katî deliller gerektiren husus olduğunu ancak benzer âyetlerde olduğu gibi, burada da umum ifade eden lafızların istiğrak ve şümule delaletinin zannî olup zayıf olduğunu söyler. Râzî'ye göre katî delil gerektiren bir hususta zannî delile dayanmak caiz değildir. Burada elif-lam takısı daha önce geçmiş olan bilinen bir şey hakkında kullanılmıştır. Bu durumda, buradaki lafzın, âyetin öncesinde geçen, din gününü yalanlayan kâfirlere râci olma ihtimali vardır. 'Facir' kelimesiyle ilgili olarak ise, "*İşte onlar, günaha dalan kâfirlerdir.*"⁵⁸² âyetinde olduğu gibi bazı âyetlerde kâfirler için kullanıldığını delil getirerek büyük günah sahibinin facir olduğunu kabul etmediğini görüyoruz. Buna göre mana, "facir cinsinden olan kâfirlerin ta kendileridir..." ya da, "Onlar, kâfirlerin ta kendileridir ve onlar facirlerin de ta kendileridir" şeklinde olabilir. O zaman, bu âyet, kâfirlerin, başkası değil facirlerin ta kendileri olduğuna delalet eder. Böylece büyük günah sahibinin mutlak anlamda facir olmadığı kesinlik kazanır. Buna göre "Facirlerin tamamı oradan ayrılmazlar" ibaresinin, sadece kâfirleri kapsadığı

⁵⁸⁰ Eş'ârî, *a.g.e.*, s.227.

⁵⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 77.

⁵⁸² Abese, 80/42.

görülür.⁵⁸³ Fâcîr ifadesiyle kâfirden daha çok, küfre veya imana götürmeyen amellerde bulunan kimse kastedildiği ifade edilmiştir.⁵⁸⁴

Allah, fasıklardan tevbe edenler, kâfirlerden de iman edenler hariç olmak üzere, cehennemde ebedî kalma hususunda fâsıkın kâfir gibi olduğunu beyan etmiştir. Kâfirle fâsıkın arasını ayırmamıştır. Mesela mirasla ilgili bir âyetin sonunda gelen “...Kim de Allah’a ve Resulüne isyan eder, O’nun sınırlarını tecavüz ederse, Allah onu, içinde ebedî kalacağı bir ateşe sokar”⁵⁸⁵ âyeti bunlardan biridir. Mu’tezileye göre, namazı, zekâtı, orucu, haccı ve cihâdı terk eden, içki, zina ve öldürülmesi haram olan bir cana kıyan kimse de Allah’ın sınırlarını aşmıştır. Bundan dolayı onun cezalandırılması gerekir. Zira buradaki “men” yani ‘kim’ lafzı umum ifade eder.⁵⁸⁶

Râzî’ye göre bu âyette, öncelikle Allah’ın sınırlarından maksat, öncesinde anlatılan miras paylarıdır. Âyet bu hususta itaat edene va’ad, karşı çıkana da va’dde bulunmuştur. Âyetin devamında da va’din bu sınırları çiğneyen kimseler için olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, başka sınırları çiğnemenin bunlara ilâve edilmemesi gerektirmektedir. Eğer âyet, Allah’ın bütün hudutlarını çiğnemeye hamledilirse, bu âyetle onun azapla tehditte bulunulmasının herhangi bir faydası olmaz. Çünkü Allah’ın sınırları, kanunları arasında farklılıklar bulunduğu için, onları aynı anda ihlâl etmek mümkün olmadığından Allah’ın bütün sınırlarını hiç kimse çiğneyemeyeceği gibi. Günahların hepsini işleyerek Allah’a isyan eden hiçbir kimse bulunamaz.⁵⁸⁷ Mu’tezile’nin bu ve buna benzer delil getirdiği âyetlerdeki “kim şöyle yaparsa..” anlamındaki ifadelerde kullanılan lafızların her zaman umum ifade etmez. Bazen de kısmilik manası taşır. Ona göre, Kur’an’ın genel ifadelerinin çoğu tahsis edilmiştir.

Fahreddin Râzî konuyla ilgili şu ifadelere yer verir: “Bu ifade şekilleri, eğer kesin olarak umum anlamı taşıyorsa, tekid lâfızlarını bunların başına getirmek imkânsız olurdu. Çünkü zaten elde edilmiş bir şeyi yeniden elde etmeye kalkmak imkânsızdır. Bu kalıpların başına tekit lâfızlarının getirmenin yerinde olduğu cümlelerde, bu kelimelerin umum ifade etmedikleri açıktır. Bir de bu kalıpların umum ifade ettiğini kabul etsek

⁵⁸³ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, XXXI, 77–78.

⁵⁸⁴ Soysaldı, H. Mehmet, *Kuran Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, s. 57.

⁵⁸⁵ en-Nisâ, 4/13–14.

⁵⁸⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, III, 133.

⁵⁸⁷ Râzî, *a.g.e.*, III, 133–139.

bile, buradaki umumîlik kati olarak mı, zannî midir? Katî olması açıkça geçersiz ve batıldır. Çünkü insanların, mübalağa yoluyla çok defa “herkes, hepsi” gibi umum ifade eden lafızlarla ekseriyeti ifade ettikleri bilinmektedir. Kur’an’da da benzer durumlar mevcuttur. Mesela âyette "*O kadına, Belkıs'a, her şey verilmiş*"⁵⁸⁸ demekle "çok şeyler verilmiş" denilmek istenmiştir.⁵⁸⁹

Eş'arî mezhebine göre büyük günah sahipleri tövbe etmeden ölürse onun hükmü Allah'a kalmıştır, ya rahmetiyle affeder veya Hz. Peygamber'in şefatine nail olur yahut da işlediği suç miktarı azap görür, sonra Allah onu rahmetiyle cennete dâhil eder.⁵⁹⁰ Netice olarak Râzî'nin, bu konuda genel Eş'arî çizgisinde olduğunu görmekteyiz. Ona göre, müminlerin günahkârları cehennemde ebedî olarak kalmayacaktır.⁵⁹¹ Allah, zerre kadar iyili yapanın da kötülük yapanın da mutlaka karşılığını göreceğini belirtmiştir. Buna göre bu hükmün gerçekleşmesi için ya önce Cennete, orada mükâfat görüldükten sonra da günahların cezasını çekmek üzere Cehenneme gidilecek ki bu doğru olmaz. Öyleyse doğru olan, önce cehennemde günahların cezasının çekilmesi, ardından cennete konulmasıdır. Çünkü kulun içki, zina, katl gibi yasaklanmış fiillerin işlemesi onu imandan çıkarmaz. Zira Allah, Bakara 2/178 âyetinde katil hakkında mümin diye bahsetmiştir.⁵⁹² Sonuç olarak büyük günah sahiplerinin cezasının ebedî olduğunu söylemek doğru değildir. Çünkü bu günahın müddeti sonludur. Söz konusu müminin bunu yapma konusundaki azim ve niyeti de devamlı olmayıp, sonludur. Öyleyse buna, devamlı bir ceza öngörmek, Cenâb-ı Hakk'ın, "*Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun denginden başkasıyla karşılık verilmez*" âyetine ters düşer.⁵⁹³

2.3.3.3. Sınırlı Bir Ömre Karşılık Ebedî Azap

Dünya hayatında belli bir süre gerçekleşen küfre karşılık âhirette süresiz ve devamlı olarak azap etmenin ilahî adalet ve rahmete uygunluğu hep tartışılan konular arasında yer alır. Şu da var ki, âyet-i kerimede bir kötülükle gelenlere ancak yaptıklarının karşılığı verileceği buyrulmuştur. "*Kim bir iyilik getirirse ona bundan daha hayırlısı*

⁵⁸⁸ en-Neml 27/23.

⁵⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 140.

⁵⁹⁰ Şehristânî, a.g.e., s. 105.

⁵⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 30.

⁵⁹² Râzî, *el-Mesâilu'l Hamsûn Fî Usûli'd-Dîn*, s.67, 69.

⁵⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 60–61.

vardır. Kim de bir kötülük getirirse, bilsin ki, kötülük işleyenler ancak yapmakta olduklarının cezasına çarptırılırlar. ⁵⁹⁴.

Daha önce de belirtildiği gibi azabın ebedî olmaması gerektiğini savunanların delil olarak ileri sürdükleri konulardan biri de tabii insan ömrünün dünyanın ömrüne nispetle gâyet kısa olması hususudur. Buna göre sonu olan bir suça, sonsuz bir ceza vermek zulüm olacağından ilahi adalete uygun değildir. Diğer taraftan, bu cezanın, ceza görene faydası olmayan sırf bir zarar anlamı taşımakla birlikte, fayda ve zarar verilmekten münezzeh olan Allah için de faydadan uzak olacağını, dolayısıyla sadece azap görene zarar taşıyan, Cennettekilere de yararı olmayan ebedî bir cezanın caiz olamayacağını düşünmüşlerdir. ⁵⁹⁵ Bu kısa hayat içinde yapılanların, karşılığında ebedî azapla milyarlarca yıl cezalandırması mutlak surette rahman ve rahim olan Allah'a uygun düşmez. Sonsuzluk içerisinde göz açıp kapamak kadar kısa olan bir ömürde dahi rahat yüzü görmeyen insanların ebedî olarak yanmaları, Allah'ın merhametine sığmaz. Böyle azap edenin Erhame'r-Rahimîn olamayacağı iddia edilmiştir. ⁵⁹⁶ Aynı zaman da bunun adalet ilkesiyle uyuşmayacağı ileri sürülmüştür. ⁵⁹⁷

Cenab-ı Allah bir günaha karşılık daha fazla ceza vermeyi menederek, "*Kötülüğün cezası, misliyle ile kötülüktür*" ⁵⁹⁸ buyurmuştur. Bu sebeple cezanın suçtan fazla olmaması gerekir. Hem isyan eden, lehine olan faydalardan mahrum olmuş olur. Hakîm olan Allah'ın, böyle bir insanı sorumlu tutması ve ona, bazı yararlı olan şeyleri nefsin aleyhine olarak kaçırdığı için çok şiddetli azap edecek olması aklen güzel bir şey değildir. Çünkü zararı defetmek, faydayı elde etmekten daha önemlidir. Ki böyle bir şeye azap edileceği kabul edilse bile, azabın devamlı olması mümkün değildir. Bu düşüncelerine delil olarak da, nasıl ki insanların en katı kalplisi, hayırdan en uzak olanı, kendisine kötülük yapmada çok ileri giden birini hesaba çekerek, ona, bir gün, bir ay, bir sene her neyse azap ettiğinde, azap eden kimse bundan usanır. Yine de azap etmeye devam etse herkes onu kınar. ⁵⁹⁹ Böyle bir durum insan için çirkin oluyorsa, bütün bunlardan münezzeh olan zatın, iddia edildiği üzere devamlı azap etmesinin O'na

⁵⁹⁴ el-Kasas 28/84.

⁵⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 51.

⁵⁹⁶ Musa Bigiyef, *Rahmet-i İlahiye Bürhanları*, s. 25–27.

⁵⁹⁷ Selim Özarlan, *a.g.e.* s. 344.

⁵⁹⁸ eş-Şûrâ, 42/40.

⁵⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 51

yakışmayacağını söylemişlerdir.⁶⁰⁰

Kâfirin cezasının ebedi olduğunu kabul edenler ise, öncelikle “*Eğer çevrilselerdi elbette kendilerine yasaklanan şeylere yine döneceklerdi. Şüphesiz onlar yalancılardır*”⁶⁰¹ âyeti paralelinde görüş beyan etmişlerdir.⁶⁰² Buna göre öncelikle âyette suça uygun bir ceza ilkesi benimsendiğine (el-Kasas 28/84) göre, kâfirin cezasının sonsuz olması onun dünyada işlediği suçunun da sınırsız olduğunu göstermektedir. Râzî de konuya yaklaşımında öncelikle Allah'a yaptığı işlerin sebebinin sorulamayacağını belirterek “*O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar*”⁶⁰³ âyetini hatırlatır.⁶⁰⁴ Bununla beraber söz konusu kişinin devamlı yaşaması halinde, yine bu küfür azmi içinde olacağından dolayı, Allah'ın ona, onun inkâr etme azmi ve niyetine göre muamele ettiğini belirtir. Küfür üzere ölen kâfirler ne kadar yaşarlarsa yaşasın, hayatlarını bu minval üzere devam ettirme halleri gösterirler. Böylece onlar hakkındaki azabın hak edilmiş olduğu anlaşılır.⁶⁰⁵ Yani hayat boyu küfür ve isyandan başka bir şey yapmayan kimse bu yolda adeta meleke kesp etmiştir. Binlerce sene yaşayacak olsa da bu inancını sürdürme kararlılığındadır. Böyle bir inancın cezası da sona ermeyecektir.⁶⁰⁶ Gerek Cennet ehli gerekse Cehennem ehli dünyada üzerinde buldukları yolda ısrar etmelerinin karşılığı olarak buldukları yerlerde ebediyen kalıcıdırlar.⁶⁰⁷ Ayrıca günahın cezası, nimete göre artar. Allah'ın kullarına olan nimeti sayısız ve sınırsız olunca, onların günahları da son derece büyük olmuş olur.⁶⁰⁸ Küfür üzere ölen bir insan, ebedi olarak dünyada kalacak olsa da ömrünü yine küfürle geçireceği, küfrün, Allah'ın kullarına olan sayısız nimetlerinin O'ndan olduğunu görmemekle birlikte küfrün, Allah'ı gösteren sayısız delilleri, sıfatları inkâr anlamı ifade etmesi gibi noktalardan sınırsız bir günah manası taşır. Dolayısıyla cezası da buna göredir. Bu sonsuz azap ilahi rahmete de uygundur. Çünkü küfür üzere ölmüş kişi hakkında, biri yokluk diğeri ise ebedi bir azapta kalmak üzere iki ihtimal vardır. Yokluk ise en büyük şerdir, kötülüktür.

⁶⁰⁰ Râzî, *a.g.e.* II, 52

⁶⁰¹ el-En'âm, 6/28

⁶⁰² İsmail Hakkı İzmirli, *Narın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tetkikat*, Darülfünun Matbaası (Fotokopi nüshadır), İst., 1923, s. 20.

⁶⁰³ el-Enbiyâ 21/23.

⁶⁰⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 66.

⁶⁰⁵ Râzî, *a.g.e.*, XXV, 19.

⁶⁰⁶ Bilmen, *a.g.e.* s. 339.

⁶⁰⁷ Yener Öztürk, *İmkânı ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Ahiret*, Işık Yay. İst. 2001, s. 38

⁶⁰⁸ Râzî, *a.g.e.*, III, 130.

Bu durumda sürekli azapta da olsa varlık daha hayırlıdır.⁶⁰⁹ Kâfirin her küfrü ebedi olan bir gerçeği inkâr demek olduğundan dolayı ebedi bir yalan ve günahdır. Ebedi inkârın cezası ise ebedi bir azaptır.⁶¹⁰ Şu da var ki insan Allah'ın rahmetinin boyutlarını sınırlı aklıyla bilemez. Dolayısıyla Allah'ın, azabı durdurursa rahmetli, azabı sürdürürse rahmetine sığmadığı söylenemez.⁶¹¹

Râzî, konuyla alakalı başka bir yerde görüşünü şu şekilde dile getirmektedir: "Eğer, "Bir anlık küfür, ebedî bir cezayı gerektiriyorsa, bu söz nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Kâfir, küfrünün bu taât ve iman olduğuna inanır. Diğer bir ifadeyle, iman bu olduğunu zanneder, işte bundan dolayıdır ki kâfir, ömür boyu böyle bir inanç üzere ısrar etme azmi içindedir. Bunun için, azabı da ebedî ve devamlı kılınmıştır. Ama fasık böyle değildir. Çünkü o, fısıkının aslında bir mâsiyet olduğuna inanmaktadır. Böylece fasık, fısıkında ısrar etmeme azmini taşımaktadır. İşte bundan dolayı pek yerinde olarak biz, fasık kimsenin azabının sonlu olacağını söylüyoruz. Çünkü bu günahın müddeti sonlu olduğu gibi bunu yapma konusundaki azim ve niyeti de devamlı değildir. Hal böyleyken, fasıkın fısıkına, devamlı bir cezanın terettüp edeceğini söylemek, Hak Teala'nın, "*Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun denginden başkasıyla karşılık verilmez*" âyetine aykırı düşünmek olur. Cehennem bir gün yok olacağını söyleyenler İslâm'ın olmazsa olmazlarını göz önünde bulundurmalıdır. Bu iddia sahipleri cehennem yok olacağını kabul ettiklerinde bu durumda imanla küfür arasındaki farkın ne olacağını belirtmelidirler.⁶¹²

Başka bir âyette de; "*Kim bir iyilik yaparsa ona on katı vardır. Kim de bir kötülük yaparsa o da sadece o kötülüğün misliyle cezalandırılır ve onlara zulmedilmez. buyrulmuştur.*"⁶¹³ Buradan hareketle sınırlı bir zaman diliminde işlenen bir inkâr, nasıl olur da ebedî ve son derece şiddetli bir azabı gerektirebilir? Bu konuda Râzî kâfir, eğer ebedî olarak yaşasaydı, onun ebedî olarak bu inanç üzere kalma azminde olacağı şeklindeki cevabını tekrar vurgulayarak, nasıl ki bu azim ve niyet ebedîdir, ebedî olan bu günaha ve onu işleyen günahkâra ebedî bir ikâb ile ceza verilir. Günahkâr bir Müslüman ise böyle değildir. O her zaman, kendisini bu günahattan kurtarma azminindedir;

⁶⁰⁹ Said Nursi, *İşâratü'l İ'caz*, Trc. Abdülmecid Nursi, Sözleryay. 2003, s. 71.

⁶¹⁰ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda Yay. 1999, VIII, 390.

⁶¹¹ Selim Özarlan, *a.g.e.* s. 349

⁶¹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 60-61

⁶¹³ el-En'am, 6/160

bundan dolayı da, onun azabı ebedî değil sınırlı olur.⁶¹⁴ Mümin, insan olması itibariyle günah işler ama işlediği bu günahdan rahatsızlık duyar. Kâfir ise bilerek ve hiçbir rahatsızlık duymadan inkâr gider. Şu da var ki Hz. Peygamber (s. a. s), "Allah şöyle buyurur: *"Kulum bir iyiliğe niyet eder de onu yapamazsa, ona bir iyilik yazın! Eğer onu yaparsa, (mükâfatı) onun "on" mislidir. Kulum eğer bir kötülüğe niyet eder de (onu yapmazsa), onu yazmayın; ama onu yaparsa, onun (cezası), tek bir seyyiedir."*⁶¹⁵ Yine bir kutsî hadiste Allah Teala şöyle buyurmuştur: *"İyiliğin karşılığı on misli veya daha fazladır; kötülüğün karşılığı ise, birdir ya da affolunmadır. O halde, birleri onlarına galip gelen kimselere yazıklar olsun"*⁶¹⁶ Bu kadar ilahi rahmete rağmen cehennemi hak eder. Nebe Suresi'nde cehennemliklerin orada birbirini takip eden asırlar boyu kalacakları ifade edildikten sonra, söz konusu bu ceza hakkında "uygun bir ceza olarak" anlamındaki "cezâen vifaka" ifadesi kullanılır. Râzî, ebedi azabın uygunluğunu, onların *hesaba çekilmeyi ummama, Allah'ın âyetlerini yalanlama* vasıflarını ortaya koyan sonraki âyetlerin⁶¹⁷ açıkladığını belirtir. Bu iki çirkin vasıf, onlar hakkındaki ebedi cezanın uygunluğunu ifadeye kâfidir. Çünkü hesaba çekilmeyi beklememe yani ahireti inkâr düşüncesi, insandan beklenen hayırları işleyip çirkin şeyleri terk etme vasıflarını ortadan kaldırır. Allah'ın âyetlerini alabildiğine yalanlama ise, tevhid, nübüvvet, haşir, Kuran gibi O'nu gösteren ne varsa hepsini inkar anlamı içerir.⁶¹⁸ Neticede iyilik edene kötülük etmek kötülüklerin en çirkinidir. Kötülük yapana ihsanda bulunmak ise iyiliklerin en güzelidir. Bu açıdan Allah'ın inkâr edenlere ihsanda bulunması, iyiliklerin en büyüğü; o kadar ihsana karşı kâfirlerin inkâr etmeleri ise, kötülük çeşitlerinin en çirkin olanıdır. İşte kâfirlerin bu suçu, suçların en büyüğü olunca, en büyük ceza olan, kendisinden kesinlikle kaçışın olamayacağı cehennem ateşiyle cezalandırılacaklardır.⁶¹⁹

2.3.4. Büyük Günah Sahiplerine Azap Edilmeyeceği İddiasında Olanlar

Mürcie'den bir grup büyük günah işleyen kimselere Allah'ın azap etmeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerine, aklî deliller yanında âyetlerden deliller getirmişlerdir.

⁶¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 8-9; a.g.e., XXVI, 28.

⁶¹⁵ Müslim, "İmân", 203-207 1/117-118; Buhârî. "Rikâk", 31.

⁶¹⁶ İbni Hanbel, *el-Müsned*, 5,148, 155.

⁶¹⁷ en-Nebe 78/27-28

⁶¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 15-17.

⁶¹⁹ Râzî, a.g.e., XXXII, 47.

Bunlardan bazıları şunlardır:

Allah, *"Bugün rezillik ve azap kâfirlerin üstünedir"* ⁶²⁰, *"şüphesiz bize, azabın yalanlayan ve yüz çeviren kimseler üzerine olduğu vahyedilmiştir"* ⁶²¹ buyurmuştur. Bu âyetler, rüsvaylık ve azabın kâfirlere has olduğunu gösterir. Bu sebeple bu şeylerden herhangi birinin, kâfirlerin dışında bir kimse için söz konusu olmaması gerekir.

"De ki: "Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder." ⁶²² âyeti de, tevbe ve benzeri şeyleri dikkate almaksızın bütün günahların affedileceğini bildirmiştir ki bu O'nun bütün günahları bağışlayacağını kesin delilidir.

"Şüphesiz Rabbin, insanların zulümlerine rağmen bağışlama sahibidir." ⁶²³ âyeti de yine onların delil getirdiği âyetlerdendir. Onlara göre bu âyet gereği Allah'ın onları zulüm ile meşgul oldukları halde affetmesi gerekir. Hatta insanların zulümle meşgul oldukları esnada, tövbe etmeleri imkânsız olacağından bağışlamanın tövbesiz de olabileceğini, dolayısıyla kâfirlerin de bağışlanacağını ileri sürmüşlerdir.

"Sizi alevler saçan ateşe karşı uyardım. O ateşe, ancak yalanlayıp yüz çeviren en bedbaht kimse girer." ⁶²⁴ âyetini "Ateşe ancak yalanlayan ve imandan yüz çeviren şakiler girer." şeklinde anlamışlardır. Delil getirdikleri diğer bir âyet de şudur: *"Biz inkâr edenlerden başkasını cezalandırmayız."* ⁶²⁵ Burada da azabın kâfire has olduğunu belirtmişlerdir. ⁶²⁶

İnsanların, yüzleri beyaz ve siyah olanlar olmak üzere iki sınıf olacakları haber verildikten sonra: *"Yüzleri kararanlara, "İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın"* denilir. ⁶²⁷ Burada da böyle olanların kâfirler olduğu ifade edilmiştir.

⁶²⁰ en-Nahl 16/27.

⁶²¹ Tâ-Hâ 20/49.

⁶²² ez-Zümer, 39/53.

⁶²³ er-Ra'd 13/6.

⁶²⁴ el-Leyl 92/14-16.

⁶²⁵ es- Sebe 34/17.

⁶²⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 141.

⁶²⁷ Âl-i İmrân, 3/106.

Kur'an-ı Kerim insanları, "yarışı önde bitirenler", "amel defteri sağından verilenler" ve "uğursuzluk ehli" olarak üç kısma ayırıp, "yarışı önde bitirenler" ve "amel defteri sağından verilenler" in cennette; "uğursuzluk ashabı"nın da cehennemde olduğunu beyan etmiştir. "Uğursuzluk ashabı"nın kâfirler olduğu: *"Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmışiz)? Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüşür!"* Onlar şöyle diyorlardı: *"Biz ölüp, toprak ve çürümüş kemikler haline geldiğimizde, (evet), hakikaten biz diriltilecek miyiz"* ⁶²⁸ âyetiyle açıklanmıştır.

Neticede cehenneme giren herkes, hakirliğe duçar olur. Büyük günah sahibi rüsvay olmaz. Çünkü büyük günah sahibi mümindir, müminler de cehenneme girmez iddiasında bulunmuşlardır. ⁶²⁹ Büyük günah sahibi insan, hayırların en üstünü olan iman etmiş, kötülüklerin en büyüğü olan küfre düşmemiş, fakat kötülüklerden olup da küfrün altında olan bir günahı işlemiştir. ⁶³⁰ Büyük günah sahibi de olsa Allah bir mümini rezil ve rüsva edilmeyecektir. Bu hususda ise şu âyetleri delil getirmişlerdir: *"Allah peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri o gün utandırmaz."* ⁶³¹ Yine, *"Şüphesiz bugün rezillik, aşağılık ve kötülük kâfirlerin üzerinedir."* ⁶³² ve *"Rabbimiz! Peygamberlerin aracılığı ile bize vaat ettiklerini ver bize. Kıyamet günü bizi rezil etme. Şüphesiz sen, vadinden dönmezsin."* âyetlerine göre peygamberler bu şekilde yalvarmışlar Allah da devamında *"Rableri onlara şu karşılığı verdi: "Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim."* buyurarak dualarını kabul ettiğini söylemiştir. ⁶³³

Bu görüşü savunanların öne sürdükleri arasında va'd hakkında gelmiş olan ve hayli fazla olan umumî ifadeler de yer alır. Bu iddialarında öyle bir noktaya gelirler ki, *"Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiilerden (her bir grubun kendi şeriatında) "Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır" (diye hükmedilmiştir.)"* ⁶³⁴ âyetinde yer alan *"salih amel işlerler"*

⁶²⁸ Kâf 50/3.

⁶²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 41.

⁶³⁰ Râzî, *a.g.e.*, III, 146.

⁶³¹ et-Tahrîm 66/8.

⁶³² en-Nahl 16/27.

⁶³³ Âl-i İmrân 3/194–195.

⁶³⁴ el-Bakara 2/62.

ifadesinde kelimenin nekra olarak gelmesine bakarak azaptan kurtulmak için bir tek salih amelin yeterli olacağını ileri sürerler.

Râzî karşı tarafın delil olara getirdiği bu hususlara bu tür izahların vaîdle (sakındırma) ilgili umum ifade eden âyetlerle tezat teşkil edeceğini belirterek karşı çıkmıştır. Zira, *"Kâfirleri uyarsan da uyarmasan da eşittir. Çünkü onlar iman etmeyecekler"*⁶³⁵ âyetinde de benzer durum söz konusudur. Burada Allah Teala açıkça, kâfir olanların iman etmeyeceğine hükmetmiştir. Ama sonrasında onlardan iman etmiş olanları görüyoruz. Buna göre, ya diyeceğiz ki buradaki çoğul sığalar umum ifade etmek için konulmamıştır, ya da bu kalıplar umûm ifâde etmek için konulmuşlarsa bile, Allah'ın o umûmî lâfızdan muradını tahsis eden bir karine ya da mana vardır. Böylelikle hükmün teşmil edildiği mana değil de diğer hususi bir manayı anlıyorlardı. Bu lâfızların umum manasını ifade etmeleri, kendilerini tahsis edecek bir şeyin olmamasına bağlıdır. Bu gibi lâfızların umumî manayı kati olarak ifade ettikleri kabul edilecek olsa bile, onları tahsis edecek bir şeyin bulunabilmesi mümkündür. Öyleyse kesin olarak tahsisin olmadığı bilinmediği yerlerde lafzın umum anlamında alınması doğru değildir. Netice olarak denilebilir ki, umumî lâfızların pek çoğunun genel bir anlam ifade ettikleri görüşü isabetli bir yaklaşım gözükmemektedir.⁶³⁶

2.3.5. Azap Şekilleri:

Kur'an'da mükâfat ve ceza dengesi içersinde verilen birçok âyetlerde azapla ilgili tasvirlerle yer verilir. Bu tasvirler bize, oradaki azap şekilleri ve şiddeti hakkında geniş bilgiler vermektedir.⁶³⁷ Konuyu belli başlıklar altında özetleyip Râzî'nin yorumlarına işaret edeceğiz.

Âyetlerde azabın "büyük", "elemli", "şiddetli", "aşağılayıcı", "ebedî" gibi konuya uygun bir sıfatla nitelendiği görülmektedir.⁶³⁸ Bu sıfatların, söz konusu azabın muhatapları ve suçlarıyla ilişkisi vardır. Suçun durumuna göre bir azap ifadesi benimsenmiştir. Bunun içindir ki, O'nun birçok sebepten dolayı kâfire gazap etmesi, bir tek sebepten dolayı gazap etmesi gibi değildir. Zaten Allah'ın gazabı artar ve çoğalır.

⁶³⁵ el-Bakara 2/6.

⁶³⁶ Râzî, III, 140, 2, 36–38

⁶³⁷ Geniş bilgi için bkz. Faiz Kalın, *Kuran'da Azap Kavramı*, s. 106–112.

⁶³⁸ Âl-i İmrân 3/4,56,176, el-Bakara 2/7,90.

Allah'ın azap etmesi nasıl uygunsa bu da uygundur.⁶³⁹ Aynı "azâb" kelimesi, genellikle nekre olarak yani belirsizlik kalıbında getirilmiştir. Bu, azabın büyük elemeler arasından olduğunu, derecesini, en uç noktasını Allah'tan başkasının bilemeyeceği büyüklüğe sahip olduğunu göstermek içindir.⁶⁴⁰

2.3.5.1. Fizikî Azap:

Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında, ahiret hayatını tasvir ederken çoğunlukla beş duyu organıyla algılanabilen tablolar çizdiği görülecektir. Bununla birlikte ruhun ehemmiyet kazandığı yerde ruh, cesedin ehemmiyet kazandığı yerde ise ceset nazara verildiği görülmektedir.⁶⁴¹ Bütün bu anlatımlar, ebedi hayatın cismanî yönünü de ortaya koymaktadır.⁶⁴² Zaten insan, ruh ve bedenden meydana gelmiştir. Bedenin cenneti, Kur'an'da anlatılan cennet, ruhun cenneti ise, Allah'ın hoşnutluğudur.⁶⁴³ Nasıl ki cennette hem bedenî hem de manevî lezzetle var, aynı şekilde cehennemde de hem fizikî hem de manevî azaplar vardır.

Ahiret hayatının cismanî yönüne, azabın ruhla beraber bedene de uygulanacağına daha önce değinmiştik. Fizikî azap daha çok temel ihtiyaçlardan mahrum edilme ve genellikle merkezini ateşin oluşturduğu bir tarzdadır.⁶⁴⁴ Mesela muhtelif âyetlerde cehennemdekilerin aç ve susuz olanların, açlık ve susuzluklarını hiçbir şeyle gideremeyecekleri,⁶⁴⁵ onların su istekleri geri çevrileceği,⁶⁴⁶ zakkum yiyecekleri,⁶⁴⁷ kaynar⁶⁴⁸ ve bağırsakları parçalayan irin,⁶⁴⁹ boğazdan geçmeyen irinli su⁶⁵⁰ içecekleri gibi azaplar bunlardan bazılarıdır. Ayrıca sıkıntı ve acı sebebiyle kaçmak istediklerinde demirden kamçılarla engellenmeleri,⁶⁵¹ ateşten bir döşeye yatırılma,⁶⁵² ateş tarafından

⁶³⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 168.

⁶⁴⁰ Râzî, *a.g.e.*, II, 50

⁶⁴¹ Yener Öztürk, *İmkânı ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Ahiret*, Işık Yay. İstanbul, 2001, s. 24–25

⁶⁴² Nureddîn Sâbûnî, Trc. Bekir Topaloğlu, *el-Bidâye fî usûli'd-Dîn*, , Diyanet işl. Bşk. Yay.2. Bas. 1978, s.186

⁶⁴³ Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 52.

⁶⁴⁴ Sadık Kılıç, *Kuran'da Günah Kavramı*, s. 364.

⁶⁴⁵ en-Nebe 78/24;el-A'lâ 87/5.

⁶⁴⁶ el-A'raf 7/50.

⁶⁴⁷ es-Saffât 37/62–66.

⁶⁴⁸ es-Saffât 37/67.

⁶⁴⁹ el-Hâkka 69/36.

⁶⁵⁰ İbrahim 14/16–17.

⁶⁵¹ es-Secde 32/20.

⁶⁵² el-A'raf 7/41.

kuşatılma,⁶⁵³ azabın hafifletilmesi için⁶⁵⁴ feryat edecekleri⁶⁵⁵ fakat bitmeyen bir azap içinde derileri yeniden gelecek⁶⁵⁶ ve azaplarının devam edeceği ifadeleri yer almıştır.

Âhiretteki azapla ilgili olarak sıkça vurgulanan bir ifadede "*Azap onlardan hafifletilmeyecek*" buyrulmuştur.⁶⁵⁷ Râzî bu ifadenin uygulanacak azabın sürekliliğine işaret anlamı içerdiğini söylemiştir. Cehennem azabıyla ilgili dikkat çekici diğer bir ifade ise; "*Öldürülmezler ki ölsünler.*" (Fatır 35/36) ifadesidir. Bununla âhiretteki azabın dünya azabından çok farklı olacağı, ölümün öldürüldüğü o âlemde devamlı olarak azap edileceği haber verilmiştir. Dünyada başa gelen azaplarda, azabın şiddeti öldürür. Böylelikle dünyadaki azabı sona erer. Azaba dayansa bile dünya ölümlü olduğundan, vakit dolduğu zaman insan ölür ve azaptan yine kurtulmuş olur. Âhret azabıyla ilgili olarak gelen, "*Öldürülmezler ki ölsünler*" ifadesiyle söz konusu azabın özellikleri itibariyle dünya azabına benzemediği dile getirilmiştir. Aksine bu azap hiç kesilmeksizin, hafifletilmeksizin her zaman şiddetli ve sürekli. "*Ölmeyi çok isteyecekler*"⁶⁵⁸ ama bu kabul edilmeyecek.⁶⁵⁹ "*Oradan her çıkmak istediklerinde oraya döndürülürler...*"⁶⁶⁰ âyetiyle de azabın ve onun eleminin dinmeyeceğine; aksine, her durumda onlara yeni yeni elemelerin verileceğine işaret olunmuştur. Çünkü normalde elem verici bir şey yerleşip bu acı uzun süre devam ettiğinde, onda artık tam bir şuur kalmaz, bu noktadan sonra elemini hissedemez hale gelir. Burada böyle olmayacağı haber verilmiştir.⁶⁶¹

Bilindiği kadarıyla Batıniye ile filozoflar bu tür haberleri tevil ederek nasların zahirî manalarını terk etmişlerdir. Genel olarak İslam âlimleri ise Kur'an'da yer alan nimet ve azapla ilgili bu tasvirleri görmezden gelmemiş, nimet ve azabın müşahhas anlamını ilga etmemiştir. Buna göre örneğin cehennem bir hapisanedir; cehennem mahkûmu uzun zincirlere bağlanacaktır; zakkum cehennemliklere sunulan bir yiyecektir.⁶⁶² Râzî'nin de cennet ve cehennemliklerle ilgili azap ve nimet eden ifadeleri, genellikle zahiri

⁶⁵³ el-Ankebût 29/54-55.

⁶⁵⁴ el-Mu'minûn 23/107.

⁶⁵⁵ el-Fâtır 35/37.

⁶⁵⁶ en-Nisâ 4/56.

⁶⁵⁷ el-Fatır 35/36.

⁶⁵⁸ ez-Zuhruf 43/77.

⁶⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVI, 26.

⁶⁶⁰ es-Secde 32/20.

⁶⁶¹ Râzî, *a.g.e.*, XXV, 159.

⁶⁶² es-Sâbûnî, *a.g.e.*, s.186; Subhi Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, s. 99.

anlamında aldığı görülmektedir. Örneğin, zakkum ağacıyla ilgili olarak, “ateş ağacı yaktığı halde, cehennemde ağacın nasıl bulunabileceği” düşüncesine verdiği cevapta, cehennemi yaratanın, ateşin o ağacı yakmasına da engel olmaya kadir olduğunu belirtmiştir. Bu ifade onun, cehennemliklerin yiyeceği olan zakkumu, azap için yaratılmış olup cismi olan bir çeşit bitki manasında, âyetin zahirine uygun bir anlam yüklediğini göstermektedir.⁶⁶³ Ona göre nasıl ki insan, et, kemik ve kandan olmasına rağmen, insan bedeninin cehennemde devamlı kalmaları akıldan uzak değilse, bunun gibi cehennemde zincirler, bukağuların da bulunması mümkündür.⁶⁶⁴

2.3.5.2. Psikolojik Azap

Cehennemde ruhlara en şiddetli acıyı verecek olan azap türüdür. Psikolojik nitelikli bu azap, cehennemliklerin yüz yüze bırakılacağı rezillik ve hakir olma gibi manevî cihetleri kapsamaktadır. Müminlerin ağızından Allah şöyle buyurur: "*Rabbimiz! Sen kimi cehennem ateşine sokarsan onu rezil etmişsindir...*"⁶⁶⁵ Kur'an'da bu nevi azapla ilgili olarak dikkat çekici tasvirler görmekteyiz. Cehennemliklerin taptıkları putların onları yalnız bırakması,⁶⁶⁶ Allah'ın rahmetinden ümit kestikleri,⁶⁶⁷ Allah'ı görmekten mahrum olmaları,⁶⁶⁸ o gün unutulacakları,⁶⁶⁹ başları eğik haldedirler,⁶⁷⁰ yüzleri kara,⁶⁷¹ üzüntüyle parmaklarını ısıracakları,⁶⁷² Allah'ın onlarla konuşmayacağı, yüzlerine bakmayacağı bunlardan bazılarıdır.⁶⁷³

İnsanın yaşayacağı mahcubiyet bu türden bir azaptır. Korkunun da ümidin de en tesirlisi ilahî olanlarıdır. Kur'an'da yer alan tehdit üslubunun en etkilisinin ise günahkârların maruz kalacağı, Allah'tan uzaklaştırılma, gadap ve mahcubiyet olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷⁴ Bu durum âyette şöyle yer almıştır: "*Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü*

⁶⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVI, 123–124.

⁶⁶⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 140-143.

⁶⁶⁵ Al-İmran 3/192.

⁶⁶⁶ el-En'âm 6/94.

⁶⁶⁷ el-Ankebut 29/23.

⁶⁶⁸ el-Mutaffifin 83/15.

⁶⁶⁹ el-A'raf 7/51.

⁶⁷⁰ eş-Şûra, 42/45.

⁶⁷¹ ez-Zümer, 39/60.

⁶⁷² el-Furkan 25/27–29.

⁶⁷³ Âl-i İmrân 3/77; el-Bakara, 2/174.

⁶⁷⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *a.g.e.*, s. 19, 153.

Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır."⁶⁷⁵ Diğer bir âyette ise "*Suçlular Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, "Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız" dedikleri vakit, (onları) bir görsen!*" buyrulmuştur.⁶⁷⁶ Âyetteki, "Rableri huzurunda" tabiri de, bu mahcubiyetin derecesini ve şiddetini anlatmaya yetiyor aslında... Çünkü kul, o kadar kötülükten sonra, kendisine karşı kötülükte bulunduğu Rabbinin huzuruna çıkması, onda büyük bir pişmanlığa dönüşecektir. Râzî'ye göre âyetteki, "*Rabbim, gördük, işittik*" yani, "Onlar, yâ Rabbi gördük ve işittik" ifadesinde "derler" kelimesinin hafzedilmesi, onların alabildiğine pişmanlığa düşmüş olduklarına bir işaret olması içindir. Çünkü en büyük mahcubiyet, sahibinin konuşmaya güç yetiremediği mahcubiyettir.⁶⁷⁷

Azapla ilgili "tadın bakalım yalanladığınız veya inkâr ettiğiniz azabı" tarzında ifadelerin sıkça kullanıldığı görülür. Örneğin, "...onlara, "Yalanlamakta olduğunuz ateş azabını tadın" denilir."⁶⁷⁸ Bu anlatım, azabın, sahipleri hakkındaki ağırlığına işaret eder. Çünkü insana, beklemediği, yalan saydığı bir şey gelip çattınca, ona iyice ağır gelir.⁶⁷⁹

Dünya hayatında batıl dinlere ve hakkın hilafına hayat sürmüş, nefislerine uymuş olan kimseler, kıyamet günü oraya varıp, o inançlarına karşılık şiddetli azabı ve daimî cezayı gördüklerinde, birçok yönden kendilerini azap içinde bulurlar. Bunlar; pişmanlık ve nedamet azabı, mahcubiyet azabı, dünya yurdunda inandığı her şeyin, orada sırf bir cehalet ve sapıklık olduğunu anlaması. Bütün bunlar, şiddetli bir azabı ve manevi büyük bir elemi gerektirir.⁶⁸⁰

Bir başka ifade olan "*Allah onlarla asla konuşmaz*" ifadesiyle de, Cenâb-ı Hakk'ın bunu tehdit makamında zikretmesiyle, bunun onlara bir ceza yerine geçtiği anlaşılmaktadır. Yine "*ne de onları arıtacaktır*" ifadesi, onları tezkiye etmeyip, onları övmeyeceği anlamına gelir. Temiz kimselerin amellerini kabul etmesinin aksine onların amellerini kabul etmez. Temiz kimselerin konak ve menzillerinde barındırmaz. Râzî de, Allah'ın

⁶⁷⁵ el-Mutaffifin, 83/15.

⁶⁷⁶ es-Secde 30/12.

⁶⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 154–155.

⁶⁷⁸ es-Secde 32/20.

⁶⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 159.

⁶⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIII, 71–73.

onlarla konuşmamasının, onları temize çıkarmamasının, hor ve hakir görüp hafife almaya bir işaret olduğunu belirtmiştir. Söz konusu âyetlerde hakir kılma, daha zor ve daha çileli olduğuna dikkat çekmek için, azaptan önce zikredilmiştir.⁶⁸¹

⁶⁸¹ Râzî, *a.g.e.*, V, 24; VIII. 92–94.

SONUÇ

Allah insanı yoktan yaratmış ve onu fizikî-manevî paha biçilmez kabiliyetlerle donatmıştır. Oldukça kısa bir süreliğine gönderilen insanın bu gönderilişinden maksat, kendisini yaratana karşı, O'nu tanıma ve O'na karşı kulluğunu sergilemesinin sınanmasından ibarettir. Bununla birlikte insana ağır imtihandan önce aklen ve bedenen belli bir seviyeye ulaşıncaya kadar bir süre de verilmiştir. Bu süreden sonra yapacakları iyilik ve kötülük adına ne varsa bir karşılığının olacağı belirtilmiştir. Gerekli uyarıların yapılmadığı bir topluluğa asla azap edilmeyeceği ilke olarak benimsenmiştir. Buna göre bütün bunlardan sonra başta iman olmak üzere, istenilen ilahî emir ve yasakları yerine getirenlere mükâfat, isyan edenlere ise azap öngörülmüştür. Râzî mülkün mutlak sahibi olan Allah'ın, mülkünde dilediği gibi tasarruf etme yetkisine sahip olduğunu dolayısıyla ona hiçbir şeyin vacip olamayacağını belirtir. Allah dilerse azap eder dilerse affeder. Allah'ın rahmeti, hikmeti ve adaletine uygun düşmeyeceği gerekçesiyle ilahî azabın olmayacağını ileri sürenlere *"O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar."* (el-Enbiya 21/23) âyetini hatırlatarak bu ilahî hüküm gereği O'nun dilerse azap, dilerse rahmet etme kudretinin tek sahibi olduğuna işaret eder. Böylece vaîdle ilgili âyetlerin sadece korkutma anlamı taşıdığı görüşüne karşı çıkar. Dünyadaki yaşanmış azaplar bunun göstergesidir. ahiretteki azabın vuku bulacağı ise, Hz. Peygamber'den tevatür yoluyla bize kadar naklolunmuştur; bu sebeple azabın varlığını inkâr etmek, Hz. Peygamberi tekzip etmek demektir. Dünyevî azaplar kulların fiilleri sebepleriyle gerçekleşmiştir. Örneğin, Firavun ve kavmine iman etmeleri için çok sayıda mucize gösterilmiş, başlarına muhtelif sıkıntılar gönderilmiş, bunları gözleriyle görmüşler, hadiseler arasından zaman geçmiş ama inanmamakta ısrar etmişlerdir. Hz. Musa önünde açılan denizin nasıl yarıldığına bakmadan, öldürme niyetiyle takibe devam ederek bu ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Bunun sonucunda Allah da onları helak etmiştir.

Râzî dünyevî azap şekillerinden olan “mesh” yani insanın başka bir varlığa dönüştürülmesi azap şeklini kabul etmekle birlikte bunun yapı ve karakter bakımından olacağı düşüncesini de mümkün görmektedir.

O’na göre kabir hayatı yaşanacaktır. Orada nimetlendirme ve azaplandırma gerçekleşecektir. Kabirdeki bu hayatın bedenle birlikte olması da mümkündür. Hiç yoktan yaratanın, dağılan parçaları toplaması Allah’ın mutlak ilim ve kudreti bakımından akla uzak değildir. Râzî, insanı görünenden öte nuranî bir cisim olarak tanımlamanın, kabir azabı hakkındaki şüpheleri ortadan kaldıracağını belirtir.

Kur’an’da cehennem hakkındaki mazi sigasıyla gelen “kâfirler için hazırlandı” gibi ifadelerle dayanarak cehennemın şu an yaratılmış olduğunu belirtir. Cehennemdeki azap boğazdan geçemeyen acı yiyecekler, kaynar sudan, irinden içecekler, kötü meskenler, demir kamçılar, bağırsakları parçalayan ateş gibi fiziki azabın yanında, Allah’ın onlarla konuşmaması, inkâr ettikleri Allah’ın huzurunda toplanıldığında oluşacak mahcubiyet, nedamet, yüzlerine bakılmaması gibi psikolojik olarak da gerçekleşecektir.

O’na göre, Cehennem azabı ebedî olmakla beraber, bu ebedilik sadece kafirler için söz konusudur. Kâfirlerin inkârda ortaya koydukları kararlılık, ne kadar yaşasa da aynı işi sürdürme niyeti, sınırlı bir ömre karşılık sınırsız bir azap sonucunu hazırlamıştır. Azabın e”bedî olmayacağını kabul edenlerin ileri sürdükleri âyetler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durur. Söz konusu görüşü savunanların ileri sürdükleri, En’am suresindeki “Gökler ve yer durdukça” ifadesini azaptan istisna olarak kabul etmelerine karşılık, Râzî bunun, Arap dili kullanımında süreklilik ifade ettiğini belirtir. Yine Nebe suresindeki “ahkaba” kelimesinin de süreklilik ifade ettiğini belirtir. Kelimeyi, “asırlar” şeklinde değerlendirenlere mukabil, "Onlar orada birbirini izleyen asırlar boyunca kalacaklardır." Yani, bir "hukb (çağ) " geçtikçe, onu bir başka "hukb (çağ) " izleyecek ve bu iş hep böyle sürüp gidecektir, görüşünü benimsemektedir.

Râzî, müminlerden günahkâr olanların cezaların çektikten sonra cehennemden çıkarılacaklarını söyleyerek büyük günah sahiplerinin ebedî cehennemde kalacaklarını kabul eden Mu’tezile ve Haricîlere şiddetle karşı çıkar. Ona göre Mu’tezilenin delil olarak ileri sürdükleri vaîd (sakındırma) âyetleri, tahsis ifade eden genel lafızlardır. Yani bu haberler bu haliyle özel ya da kendisinden istisna edilmiş naslardır, dolayısıyla

tüm insanlar hakkında düşünülemez. Ayrıca bu tür ifadeler, öncesi ve sonrasıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Allah'ın vaîdine, yani cezayla ilgili haberlerine aykırı davranmasının övgüye değer olarak görülmesine şiddetle karşı çıkar. Zira eğer bu durum, vaîdiyle alakalı düşünülürse, bu hilafın başka konularda da mümkün olabileceği ihtimali akla gelecektir.

İnsan fitratına Allah'a inanma duygusu yerleştirilmiştir. Sadece dünyaya yönelip ve dünya işleriyle oyalanarak, fitratında bulunan Allah'a inanma duygusunu unutması sebebiyle azapla karşılaşılacaktır. Zira 'unutma', daha önce bilinen şeyin sonradan bilinmemesi anlamına gelir. Âhîret hayatının varlığının delilleri ortada açık olduğu için, sanki görünmüş ve insanlarca önceden öğrenilmiş olur. Dolayısıyla delilleriyle ortaya çıktıktan sonra bu gerçeği umursamayınca, tıpkı daha önce bildiği bir şeyi inkâr eden kimse gibi açık bir işi inkâr ettiklerine işaret olsun diye "unutma" tabiri kullanılmıştır.

Bir şeyin haram olduğunu kabul ettiği halde onu yapan kimsenin durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse azap eder, dilerse bağışlar. Helali haram, haramı helal sayarak bunları yapan içinse ebedi cehennem vardır. Yine azabı gerektiren şey, nafîlelerde olmayıp farz ve vacip olan şeyleri terk etmekte söz konusudur.

Sonuç olarak Allah'ın azabı adaleti gereğidir. O'nun azabı zulüm olacak olsaydı bu büyük bir zulüm olurdu. Hâlbuki Allah zulmeden olmadığını ifade etmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDULBAKİ**, M. Fuad (2001), *el-Mu'cemu'l- Müfehres li Elfâzi'l Kur'ani'l-Kerim*, Dâru'l Hadîs, Kahire.
- ABDÜLKERİM**, el-Hatib (1980), *Meşietullah ve Meşietu'l-İbad*, Dâru'l Liva, Riyad..
- ALTINTAŞ**, Ramazan (1995), *Kur'an da Hidayet ve Dalaleet*, Pınar Yay,1.Basım, İst.
- ÂMİDÎ**, Ebu' Hasan Seyfuddin (1971), *Gâyetu'l Meram fi İlmi'l-Kelam*, Tahk. Hasan Mahmud Abdullatif, Kahire.
- AYDIN**, Ali Arslan (1964), *İslam İnançları ve Felsefesi (İlm-i Kelam)*, Diyanet İşl. Bşk. Yay.Ank., 1.Cilt
- BAĞDADİ**, Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-fırak*, Thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid el-Kevseri, (Fotokopi nüsha), 1948.
- BEBEK**, Adil, "Kebire" *DİA*, XXV/163.
- BİGİYEF**, Musa (1911), *Rahmet-i İlahiye Bürhanları*, Şark Kütüphanesi Yay.
- BİLMEN**, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelam*, Bilmen Yayınevi, İst.Ts.
- BUHÂRÎ**, Muhammed b. İsmail (1992) *el-Câmiu's-Sahih*, I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul,.
- BULADI**, Kerim (2001), *Kur'an da Nankörlük Kavramı*, Pınar Yay,1.Basım, İst.
- CEBECİ**, Lütfullah (1985), *Kur'an'da Şer Problemi*, Akçağ Yay.1.Bas. Ankara.
- EBÛ DÂVUD** (1992), Süleyman b. El-Eşâs. *Sünen*, I-V, İstanbul, Çağrı Yay.
- EŞ'ARİ**, Ebu'l Hasan(2005) *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabala Yayınevi,1.Baskı, İst.
- EBÛ ZEHRRA**, Muhammed (1987), *Tarihu'l Mezahibi'l-İslâmiyye*, Dâru'l Fikri'l Arabî.

GAZZÂLÎ (1990), *Tehâfütü'l Felâsife*, Dâru'l Meşrik Yay., 4. Baskı, Beyrut,.

----- *İhyâu Ulûmiddîn*, Trc. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, 1975, 4 Cilt

----- *Kimyâ-yı Saadet*, Trc. Ali Arslan, İmaj Yay. 2004.

GÖLCÜK, Şerafeddin-**Toprak**, Süleyman (1998), *Kelâm*, Tekin Yay.4. Baskı, Konya.

HANBELÎ, İbn Recep (1985), *et-Tahvîf mine'n Nar ve't-Ta'rifu bihali dari'l Bevar*,
Dâru Kutübi'l İlmîyye, Beyrut.

HARPÛTÎ Abdullatif, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm*, Haz. Fikret Karaman-
İbrahim Özdemir, T.D.V.Yayınları, Elazığ, 2000.

İŞİK, Kemal (1967), *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara.

İBN HALDÛN (647), Abdurrahman b. Muhammed, Mukaddime,(Trc. Halil Kendir)
İmaj Yay. 2004, İst. I,

İBN HANBEL, Ahmet (1992), *Müsned*, I-VI, İstanbul, Çağrı Y.,

İBN KAYYIM, Cevzîyye (1998), *Hâdi'l Ervah İlâ Bilâdi'l-Efrâh*, Dâr-ı İbn Kesir,
Beyrut.

İBN MÂCE, (1992), Muhammed İbn Yezid. *Sünen*, I-II, İstanbul, Çağrı Y.

İBN MANZÛR, (1300), Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b.el-Mükerrem, *Lisânü'l
Arab*, Mısır, h.c II, s. 74.

İSFEHÂNÎ, Râğıb (2005), *el-Müfredât li-Elfâzi'l Kur'an*, Beyrut,.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı (1998), *Yeni İlm-i Kelâm*, Haz.Sabri Hizmetli, Umran Yay.
Ankara.

----- (1923), *Narın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tetkikat*, Darülfünun Matbaası
(Fotokopi nüshadır), İstanbul.

- KALIN**, Faiz (1995), *Kur'an'da Azap Kavramı*, AÜİF. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,
- KARAHİSÂRÎ**, Mustafa b. Şemsuddin (1319), *el-Ahteri Kebîr*, Dersaadet Baskısı, h. s. 660–661
- KILAVUZ**, Ahmet Saim (2006), *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İst..
- KILIÇ**, Sadık (1984), *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş. Yay. Konya,.
- MALİK**, b. Enes (1992), *el- Muvatta*, I-II, İstanbul, Çağrı Y.
- MÂTÜRÎDÎ**, Ebû Mansûr (2003), *Kitâbü't- Tevhîd*, Trc. Bekir Topaloğlu, İsam Yay. Ankara,.
- MUHASİBÎ**, Haris (2003), *Farzet ki Öldün*,Trc. Abdülaziz Hatip, Karınca Yay.1. Baskı, İst.
- MÜSLİM**, Ebu'l-Hüseyin (1992), *el-Câmiu's-Sahih*, I-III, İstanbul, Çağrı Yay.,
- NESEFÎ**, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (1910), *Bahru'l Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*, Matabiu'l Meşrik, , İst.
- Tebşiratü'l Edille fî Usûli'd-Dîn* (2003), nşr. Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün, Diyanet Yay., Ankara
- NURSÎ**, Said, *İşârâtü'l İ'câz* (2003), Trc. Abdü'lmeccid Nursi, Sözlere Yay. İstanbul.
- ÖZARSLAN**, Selim (2001), *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası, Konya..
- ÖZTÜRK**, Yener (2001), *İmkânı ve Lüzumu Açısından Kur'an'da Ahiret*, Işık Yay. İstanbul.

RÂZÎ, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin (544–606/1149–1209),
Mefâtihu'l Gayb, Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye Beyrut, 1. Baskı, 1990, I-XXXII.

----- *el-Muhassal*, Çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniv. Yay.

----- *el-Mesailu'l Hamsun Fi Usuli'd-Din*, Thk, Ahmet Hicazi Sakka, el-Mektebu's
Sekafi, Kahire, 1989.

----- *el-Metalibü'l-aliyye mine'l-ilmî'l-ilahi*, Thk. Dr. Ahmet Hicazi es-Seka,
Beyrut, 1987.

----- *Meâlimu Usuli'd-Dîn*, Haz. Semih Duğaym, Daru'l Fıkri'l-Lübnani, Beyrut, 1992.

----- *Kitâbu'l Erbain fî usuli'd-din* (1982), Thk. Ahmed Hicazi Saka, Mektebetü'l-
Külliyati'l-Ezher, Kahire.

SUBHÎ, Salih (1981), Trc. Şerafeddin Gölcük, *Ölümden Sonra Diriliş*, Kayıhan

Yay. 2. Baskı, İst..

SÜLÜN, Murat (2000), *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ekin Yay. İst., s.
27.

SÂBÛNÎ, Nureddîn (1978), Trc. Bekir Topaloğlu, *el-Bidâye fî usûli'd -Dîn*, , Diyanet
işl. Bşk. Yay. 2. Bask.

SOYSALDI, H. Mehmet (1997), *Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel
Kavramlar*, Çağlayan Yay. 1. Bas. İzmir,.

SUYUTÎ, Celâleddin (2004), C. Mahallî, *Tefsîru'l Celâleyn*, Tahk. Sabri Muhammed
Musa-Muhammed Fazıl Kamil, Beyrut, , s. 318

ŞEHRİSTANÎ, Muhammed Abdülkerim (2005), *el-Milel ve'n-Nihal*, Dâru'l Kutubi'l
Arabî Trc. Mustafa Öz. (İslam Mezhepleri), Ensar Neşriyat, İst..

TEFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer (1982), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, Haz. S.Uludağ, Dergâh Yay.2.Baskı, İst..

TOPALOĞLU, Bekir (2000), *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yay. İlaveli 6. Bsk.İst.,s. 176.

TOPALOĞLU, Bekir-YAVUZ, Yusuf Şevki-ÇELEBÎ, İlyas (1999), *İslâm'da İnanç Esasları*, İFAV, 2. Bsk. İst.,.

-----“Kıyamet”, *DİA*,

TOPRAK, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Nur Basımevi, Konya, 1986.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yenda Yay. ts.

YAVUZ, Yusuf Şevki (1991), “Azap”, *DİA*, İst. IV, “Ba's”, *DİA*, V. s.100.

ZEMAŞERÎ, Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer (1965), *Esâsu'l Belâğa*, Beyrut, s. 411.

ÖZGEÇMİŞ

Osman ALPASLAN, 05.01.1979'da Yozgat/Çekerek, Tipideresi Köyü'nde doğdu. İlkokulu köyünde, orta ve liseyi Yozgat'ta bitirdi. 1997 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne başladı. Buradan 2002 yılında mezun oldu. 2003 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde İ.Hatip olarak görev aldı. 2005 Yılında yine D.İ.B.'liğinin açmış olduğu İhtisas Kursu'nu kazandı. 2005 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Yüksek Lisans'a başladı.